

**М.ӨТЕМІСОВ АТЫНДАҒЫ
БАТЫС ҚАЗАҚСТАН
МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІ**

ХАБАРШЫ

Жылына 4 рет шығады

№ 2 (50) - 2013

ВЕСТИНИК

Выходит 4 раза в год

Орал-Уральск

Выпуск 2 (50) шығарылым
сәуір - мамыр - маусым / апрель - май - июнь

ПЕДАГОГИКА, ФИЛОЛОГИЯ, ТАРИХ
ПЕДАГОГИКА, ФИЛОЛОГИЯ, ИСТОРИЯ

Бас редактор – Главный редактор:

ИМАНҒАЛИЕВ А.С.

педагогика ғылымдарының докторы, профессор, академик/
доктор педагогических наук, профессор, академик

Редакция алқасы – Редакционная коллегия:

Т. Вюнш –	философия докторы (PhD), профессор, Пассау университеті (Германия, Пассау қ.)	докторы философии (PhD), профессор, Университет Пассау (Германия, г. Пассау)
П.М. Кольцов –	т.ғ.д., профессор, Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей, Элиста қ.)	д.и.н., профессор, Калмыцкий государственный университет (Россия, г. Элиста)
Ә.Қ. Мұқтар –	т.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ ҒЖ және ХБ жөніндегі проректоры	д.и.н., профессор, проректор по НР и МС ЗКТУ им. М.Утемисова
А.С. Тасмағамбетов –	т.ғ.д., доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ, бірінші проректор	д.и.н., доцент, первый проректор ЗКТУ им. М.Утемисова
Т.З. Рысбеков –	т.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.и.н., профессор, ЗКТУ им. М.Утемисова
А.С. Турчин –	психол.ғ.д., доцент, Иванов мемлекеттік университеті (Ресей, Иванов қ.)	д.психол.н., доцент, Ивановский государственный университет (Россия, г. Иванов)
Ә.М. Мұханбетжанова –	педаг.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.педаг.н., профессор, ЗКТУ им. М.Утемисова
А.С. Қыдыршаев –	педаг.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.педаг.н., профессор, ЗКТУ им. М.Утемисова
А.В. Скали –	педаг.ғ.к., доцент, Экономика университеті (Польша, Быдгощ қ.)	д.педаг.н., доцент, Университет экономики (Польша, г. Быдгощ)
К. Кайнер –	филол.ғ.д., профессор, Йоханнес Гутенберг атындағы университет (Германия, Майнц қ.)	д.филол.н., профессор, Университет им. Йоханнеса Гутенберга (Германия, г. Майнц)
А.Р. Габидуллина –	филол.ғ.д., профессор, Донбасс мемлекеттік педагогикалық университеті (Украина, Горловка қ.)	д.филол.н., профессор, Донбасский государственный педагогический университет (Украина, г. Горловка)
М.К. Бисемалиева –	филол.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.филол.н., профессор, ЗКТУ им. М.Утемисова
Г.К. Хасанов –	филол.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.филол.н., профессор, ЗКТУ им. М.Утемисова
А.Г. Абуханова –	филол.ғ.к., доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	к.филол.н., доцент, ЗКТУ им. М.Утемисова

2000 жылдан бастап шығарылады. Жылына 4 рет шығады.
Жинақ ҚР Қоғамдық келісім және ақпарат, мәдениет министрлігінің келісімімен 07.12.1999ж. тіркеліп, №971 – Ж куәлігі берілген.

ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігі Ақпарат және мұрағат комитетінің келісімімен мерзімді баспасөз басылымдарын және (немесе) ақпарат агенттіктерін 10.12.2012 ж. есепке алу туралы №13214-Ж куәлігі берілген.

Жинақ филология және педагогика ғылымдары бойынша диссертациясының негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасының Білім және ғылым саласындағы Бақылау комитеті бекіткен ғылыми басылым Тізіміне енді.

Издается с 2000 года. Выходит 4 раза в год.
Свидетельство о регистрации издания № 971-Ж от 07.12.1999 г. выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия РК.

Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и (или) информационного агентства №13214-Ж от 10.12.2012 г. выдано Комитетом информации и архивов Министерства культуры и информации РК.

Журнал включен в Перечень научных изданий Комитета по контролю в сфере образования и науки Республики Казахстан, рекомендованных для публикации основных результатов диссертаций по филологическим и педагогическим наукам.

ISSN 1680-0761

© М.Өтемісов атындағы БҚМУ, 2013.
ТІРКЕУ НӨМІРІ 1432-Ж

УДК 373.3

*А.С. Имангалиев – д.п.н., профессор
Д.З. Тажгулова – магистрант,
ЗКГУ им. М. Утемисова
E-mail: tdinaraz@mail.ru*

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПРОЦЕССА САМОПОЗНАНИЯ В МЛАДШЕМ ШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ

Аннотация. В статье рассматриваются некоторые аспекты процесса самопознания в младшем школьном возрасте, а также виды, средства самопознания. Систематизируются и анализируются работы выдающихся российских и отечественных психологов.

Ключевые слова: самосознание, самопознание, мотив, самовоспитание, «Я-концепция», качества личности.

Социально-экономические преобразования, осуществляющиеся в Казахстане в последние десятилетия, обусловили закономерное возвращение к человеку, цели разворачивающейся деятельности которого предполагают, как правило, отношения с другими людьми.

Сегодня, несомненно, необходимо обращать внимание на те перспективы развития личности, когда перестраиваются основания и прежние способы жизнедеятельности, когда поддерживается и ценится постоянная генерация новых идей, необходимы соответствующие усилия людей по развитию способностей подрастающих поколений к самопознанию, которое помогает человеку в новых условиях "строить отношения с самим собой меняющимся, вчера думающим и действующим не так, как сегодня" [1].

Огромная роль здесь принадлежит учителю, деятельность которого направлена на формирование творческой личности, способной к пониманию себя как субъекта деятельности, пониманию социальных отношений и пониманию других людей.

На сегодняшний день в первую очередь следует обратить внимание на процессы получения знаний о самом себе путем выделения себя среди других, идентификации и обособления себя от других людей на основе сравнения себя с ними и с самим собой в прошлом, настоящем и отдаленном будущем, и здесь большая роль отводится процессу самопознания. Мы хотели бы остановиться на некоторых понятиях «Самопознания» которые раскрывают различные стороны данного процесса. С целью раскрытия сущностной характеристики самопознания нами была проанализирована научно-философская и научно-психологическая литература, которая показала, что самопознание – один из древних психологических терминов, которое связано с такими понятиями как «сознание» и «самосознание».

В философии сознание рассматривается как особое состояние, свойственное только человеку, в котором ему одновременно доступен мир, и он сам. Сознание мгновенно связывает, соотносит то, что человек увидел,

услышал, и то, что он почувствовал, подумал, пережил. Многие философы определяют сознание как чудо из чудес мироздания, как великий благодатный дар человеку, как «Я», устремленное к вершинам духовного бытия, возвышенной любви и дружбы, сострадания и радости.

Современные философы считают, что «познать, описать, определить сознание очень трудно, поскольку оно не существует как отдельный предмет или вещь. Нам все дано благодаря сознанию: оно непременно присутствует в каждом нашем образе восприятия, оно мгновенно приводит в связь, в соотношение наши ощущения, восприятия, мысли, чувства, причем без нашего на то согласия, а тем более контроля» [2].

«Каждая эпоха имела свои представления о том, что такое сознание. В итоге то, что называлось сознанием в одной эпохе, могло не признаваться в качестве такового в другой. В свою очередь от того, как представляли себе сознание люди той или иной эпохи, зависел их образ мира, их понимание нравственности, политики, искусства, ибо сознание всегда «вплетено» в язык реальной жизни» [2, с.384].

Современные психологи считают, что «почти все, что мы знаем о сознании, окутано огромным количеством головоломок и нерешенных проблем. Тысячелетние раздумья над загадками сознания не привели к успеху. Долгое время сознание оставалось самым очевидным фактом личного опыта каждого и в то же время самой таинственной вещью на свете» [3]. Психологи не хотели смириться с этой тайной, они старались вырвать и стали изучать сознание в специальных экспериментах.

А.А. Крылов отмечает, что «многие мыслители древности и мистики настоящего времени пытались и пытаются вывести личное сознание из какого-нибудь другого сознания - божественного, космического» [4]. Мы считаем, такое понимание научно необоснованным и может ввести людей в заблуждение. Одни ученые пытаются объяснить сознание биологической целесообразностью: сознание нужно, чтобы организм мог лучше приспособляться к среде и тем самым выживать.

В.А. Крутецкий дает определение сознания как «высшей ступени развития психики, свойственной только человеку. Сознание определяет разумное и целенаправленное поведение человека, основанное на глубоком понимании законов объективного мира. Развитие речи и абстрактного мышления на основе второй сигнальной системы есть то качественно новое, что отличает человека от высших животных. Это позволяет человеку предварительно обдумывать, планировать свои действия, сознательно ставить перед собой цели, соответствующие тем или иным потребностям, и достигать их, мысленно заранее представляя себе результат» [5].

Идея самопознания отображает ведущие тенденции изменяющегося мира, а ее реализация обеспечит готовность учащихся к образованию через всю жизнь. Самопознание становится отправной точкой для консолидации и единения людей независимо от их взглядов, жизненных позиций, ориентиров, жизненной философии.

Как отмечает Абульханова К.А. «Сознанием человек, как индивид, постигает, изучает окружающий мир. Этот процесс в ходе становления человека подводит его к вопросу: а кто «Я»? Это означает, что формируется такое явление, как самосознание, то есть видение, рассматривание себя как

бы со стороны. Самосознание существует в различных формах и имеет разные уровни. Первой формой его считается самочувствие, то есть сознание своего тела. Вторая форма самосознания – усвоение человеком соотношенности с предметным миром. Формой самосознания является соотношенность, сравнение себя с другим «Я» [6, с.224].

В работах Выготского Л.С., Божовича Л.И., Леонтьева А.Н. характеризовавшие проблему самосознания как проблему высокого жизненного значения, венчающую психологию личности, расценивали ее как в основном нерешенную, ускользающую от научно-психологического анализа. Субъективно переживание собственного «Я» выражается, прежде всего, в том, что человек понимает свою тождественность самому себе в настоящем, прошлом и будущем.

В настоящее время разработка «Я-концепции» нашла свое отражение в трудах философов и психологов, которые, занимаясь изучением проблемы самосознания и самопознания, предлагают разные подходы к его определению. Они считают, что «Я» – концепция – это обобщенное представление о самом себе, система установок относительно собственной личности или – это «теория самого себя».

«Рассуждения о том, что вся наша жизнь есть самопознание. В том, как мы живем, есть настоящая школа самопознания. Единственная действительная и действенная школа. Все остальное - от ума. Просто потому, что она естественна, а естественна она в силу того простого закона, что мы живем в соответствии со своей природой и иначе жить не можем» [7, с.424].

Самопознание - возможность подлинного внутреннего узнавания себя, внутреннее развитие. Чтобы стать тем, кем он может быть, человек должен перестать быть тем, кто он есть. Пока он не увидит, что он есть в настоящее время, он никогда не осознает необходимость изменения себя. Такое толкование самопознания уводит человека от действительности, и вводит его в заблуждение в поисках самого себя.

Главная идея самопознания: ребенок, занимающийся самопознанием, всегда имеет свое мнение, он должен обучаться самостоятельно делать выбор, находить выход из любой ситуации.

Проблема самопознания интересовала многих российских ученых психологов (Б.Г. Ананьев, А.Н. Леонтьев, С.Л. Рубинштейн, И.И. Чеснокова, И.С. Кон и других), которые отождествляли самосознание и самопознание и дали следующее определение: самопознание - это «совокупность психологических процессов, посредством которых индивид осознает себя в качестве субъекта деятельности, а его представления о самом себе складываются в определенный «образ Я».

В связи с таким подходом к определению понятия «самопознание» они замечают, что проблема самопознания – одна из самых сложных научных проблем в психологии. Самопознание рассматривается как механизм функционирования самосознания. Это совокупность и последовательность действий, в результате чего достигается цель, то есть знание о себе. Понять природу самопознания можно исходя из анализа самосознания, частью которого оно является, самосознание более широкое понятие – из самосознания всегда вытекает самопознание.

Эта проблема неоднократно рассматривалась нашими казахстанскими психологами такими как, Б.К. Кудышева, Г.Н. Джуманова, Д.Е. Серовайская. Они впервые предприняли попытку междисциплинарного рассмотрения вопросов самопознания, характеризуя философские, психологические, педагогические подходы, позволяющие увидеть и понять разные грани феномена самопознания как «образования» человека.

Отечественные ученые пытались, глубоко раскрывая идеи самопознания в древнем мире, в эпоху средневековья, Возрождения и Нового времени, немецкой классической философии, казахском мировоззрении, дать общепринятое определение понятию самопознания.

Например в своей работе психолог Шерьязданова Х.Т., рассматривая структуру самосознания, определяет место, которое относится к самопознанию. Она показывает, что в структуре самопознания «Я» выступает вначале как объект, а затем как субъект, который играет центральную роль под влиянием различных мотивов. Используя самопознание, оно выполняет эту функцию, тесно переплетаясь с эмоционально-ценностным отношением. Результатом самопознания является образ «Я». Таким образом, Шерьязданова Х.Т. самопознание выделяет как структурный компонент самосознания и на первый план выдвигает - самопознания «Я» как субъект.

Следовательно, мы приходим к следующему выводу, что проблема самопознания представляет собой особую форму сознания. Объектом предметного сознания является объективная действительность. Объектом самопознания служит не действительность, а собственная личность как субъект деятельности.

Самопознание есть активный творческий процесс поиска нового, оригинального и даже уникального в самом себе - того, чего раньше не было. В этом процессе должны быть «задействованы» все таланты и способности познающего субъекта - его органы чувств, память, мышление, воображение, фантазия, интуиция и другое - в их единстве и взаимодействии.

Самопознание - это способность человеком восприятия себя, выявление своей индивидуальности, способностей, личностных качеств, своих возможностей, своего отношения к окружающему его миру, своих жизненных планов. Важной особенностью самопознания является умение создавать и успешно разрешать проблемные ситуации.

Как известно, вопросы связанные с психологией самопознания младшего школьника, не были предметом специального психологического исследования. Сегодняшний ученик начальной школы существенно отличается от своего сверстника 60-80-х годов значительно возросшей информированностью и многообразием способов социализации и индивидуализации. Педагогическая практика показывает, что современный младший школьник, в отличие от младшего школьника недавнего прошлого, уже способен, в силу открытия перед ним новых каналов познания «Я» среди «Они» в этом многоликом мире, к новым формам взаимодействия и общения с другими людьми, основанным на сотрудничестве и на понимании.

Сегодня появилось понимание того, что приобретенные учеником знания не позволяют ему в полной мере соотносить себя с окружающим миром, другими людьми, сопоставлять себя с другим человеком, в котором есть нечто, имеющее значение для ребенка, которое должно быть понято им, осознано и принято.

Как считал Петровский А.В. внутренний мир личности, ее самосознание всегда находились в центре внимания не только философов, но и психологов. «Интерес человека к себе, к своему внутреннему миру издавна являлся предметом особого внимания» [8,с.230]. Первоначально вопрос о «Я» соотносился, главным образом, с познанием человека самого себя как существа мыслящего – в этом значении и надо понимать слова Декарта «Я мыслю, следовательно, существую» [9,с.336]. Но человеческое «Я» гораздо глубже и не исчерпывается только мыслительными свойствами. В состав «Я» входит все то самое дорогое для человека, расставаясь с которым он как бы утрачивает частицу самого себя. Есть только одна вещь во вселенной, о которой мы знаем больше, чем могли бы узнать в результате наблюдения извне. Эта вещь – мы сами. У нас есть внутренняя информация.

Таким образом, возникает проблема, которая может быть решена при условии обучения ребенка находить, порождать и интерпретировать личностные смыслы.

Личностно-характерологические особенности: качества личности и свойства характера, в которых выражается отношение к другим людям (доброжелательность, общительность, вежливость, уступчивость и др.); к деятельности, труду, учебе (инициативность, исполнительность, трудолюбие и др.); к самому себе (самоуважение, уверенность - неуверенность); к вещам (бережливость, аккуратность, опрятность); к природе; к искусству; к науке и т.п. Нами выявлены сферы личности:

- Мотивационно - ценностная сфера личности - самопознание в себе собственных побуждений, интересов, мотивов, ценностей, которые определяют деятельность и поведение.

- Эмоционально-волевая сфера личности - познание своих эмоциональных состояний, доминирующих чувств, способов реагирования в стрессовых ситуациях, умения мобилизоваться, проявить упорство, настойчивость, целеустремленность.

- Сфера способностей и возможностей - анализ своих способностей в разных сферах жизнедеятельности, оценка возможностей для осуществления замыслов.

- Познавательная сфера личности - осознание и понимание функционирования психических процессов: восприятия, памяти, мышления, воображения; свойств и качеств своего ума, внимательности, способов решения жизненных и профессиональных задач.

- Сфера внешнего облика, особенностей темперамента - самоанализу подвергается собственный облик, внешний вид, походка, манера держать себя, разговаривать, а также свойства, которые в своей совокупности определяют темперамент.

- Сфера отношений с другими людьми, социальным окружением - человек анализирует, как складываются его связи с другими - близкими и не очень близкими людьми, как строится взаимодействие, анализирует стратегии собственного поведения, конфликты и барьеры.

- Сфера деятельности - важно знать, какими знаниями, умениями, навыками, способностями обладает человек, как он их использует в жизни и деятельности, как их у себя развивает.

- Сфера собственного жизненного пути - каждый человек в той или иной степени анализирует прожитое, подводит какие-то итоги, строит планы на будущее, занимается прогнозированием и самопрогнозированием собственной личности.

Однако поворот школьника на самого себя, на осознание им того, "стал ли он для самого себя изменяющимся субъектом, каждый день, каждый час" [10,с.367], при традиционной системе обучения реализуется не в полной мере, нецеленаправленно, несистематически. Это происходит, во-первых, потому что возрастает информационная нагрузка на ребенка младшего школьного возраста, особенно за счет увеличения потоков аудиовизуальной информации. Чаще всего эта информация воспринимается некритичным умом ребенка как бесспорная. Ребенок не может самостоятельно адекватно осознать и понять предлагаемую ему информацию, а значит, не может принять релевантной действительности решения в различных ситуациях взаимоотношения и общения, связанных с оценкой этой информации. Во-вторых, имеется многообразие источников информации, которые для младшего школьника имеют неодинаковое значение.

Такая ситуация приводит к необходимости развития понимания детьми не только самой информации и ее источников, но также себя и своей жизненной позиции. Современная жизнь ставит перед ребенком непростую проблему понимания и формирования образа мира и образа себя в этом мире.

Полемика развития самопознания детей младшего школьного возраста в современной социокультурной ситуации должно стать образование и воспитание личности, способной к решению сложных социально-экономических проблем на основе вырабатываемых новых смыслов жизнедеятельности. Однако существуют противоречия между провозглашаемыми обществом ориентирами социального познания и преобразования и все еще сохраняющимся традиционным подходом к организации обучения в начальной школе, при котором основное внимание уделяется усвоению предметных знаний. Одним из способов разрешения данного противоречия должно стать кардинальное изменение содержательных и процессуальных аспектов взаимодействия учителя с учащимися, ученика с одноклассниками, выводящее их на познание себя и своей личностной позиции в быстро меняющемся мире. Суть такого взаимодействия должна основываться на диалоге в процессе которого устанавливается общительная связь, выводящая их на познание и понимание себя и другого как себя.

Положение о необходимости развития самопознания детей младшего школьного возраста не может быть основано только на утверждении о том, что современный младший школьник, в силу открытия перед ним новых каналов познания способен к понимающему познанию мира и себя в этом мире. В современных условиях требуется принципиально новый подход к развитию самопознания. Его обоснование должно быть осуществлено на взаимосвязи когнитивного и личностно-смыслового аспектов понимания. Специфика подхода, сопрягающего деятельность учителя и учащихся в процессе решения продуктивных творческих задач, заключается в полиморфности освоения образа мира и образа Я, проявляется как при репродуцировании, так и при продуцировании, благодаря чему личностно-смысловой аспект понимания придает направленность когнитивным процессам.

Понимание, выступающее в качестве фактора самопознания, должно обеспечиваться специально организованными ситуациями совместной продуктивной и творческой деятельности при работе над учебными текстами с использованием разнообразных приемов, включающих детей во взаимодействия и отношения друг с другом и с содержанием текста, осмысление которого способствует осознанию младшими школьниками многообразных связей с миром и с людьми. Важно, чтобы рефлексия опыта отношений и опыта взаимодействий с миром и людьми обогащала сознание учителя и ученика и, сопровождая личностный и познавательный опыт, способствовала актуализации усвоенных младшими школьниками знаний о мире и о себе.

Развитию самопознания детей в учебном процессе способствуют специально созданные программы, овладение содержанием которых делает возможным понимание образа мира и образа «Я» в их взаимосвязи. Главным при определении содержания программ должна стать полнота отношений, в которые включаются дети в создаваемых учителем учебных ситуациях, решение которых способствует порождению новых личностных смыслов у субъектов обучения.

Самопознание необходимо для самовоспитания личности, которое направлено на побуждение учащихся к осмыслению своей жизни, нравственного опыта человечества, определению своей жизненной позиции, формированию потребности в общении, осознании своего собственного жизненного пути, своей человеческой сущности, потребности в самовыражении, самосовершенствовании, поэтому в центре этого предмета всегда находится человек.

Как известно различаются несколько видов знания о человеке они могут быть научные, религиозные, фольклорные, мифологические, художественные, житейские, паранаучные и другие. Но научное знание как момент отношения человека к миру, позволяет взять его в более широком контексте, выйти за пределы внутринаучной рефлексии, более того рассмотреть уникальные особенности, которые присущи только человеку и никому более.

К научным знаниям мы относим философские, психологические, педагогические, а религиозные, фольклорные, мифологические, художественные, житейские можно использовать как средство для организации самопознания учащихся.

Учебная деятельность – это специфическая форма индивидуальной активности младшего школьника.

Необходимость контроля и самоконтроля, требования словесных отчетов и оценок формируют у школьников младшего возраста способность к планированию и выполнению действий про себя, во внутреннем плане. Необходимость различать образцы рассуждения и самостоятельные попытки их строить предполагают у младшего школьника формирования умения как бы со стороны рассматривать и оценивать собственные мысли и действия. Зная эту закономерность, учителю самопознания необходимо перевести этот взгляд «со стороны на себя» на Я-концепцию – Я реальную и Я идеальную.

Это умение лежит в основе рефлексии как важного качества, позволяющего разумно и объективно анализировать свои суждения и поступки и с точки зрения их соответствия замыслу и условиям деятельности.

Согласно психологу Ю. М. Орлову, эффективное в плане познания себя и саморазвития самонаблюдение невозможно без знания основ психологии чувств и психологии личности. «...Для того чтобы думать о том, как устроена моя обида, мое тщеславие, мой стыд и мой страх, надо прежде всего знать, как вообще «устроены» эти психологические реальности. Поэтому обучение интроспекции (самонаблюдению) предусматривает знание психологических механизмов объектов размышления. Тот, кто знает, как устроена его обида, может сделать ее объектом интроспекции... Тот, кто не знает этого, тот потерпит неудачу, так как он будет воспроизводить в своем воображении лишь образы, вызывающие опять же переживание обиды...» [11,с.224].

Какими же способами можно познать себя, остановимся на наиболее распространенных из них: Начнем с самонаблюдения, которое осуществляется путём наблюдения за собой, своим поведением, событиями внутреннего мира.

Вторым из способов самопознания является самоанализ он что обнаруживается с помощью самонаблюдения, подвергается анализу, в ходе которого какая-либо черта личности или поведенческая характеристика разделяется на составляющие её части, устанавливаются причинно-следственные связи, человек размышляет о себе, о данном конкретном качестве.

Немаловажным способом является - сравнение себя с некоторой «меркой». Людям свойственно сравнивать себя с другими людьми, или с идеалами, или с принятыми нормативами. Такое сравнение осуществляется посредством своего рода шкалы, полюсами которой являются противоположности, например: умный - глупый, добрый - злой, справедливый - несправедливый, внимательный - невнимательный, трудолюбивый - ленивый.

Моделирование собственной личности - также является одним из распространенных способов самопознания. Оно осуществляется путём отображения отдельных свойств и характеристик своей личности, своих отношений с другими с помощью знаков и символов. Например, можно, обозначив кружками себя и других значимых людей, попытаться прописать и осмыслить связи между собой и другими: симпатии, антипатии, доминирование, подчинение, конфликты.

Осознание противоположностей в том или ином качестве или поведенческой характеристике. Этот способ применяется на более поздних этапах процесса самопознания, когда некоторая личностная характеристика уже выделена и проанализирована. Суть здесь заключается в том, что личность человека, её отдельные качества одновременно имеют позитивные и негативные стороны. Нахождение позитивной стороны качества, которое первоначально воспринимается как отрицательное, уменьшает болезненность его принятия. Самопринятие же - важный момент самопознания, также оно является отправной точкой для саморазвития и самосовершенствования.

Рассмотрев способы самопознания мы приходим к выводу о том, что только совокупность данных способов дает возможность индивиду полностью познать себя.

Познать себя, можно с помощью следующих общих средств: одним из средств самопознания которых является - самоотчёт, который может осуществляться в разных формах. Устный самоотчет может проводиться в

конце недели, месяца и т.д. Здесь важно воспроизвести события дня или недели: проанализировать свое поведение в разных ситуациях; отметить все позитивы и негативы; причины, которые побудили поступать так или иначе; проиграть модели более эффективного поведения; выделить в себе качества и черты личности, проявившиеся в «отчетном» периоде. Другой формой самоотчета является ведение дневника. Преимущества этой формы несомненны, хотя она и требует временных затрат и волевых усилий.

Во-первых, когда человек записывает события, то происходит интенсивная работа ума, особенно в тех случаях, когда надо выразить в словесной форме различные переживания, в результате чего происходит процесс осознания как событий, так и переживаний.

Во-вторых, ведение дневника позволяет зафиксировать в письменной форме самое уникальное, что у нас есть, - свой жизненный опыт, который выступает в качестве важного результата нашей жизни и учения.

В-третьих, в дневнике можно описывать свое прошлое, тем самым более глубоко осознать его, обнаружить динамику развития своей личности.

В-четвертых, дневник позволяет давать себе самохарактеристику, где описание сочетается с анализом.

Просмотр фильмов, спектаклей, чтение художественной литературы - эффективное средство самопознания. Обращая внимание на психологические портреты героев, их поступки, отношения с другими людьми, человек вольно или невольно сравнивает себя с этими героями, а писатели считаются непревзойденными психологами. Познать себя можно также посредством психологии, в частности таких её разделов, как психология личности, социальная психология или например психологических тестирований, при этом лучше пользоваться серьёзными, апробированными тестами, внимательно читая инструкции и способы интерпретации. Если возможно, интерпретацию лучше осуществить совместно со специалистом-психологом.

К специальным средствам познания себя относятся различные современные формы работы психолога: индивидуальное консультирование, при котором психолог строит работу с пациентом таким образом, чтобы тот максимально раскрылся, понял свои проблемы, нашёл внутренние ресурсы для их разрешения; работа в группе социально-психологического тренинга. Здесь контакт строится так, что группа способствует интенсификации процессов познания других и себя.

Таким образом, мы приходим к выводу, о том что главными аспектами процесса самопознания в младшем школьном возрасте являются самосознание, как его структурный компонент. Результатом процесса самопознания является система знаний о себе или образ «Я». Он то и отражает этап и уровень развития процесса самопознания в младшем школьном возрасте. Следовательно самосознание – это начало процесса самосознания и поэтому самосознание во многом зависит от объективности знаний сформировавшегося образа «Я» у младшего школьника.

Литература

1. Эльконин Д.Б. Психическое развитие в детских возрастах // Избр. психол. тр. / под ред. Фельштейна Д.И. - Воронеж: НПО МОДЭК, 1997 - с 416 с.
2. Философия: учеб. для высш. учеб. заведений / под ред. В.П. Кохановского. - Ростов н/Д: Феникс, 1996. – 576 с. ; Философия / под ред. В.П. Кохановского // Высшее образование. – Изд. 7-е. - Ростов н/Д: Феникс, 2004 - с.384
3. Немов Р.С. Психология: в 3 кн. - 5-е изд. - М., ВЛАДОС, 2008 - Кн. 1. - с.687 - Содерж.: Общие основы психологии: учеб. для студентов высш. пед. учеб. заведений.
4. Психология: учеб. / под ред. А.А. Крылова. - М., 2001 - с.584
5. Крутецкий В.А. Психология. – М., Просвещение, 1980 - с.352
6. Абульханова К.А. Психология и сознание личности // Избр. психол. тр. Серия психология отечества. – Воронеж: МОДЭК, 1999 - с.224
7. Шевцов А. Самопознание. - М., 2000 - с.424
8. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. История и теория психологии. - Ростов н/Д, 1996. - с.230
9. Асмус А.Б., Декарт. Классика философской мысли. - М.: Высш. шк., 2006 - с.336
10. Особенности психологического развития детей 6-7летнего возраста / под ред. Д.Б. Эльконина, А.Л. Венгера. - М., 1988 - с.367
11. Орлов Ю.М. Самопознание и самовоспитание характера. - М., Просвещение, 1987- с.224

А.С. Имангалиев, Д.З. Тажгулова
ТӨМЕНГІ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ӨЗІН-ӨЗІ ТАҢУ
ҮРДСІНІҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

Мақалада төменгі сынып оқушыларының өзін-өзі танудың кейбір аспектілері және де өзін-өзі тану түрлері мен тәсілдері қарастырылады. Ресейлік және отандық көрнекті психологтардың таңдамалы жұмыстары жүйеленіп, талданады.

Түйін сөз: өзін-өзі түсіну, өзін-өзі тану, мотив, өзін-өзі тәрбиелеу, «Мен тұжырым-мын», жеке тұлға қасиеттері.

A.S. Imangaliev, D.Z. Tazhgulova
SOME ASPECTS OF SELF-KNOWLEDGE PROCEESS
IN THE JUNIOR SCHOOL AGE

This article discusses some aspects of self-knowledge in the junior school age, as well as forms, means of self-knowledge. The works of outstanding Russian and native psychologists are systemized and analyzed.

Key words: self-consciousness, self-knowledge, motive, self-education, “self-conception”, personal qualities.

UDC 37.02; 371

Andrzej Ostrowski¹, Mirosław Juskiewicz¹, Marek Strzala¹, Arkadiusz Stanula², Witold Ziara¹, Aleksander Skaliy³, Tetiana Skaliy³

¹Akademy of Physical Education, Krakow, Poland

²Akademy of Physical Education, Katowice, Poland

³University of Economy, Bydgoszcz, Poland

E-mail: skaliy@wp.pl

ASSESSMENT OF VOLUNTARY LIFEGUARD IN YEARS 2003-2012 ON THE BACKGROUND OF SOCIAL CHANGES

Abstract. The authorities of the country in order to ensure the safety of citizens cite various types of service. Duties of security in the areas of water, especially divisional rest on Voluntary Water Rescue Team, a specialized association with nationwide coverage. Rescuers VWRT shall review the bathing and swimming, reveal safety hazards of the swimmers and bathers. There are the relevant actors to eliminate the risks, as well as reports and issue of water security.

Key words: social changes, in water safety, lifeguard.

Goal: Assessment of activities of Water Voluntary Rescue Service in the years 2003-2012 on the background of social change.

Materials and methods: reports, ZG WOPR, Police Headquarters, CSO, Ministry of Economy, Labour and Social Policy, Institute of Tourism have been analyzed critically, as well as the calculated average amount and percentage of the analyzed research materials.

Results and conclusions: In the years 2003-2012 the number of people in Poland did not increase, however, by joining the European Union has increased significantly affluence. EU subsidies and economic growth have contributed to the construction of numerous centers of sports facilities, including swimming pools. Increase in the number held by the public vessels. It can be assumed that these factors are conducive to learning to swim, public awareness, etc., consequently reducing the number of drowning. A special role in water safety plays a Voluntary Water Rescue, which annually trains new staff, and rescuers of the organization contribute to safety in many water areas. New legislation related to safety result in a change in the system of training and the organization of rescue in Poland.

Streszczenie

Wprowadzenie: Organy państwa, w celu zapewnienia bezpieczeństwa obywateli powołują różnego rodzaju służby. Obowiązki zapewnienia bezpieczeństwa na obszarach wodnych, szczególnie wydzielonych spoczywają na Wodnym Ochotniczym Pogotowiu Ratunkowym, specjalistycznym stowarzyszeniu o zasięgu ogólnokrajowym. Ratownicy WOPR dokonują przeglądów kąpielisk i pływalni, ujawniają zagrożenia bezpieczeństwa osób pływających i kąpiących się. Występują do właściwych podmiotów o usunięcie zagrożeń, a także wydają ekspertyzy i opinie w zakresie bezpieczeństwa wodnego.

Cel: Ocena działalności Wodnego Ochotniczego Pogotowia Ratunkowego w latach 2003–2012 na tle zachodzących zmian społecznych.

Materiał i metody: sprawozdania, raporty: ZG WOPR, KG Policji, GUS, Ministerstwa Gospodarki, Pracy i Polityki Społecznej, Instytutu Turystyki poddano analizie krytycznej, jak też obliczono średnie, sumy i procentowy udział analizowanych materiałów badawczych.

Wyniki i wnioski: W latach 2003–2012 nie zwiększyła się liczba mieszkańców w Polsce, a w wyniku wstąpienia do Unii Europejskiej wzrosła wyraźnie zamożność społeczeństwa. Dotacje unijne i wzrost gospodarczy przyczyniły się do budowy wielu obiektów sportowych, w tym pływalni. Wzrosła też liczba posiadanych przez społeczeństwo jednostek pływających. Można sądzić, że czynniki te sprzyjały uczeniu się pływania, świadomości społecznej itp., w konsekwencji zmniejszaniu ilości utońięć. Szczególną rolę w zakresie bezpieczeństwa w wodzie odgrywa Wodne Ochotnicze Pogotowie Ratunkowe, które rok rocznie szkoli nowe kadry, a ratownicy tej organizacji strzegą bezpieczeństwa na wielu obszarach wodnych. Nowe akty prawne związane z bezpieczeństwem skutkują zmianami w systemie szkolenia i funkcjonowania organizacji ratowniczych w Polsce.

Introduction

Safety is a condition that gives you a sense of certainty and guarantees its improvement. It is one of the basic human needs. It is characterized by the absence of the risk of losing something for the body especially valuable - life, health, work, respect, affection, tangible and intangible property. Security is a central need of a human and social groups, it is also a basic need of state and international systems, the lack of it causes anxiety and insecurity. The man, a social group, the state, an international organization are trying to influence their external environment and the internal sphere, to remove or at least reduce risk by eliminating its own anxiety, fear, and uncertainty (Borkowski et al, 2000). State authorities, taking care of its citizens, cite various departments to ensure security: military, political, energy, environmental, information technologies, social, cultural, and physical. Security may be structural or personal (Zieba, eds 2008).

In terms of security in the water areas in Poland there are multiple services, especially fire brigades, police, and others in different emergency situations. For a huge number of public water areas, especially designated shall be treated as a place for sports, recreation and leisure. Swimming pool is a place for students to attend physical education and sports for athletes of different disciplines. For people with disabilities practice in water is a cure to return to the ability. The water areas are more secure if they are identifiable, limited, designated and supervised by the emergency services. Duties of security in the water areas, especially divisional rest on Voluntary Water Rescue Team. Rescuers of VWRT shall review the bathing and swimming, reveal safety hazards swimmers and bathers. They eliminate the risks, as well they report and issue in terms of water security. Voluntary Water Rescue works with: the National Civil Defence, Police, Polish Association of boating and Waterskiing, Polish Scouting Association, Government Protection Bureau, Ministry of Defence, Polish Resuscitation Council, the State Fire Service, the Polish Association of swimming and others (Telak 2007).

Aim of the study

To evaluate the activities of VWRT in ensuring the safety of the water in the years 2003-2012 against the background of selected changing social conditions. The following research questions are selected:

1. To which extent social change in Poland in the years 2003-2012 could be related to the safety of the water and drowning accidents?
2. What were the actions VWRT in years 2003-2012 to ensure the safety of the water?

Material and methods

The material for the study was the reports of the General Board VWRT for the years 2003-2012 and the statistics of the Police Headquarters in terms of:

- ✓ drowning accidents,
- ✓ members of the VWRT,
- ✓ rescuers VWRT having degrees,
- ✓ attended training courses and conferred degrees,
- ✓ indoor and outdoor swimming pools and lifeguards employed there.

These materials are available on the website www.wopr.pl and www.policja.pl/portal/st/958/ - from April 15, 2013.

In the characterization of the social changes in Poland during this period were used the reports prepared by the Central Statistical Office, Ministry of Economy, Labour and Social Policy, Institute of Tourism, ZG WOPR.

Selected statistics ZG WOPR, Police, GUC subjected to statistical analysis, presenting the results in absolute numbers and percentages.

Based on the results of the analyzed factors characterized the changes over the 10 years, giving it an average and sum. Calculated:

- ✓ changes in number of facilities for swimming and bathing in relation to 2003,
- ✓ changes in the number of lifeguards WOPR hedging facilities for swimming and bathing in relation to 2003.

The test results

1. Selected social conditions in Poland in years 2003-2012

Among the many conditions that can be related to the safety of the water in this study analyzed the changes related to:

- ✓ population growth in Poland,
- ✓ increasing affluence of Polish society,
- ✓ emigration,
- ✓ development of water tourism,
- ✓ development of infrastructure for swimming and bathing,
- ✓ legal regulation of safety of swimming and bathing.

Population

In 2003, there were 38,205 thousand in Poland, and in 2011 - 38,538 thousand of residents. During this period, according to the Central Statistical Office, Polish population increased by 1.0%. In 2003-2005, the population growth rate in Poland was negative (from -0.4 to -0.1%), followed by 2007 increased the most - by 0.9% in 2008-2010. After this period, there was the release of population growth shown by a change of 0.3% in 2011. Overall, from 2003 to 2012 natural population growth in Poland was 2.7%. It does not include the number of inhabitants, where the difference between 2003 and 2011 was 1.0%. It is supposed that the difference between the birth rate and the population appears due to other conditions, including labor migration. ([Pl.wikipedia.org / wiki / Ludność_Polski](http://Pl.wikipedia.org/wiki/Ludność_Polski))

The increasing wealth of the Polish

In 2004, Poland joined the European Union. Membership of the EU has helped Poland in many ways. From the beginning to the present day Poland is Europe's largest recipient of Structural and Cohesion Funds. Poland paid a contribution to the common

budget, but the balance of transfers was positive. In the period from 1 May 2004 until 28 February 2010, Poland had paid 16.7 billion euros, and got 38.1 billion, an increase of 21.4 billion euros more than paid. Thanks to EU funds built hundreds of kilometers of new roads, bridges, water supply, subsidies paid to thousands of entrepreneurs, etc. For this amount includes also payments to farmers (wyborcza.biz / business /). The economic crisis in Europe has not undermined the process of catching-up economies "old" EU by Poland and even accelerated. In 2009, Poland was the only country in Europe which avoided recession.

The accelerated flow of funds, higher than by resorting to Polish citizens, the revival of exports and imports, access to the latest technology and many other factors led to the growth of wealth of the Polish society. One of the most objective indicators of affluence is the Gross Domestic Product. GDP per capita is one of the world's most widely used indicators of prosperity of the citizens of the state. It is calculated by dividing the value of the GDP of that country by the number of its inhabitants. World GDP gap in 2011 amounted to 102 595 \$, average global GDP is about 10 thousand \$.

The growing affluence of Polish society indicates changes in GDP. In 2003 in Poland, GDP per capita was 11 524 \$ (csioz.gov.pl / file.php), while in 2011, already 20 592 \$. Between 2003 and 2011 there was an increase of GDP per capita of 78.69%. It should also be noted that there were at that time a distinct change in the dollar. For comparison, the average per capita income in the "old" EU in the same period increased from 23.6 to 26.2 thousand euro. Orlowski (2003) in its report said that despite the growing wealth of Polish society, the gap between Poland and the EU-15 in 2003 was almost doubled. Although, by 2011 it clearly decreased, but the difference was much further, and certainly will not disappear until 2015. This would require a long-term growth rates of 11%, below the threshold in the long run by any country in the world. In Poland, the growth of GDP from 2003 to 2012 despite the continuous averaged 4.19%. The largest increase in GDP occurred in 2006-2008, the lowest in 2009. Detailed results are shown in Table 1.

Table 1. GDP Change in Poland in 2003-2012
(pl.wikipedia.org/wiki/PKB_per_capita)

Year	GDP [%]
2003	3,70
2004	5,10
2005	3,30
2006	6,20
2007	6,70
2008	5,00
2009	1,80
2010	3,80
2011	4,30
2012	2,00
Average	4,19

Labour migration

Polish accession to the European Union has removed many of the barriers related to tourism including paid. many new permanent labor markets have been

opened up to Polish citizens. For example, in 2011 the Polish borders were crossed nearly 43.3 million Polish citizens traveling to other countries. This was 500,000 more than the previous year. Among crossing the border were 6.3 million tourists, or those who have spent outside the country for at least one night. The aim of 49% of Poles traveling abroad was typical tourism, trips to visit were 29%, business trips - 17%. (Intur.com.pl / statystyka.htm). Among those declaring these forms of tourism was part of the Polish population emigrating for economic purposes.

Every tenth adult Pole declared that in the last decade has worked gainfully employed abroad. This means that seeking for bread 3.3 million of people has left. Migrations have become so common in recent years, especially after the Polish accession to the EU for people aged 25-34 that we can talk about a generational experience. Also youth - at the age of 18-24 associate with their future with work abroad (Sendrowicz 2012). From 2006 to 2010 the Polish emigrants sent to the country from 2.335 to 2.679 million per year (prawica.net/28681). It was one of the elements of the enrichment of the Polish society.

The development of nautical tourism in the country

In studied in 2004 "Development Strategy of sport in Poland until 2015 is indicated that in order to reduce the gap, which in this area divides Poland and the European countries, the Polish sport infrastructure one of the two trends was the expansion and modernization of basic sport facilities in the area including indoor swimming pools. This program is assumed to finance the construction of indoor swimming pools so that by 2010 the number rose to 1050 (in 2010, according to statistics WOPR was 663 indoor swimming pools), and 2015 to 1400, the state of 916 pools in 2004 (in 2004, by WOPR statistics, there were 417 indoor swimming pool, which is less than half were published in this report).

Despite large differences in the forecasts and statistics should be noted a marked increase in the number of indoor swimming pools. Emerging objects were allocated increasingly to the wider society, built as aqua parks, recreation and swimming pools with fun activities. In 2012, Poland had 172 such objects: Dolnośląskie (18), Kujawsko-pomorskie (6), Lubelskie (3), Lubuskie (7), Łódzkie (10), Małopolskie (19), Mazowieckie (24), Opolskie (4), Podkarpackie (11), Podlaskie (7), Pomorskie (4), Śląskie (16), Świętokrzyskie (6), Warmińsko-mazurskie (7), Wielkopolskie (20), Zachodniopomorskie (10), in total 172 objects (wodne parki.pl).

In Poland, in addition to swimming and bathing, society cultivated many other forms of aquatic environment, especially sailing. Annually Polish Yachting Association gave around 15 thousand patents and approximately 150 sailing instructor legitimacies. Sailing patents are the documents which certify to use yachts longer than 7.5 m, which were in a small minority in inland waters. On the Baltic Sea under the Polish flag floated about 300 boats, and on inland waters - more than 60 thousand yachts (Sial-ho.pl). The introduction of the Regulation of the Minister of Sport of 9 June 2006 on the sailing, where laws allow to run without patents sailing yachts (up to 7.5 m) and a motorboat on engines up to 10 kW, and increasing year by year the number of vessels not the effect of increasing incidents of drowning. This is exemplified in the following table 2.

**Table 2. Drowning due to dump the boat or falling overboard
(Source: policja.pl)**

Year	Wywrotki jedn. plyw.	Wypadnięcie za burę	Together
2003	19	9	28
2004	20	8	28
2005	14	16	30
2006	12	18	30
2007	21	5	26
2008	13	6	19
2007	13	8	21
2010	15	13	28
2011	14	13	27
2012	10	10	20
Average	15	11	26
Ogółem	151	106	257

Legal changes regulating water security

The ongoing political and social changes require continuous legal regulation. In order to increase the safety of citizens in the years 2003-2012, a number of righteous acts were introduced, including determining water rescue operation. The following laws were passed:

- ✓ Law on State Emergency Medical Services dated 8 September 2006,
- ✓ Sport Act of 25 September 2010,
- ✓ Law on safety of persons residing in the water areas of 18 August 2011.

This legislation has drastically changed the functioning of the water rescue and the associated security of Polish citizens. The Law on State Emergency Medical Services resulted in the training of all duty lifeguards qualified in the field of provision of first aid. Courses in this area were carried out with the approval of Governor by the entities meeting the formal requirements in this regard. Doctors and emergency nurses could carry it on, and were carried out off the training programs in water rescue. The Law on the safety of persons residing in the areas of water in 2011 but set up the same requirements and business opportunities rescue all eligible operators.

Consequently enacted laws the following regulations were introduced:

- ✓ Regulation of the Minister of Health on March 19, 2007, in the course of qualified first aid;
- ✓ Regulation of the Minister of National Education of 9 December 2009 amending Regulation on the conditions to be met by the organizers of recreation for children and youth, as well as the principles of the organization and supervision,
- ✓ Regulation of the Minister of Labour and Social Policy of 27 April 2010 concerning the classification of professions and labor market needs and its application,
- ✓ Regulation of the Minister of Home Affairs and the Minister of Defence of 23 December 2011 amending the Regulation on training in first aid qualified Minister of Internal Affairs of 23 January 2012 on the minimum

requirements for the number of lifeguards to ensure constant control of a designated area of water,

✓ Regulation of the Minister of Home Affairs Council of 27 February 2012 on the requirements for equipment in designated areas of water rescue equipment and auxiliary indication and warning devices and medical equipment, medicines and sanitary articles of the Minister of Internal Affairs of 6 March 2012 on the way labeling and protection of water areas and design signs forbidding, order and information signs and flags,

✓ Regulation of the Minister of Internal Affairs of 21 June 2012 on training in water rescue,

Statutes VVRT

From 2003 to 2012 there were three VVRT statutes, which at the time operated on the basis of the Law on Associations. Earlier until December 2003 VVRT operated on the basis of the laws of physical culture, as a specialist association of physical education. Statute from 2003 located the VVRT in the range of the Ministry of Internal Affairs, as well as the statute from 2012. VVRT has become a specialist association nationwide. The Statute from the 2012 additionally includes VVRT relationship functioning on the basis of following laws: Public Benefit and Volunteer safety of persons residing in the areas of water and emergency medical services. This is confirmed by the following texts - an extract from the statutes VVRT (wopr.pl)

✓ VVRT Statute from April 25, 1999:

Voluntary Water Rescue hereinafter referred to as "VVRT ", working under the Act - Law on Associations, the Law on Physical Culture and on the basis of the statute. VVRT is a specialized association of physical education nationwide, operating within the Polish Republic with the seat in the city of Warsaw.

✓ VVRT Statute from December 6, 2003:

Voluntary Water Rescue hereinafter referred to as "VVRT ", working under the Act - Law on Associations and other laws and on the basis of the statute. VVRT is a specialized association nationwide, operating within the Polish Republic, with the seat of the central government in Warsaw.

✓ Statute VVRT from May 25, 2012:

Voluntary Water Rescue hereinafter referred to as "VVRT ", works on the basis of the Law from April 7, 1989 Law on Associations, the Law from April 24, 2003 on Public Benefit and Volunteer Work Act from August 18, 2011, the safety of persons residing water areas, the Act from September 8, 2006, the State Emergency Medical Services and other regulations and on the basis of the statute.

2. Assessment of the VVRT ensuring the safety on the water in 2003-2012

VVRT is an organization of major importance for society. In the legal system operating in Poland, the safety of people being on the water depends on the effective operation of the association, especially the possibility of practicing physical culture connected with the aquatic environment. The appropriate number of well-trained and willing to work rescuers operate bathing and swimming, and thus gives possibility of safe participation of the public in physical activities in water. With VVRT's commitment to safety problems, the statistics of drowning decreases year in. This is exemplified in Table 3:

Table 3. Drowning and their places in 2003-2012 (policja.pl)

Year	Swimming pools		Swimming-pools		Other places		Not connected with swimming		Total
	N	%	N	%	N	%	N	%	
2003	6	0,91	4	0,60	265	40,09	386	58,40	661
2004	7	1,24	3	0,53	141	25,00	413	73,23	564
2005	3	0,51	2	0,34	175	30,01	403	69,12	583
2006	6	1,06	4	0,71	236	41,84	318	56,38	564
2007	2	0,40	2	0,40	168	33,80	325	65,39	497
2008	2	0,43	1	0,21	148	31,62	317	67,73	468
2009	4	1,11	0	0,00	153	42,62	202	56,26	359
2010	3	0,81	2	0,54	178	48,24	186	50,41	369
2011	3	0,76	1	0,25	104	26,26	288	72,72	396
2012	3	0,70	0	0,00	154	34,30	292	65,05	449
Average	4	0,79	2	0,38	175	35,45	313	63,40	494
Sum	39	0,79	19	0,38	1749	35,45	3130	63,40	4937

In Poland in 2003-2012 494 people drowned per year. The tendency was downward because earlier, in 1993 861 people drowned, and in 1998 – 826 people. In the record 1994, 1430 people drowned (Telak 2004, Hołyst 2004).

In 2003-2012 mostly all the drowning (63.4%) were not connected with swimming and bathing. Those were random cases caused by unexpected falling to the water, ice breaking etc. the way to reduce this group of cases could be improvement of swimming skills in the society, and also dissemination of the means of self-rescue in untypical situations.

A big group of drowning (35,45%) were people who came to the water to swim or to bathe. The reason of the accidents were insufficient swimming skills and also inappropriate places, the places not designed for swimming or where bathing was prohibited.

Table 4. VVRT members (wopr.pl)

Year	Joined VVRT		Left VVRT		Difference		Number of members
	N	%	N	%	N	%	
2003	6592	10,20	4339	6,68	2253	3,52	64594
2004	6235	9,73	6778	10,58	-543	-0,85	64051
2005	6884	10,42	4898	7,41	1986	3,01	66037
2006	6949	10,09	4139	6,01	2800	4,08	68837
2007	7651	11,94	12445	19,43	-4794	-7,49	64043
2008	6728	10,54	6423	10,06	303	0,05	63817
2009	9012	12,10	2236	3,00	6776	9,09	74478
2010	7374	9,75	6263	8,28	1111	1,46	75589
2011	14217	17,01	6232	7,45	7985	9,55	83574
2012	5963	6,95	3729	4,34	2234	2,60	85729
Average	7760	10,87	5748	8,32	2012	2,55	71075
Sum	77605		57482		20123		

In 2003-2012 the VVRT had about 71 thousand members. In the analyzed period, there was an upward tendency in the number of members - from 64 thousand in 2003 to almost 86 thousand members in 2012. This was dependent on people joining the VVRT, as well as from people who for various reasons left the organization.

Around 7000 new members were joining the VVRT every year, which is 10.87% of the total. The biggest wave was in 2011 - 17.01% of the total, and the smallest in 2012 - 6.95% of the total.

In total 77,000 members joined VVRT during last 10 years, which amounts to 90.05% of all of its present members. There were fewer people who left the VVRT - more than 57 thousand (67.05% of present members).

Despite major changes in the number of members, the VVRT always had around 60,000 rescue workers. This is shown in Table 5

Table 5. VVRT members with entitlement

Year	MR VVRT		R VVRT		SR VVRT		I VVRT		total
	N	%	N	%	N	%	N	%	
2003	39013	67,80	16648	28,92	1263	2,21	572	1,07	57549
2004	39136	68,71	16087	28,24	1302	2,28	592	1,03	56952
2005	40068	67,81	17130	28,99	1293	2,18	594	1,02	59085
2006	42619	67,81	18379	29,24	1260	2,00	585	0,99	62843
2007	39463	66,37	18195	30,30	1182	1,98	579	0,97	59452
2008	38069	65,54	17801	30,64	1062	1,83	565	0,97	58088
2009	45990	65,61	22237	31,72	1221	1,74	647	0,92	70095
2010	40440	64,89	20119	32,28	1094	1,75	670	1,07	62323
2011	42792	64,24	21683	32,55	1362	2,04	772	1,16	66609
2012	25459	60,26	14940	35,36	1151	2,72	698	1,65	42248
Average	39304	66,09	18322	30,81	1219	2,05	627	1,05	59472

Note:

✓ since 2011 SR = SR + SRW

✓ until 2008 I = I + IW, since 2009 I = MI + I + IW

In Poland, in 2003-2012 there were in average about 60,000 rescuers VVRT, two thirds of which are younger lifeguards. There were more than 18 thousand VVRT rescuers, which represented 30% of the total. There were more than 2% of the total older lifeguards, and the instructors formed a group of more than 600 people representing approximately 1% of all VVRT responders.

Analyzing the changes in each year, there was observed a slight downward tendency among younger lifeguards, senior lifeguards and instructors, and growth in the group of rescuers VVRT lasted until 2011. In 2012 there was a sharp decline in the number of rescuers, especially among the younger lifeguards and lifeguards VVRT.

The main tasks of rescue VVRT include ensuring safety for swimming and bathing facilities in the outdoor areas during the summer, and indoor open all year round. The number of open objects in the years 2003-2012 is shown in Table 6:

Table 6. Outdoor and indoor areas in Poland in 2003-2012 (wopr.pl)

Year	Bathes		Outdoor swimming pools		Indoor swimming pools		total N
	N	%	N	%	N	%	
2003	621	54,23	154	13,45	370	32,31	1145
2004	677	53,68	167	13,24	417	33,06	1261
2005	791	54,62	194	13,39	463	31,97	1448
2006	910	55,82	219	13,43	501	30,76	1630
2007	1017	55,58	258	14,07	558	30,44	1833
2008	1015	54,48	272	14,60	576	30,91	1863
2009	1018	54,12	261	13,87	602	32,00	1881
2010	1016	52,34	262	13,50	663	34,16	1941
2011	986	51,06	270	13,98	675	34,95	1931
2012	665	42,87	225	14,51	661	42,62	1551
Average	876	53,00	228	13,79	549	33,21	1653

In Poland in 2003-2012 there were in average around 1,653 areas for swimming and bathing. This number was increasing year in: from 1145 in 2003 to 1941 in 2010, to the main extent indoor swimming pools. Since 2011, there was less areas for swimming, especially swimming pools. Percentage of each object in the studied period was at a similar level and ranged from 1 to 3%. Despite small changes in the share of individual objects observed in substantial quantitative increases. This is shown in Table 7:

Table 7. Increase of swimming and bathing areas in 2003 (wopr.pl)

Year	Bathes		Outdoor swimming pools		Indoor swimming pools		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%
2003	621		154		370		1145	
2004	677	9,01	167	8,44	417	12,70	1261	10,13
2005	791	27,37	194	25,97	463	25,13	1448	26,42
2006	910	46,53	219	42,20	501	35,40	1630	42,35
2007	1017	63,76	258	67,53	558	50,81	1833	60,08
2008	1015	63,44	272	76,62	576	55,67	1863	62,71
2009	1018	63,93	261	69,48	602	62,70	1881	62,28
2010	1016	63,61	262	70,13	663	79,19	1941	69,52
2011	986	58,78	270	75,32	675	82,43	1931	68,65
2012	665	7,08	225	46,10	661	78,65	1551	35,46

In Poland, in the period from 2003 to 2012, 35.46% of the objects were built to practice safe swimming and bathing. Indoor swimming pools were built the most (about 78.65%), followed by outdoor swimming pool (about 46.10%) and the lowest baths (about 7.08%). Note the difference between the year 2012 and previous years, when it was clearly more active bathing. For example, in 2007 - 1017, and in 2012 only 665

The specified places for swimming and bathing in the years 2003-2012 lifeguards were employed. Their number in the periods shown in Table 8:

**Table 8. Lifeguards employed for safety of bathes and swimming pools
(wopr.pl)**

Year	Bathes		Outdoor swimming pools		Indoor swimming pools		Total
	N	%	N	%	N	%	
2003	2245	50,01	587	13,07	1657	36,91	4489
2004	2401	50,01	604	12,58	1796	37,40	4801
2005	2623	50,52	658	12,67	1911	36,80	5192
2006	2970	51,73	734	12,78	2037	35,48	5741
2007	3909	55,30	833	11,78	2326	32,90	7068
2008	4158	56,04	817	11,01	2445	32,95	7420
2009	4214	55,98	816	10,84	2498	33,18	7528
2010	3948	54,36	887	12,21	2427	33,42	7262
2011	3298	43,66	1005	13,86	2950	40,67	7253
2012	1951	39,92	720	14,7	2216	45,34	4887
Average	3172	51,46	766	12,43	2226	36,11	6164

On average, 1,653 areas for swimming and bathing were secured by 6164 rescuers yearly. This was 8.67% of the total average number of members of the VWRT. The majority of rescuers (63.89%) worked seasonally for outdoor areas. In the indoor swimming pools worked over third remaining lifeguards. Observing the structure of employment at each site during the 2003-2012 year noted a slight increase in the number of lifeguards in bathes - about 5% until 2008 and a clear reduction in the years 2011-2012. In the outdoor swimming pools worked on average 12.43%, while 36.11% - in indoor swimming pools.

In view of the fact during the analyzing period new areas were built, particularly indoor swimming pools, also increased the number of employed there lifeguards. This is illustrated in Table 9:

**Table 9. Changes in the number of lifeguards VWRT hedging areas for
swimming and bathing in 2003 (source: wopr.pl)**

Year	Bathes		Outdoor swimming pools		Indoor swimming pools		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%
2003	2245		587		1657		4489	
2004	2401	6,95	604	2,89	1796	8,38	4801	6,95
2005	2623	16,83	658	12,09	1911	15,32	5192	15,66
2006	2970	32,29	734	25,04	2037	22,93	5741	27,89
2007	3909	74,12	833	41,90	2326	40,37	7068	57,45
2008	4158	85,21	817	39,18	2445	47,55	7420	65,29
2009	4214	87,70	816	39,01	2498	50,75	7528	67,70
2010	3948	75,85	887	51,11	2427	46,47	7262	61,77
2011	3298	46,90	1005	71,21	2950	78,03	7253	61,57
2012	1951	-13,10	720	22,66	2216	33,73	4887	8,87
Average	3172	41,29	766	30,49	2226	34,34	6164	37,31

The number of lifeguards employed in bathing and swimming pools in 2003 was around 37.31%, in each area was different. The most - 41.29% increase in the number of rescuers on outdoor bathes, and the least - about 30.49% on outdoor

swimming pools. The largest increase, reaching 87.70% was observed in bathes until 2009, and 78.03% in indoor swimming pools in 2011. In 2012, there was a general decline in lifeguards employment, especially in bathes, which was in 13.10% less than in 2013.

Well-protected by lifeguards swimming and water areas, equipped with the necessary safety and floating equipment create a comfortable areas for safe swimming and bathing. The possibility of immediate help reduce the risk of accidents. Therefore, rescuers should have a sufficient number of vessels, which the minimum condition for bathing determined in subsequent regulations. The number of vessels available to the VWRT in the years 2003-2012 is shown in Table 10:

Table 10. Vessels available for VWRT in 2003-2012 (wopr.pl)

Year	Rowing units N %	Units with engines N %	Total N
2003	2 817 54,94	670 45,06	1487
2004	2 755 55,47	606 44,53	1361
2005	2 689 61,35	434 38,65	1123
2006	2 662 54,98	442 45,02	1204
2007	2 708 58,27	507 41,73	1215
2008	2 716 57,93	520 42,07	1236
2009	2 661 52,75	592 47,25	1253
2010	2 621 50,94	598 49,06	1219
2011	2 689 54,42	577 45,58	1266
2012	2 648 51,22	617 51,22	1265
Average	697 55,63	556 44,37	1253

VWRT Rescuers have at their disposal on average around 1,253 vessels, of which 44.37% are motorized. Anxiety must arouse the fact that over the 10 years disappeared both rowing boats as well as boats with engines. These amounts appear to be insufficient. For example, in record 2008, there were 4158 baths, and VWRT had 1236 vessels. It can be believed that many baths were equipped by the owners with the necessary sports equipment.

Employment opportunities in water rescue are associated with having the necessary powers. Therefore, the VWRT conducted every year a lot of training. It should be noted that the level of work required for lifeguard with whom a junior lifeguard could collaborate. Since 2009, only rescuers having additional powers lifeguard system could be employed in accordance with the Law on emergency care. The number of courses conducted at various degrees in the years 2003-2012

are shown in the table 11:

Table 11. Training courses for rescue degree VVRT (wopr.pl.)

Year	MR VVRT		R VVRT		SR VVRT		I VVRT		Total
	N	%	N	%	N	%	N	%	
2003	359	73,71	124	25,46	3	0,61	1	0,20	487
2004	361	74,89	117	24,27	3	0,62	1	0,20	482
2005	394	72,69	144	26,56	3	0,53	1	0,18	542
2006	416	71,11	165	28,20	3	0,51	1	0,17	585
2007	448	72,61	165	26,74	3	0,48	1	0,16	617
2008	457	70,09	192	29,45	2	0,30	1	0,15	652
2009	556	71,01	224	28,08	2	0,25	1	0,13	783
2010	567	65,40	295	34,02	2	0,23	3	0,34	867
2011	625	66,84	304	32,51	3	0,32	3	0,32	935
2012	446	65,98	227	33,58	1	0,15	2	0,29	676
Average	463	69,83	196	29,56	2,5	0,38	1,5	0,23	663
Sum	4629	69,83	1957	29,56	25	0,38	15	0,23	6626

Note: since 2010, column I VVRT refers to the sum of courses for MI + I, are not included in the lifeguard swimming courses, inland and ocean, as those were the rescue training courses for VVRT workers.

Field units and central VVRT conducted around 663 courses per year. Most courses for the degree of a younger lifeguard VVRT (463, representing 69.83% of the total) and lifeguard VVRT (196 courses, representing 29.56% of the total). At the level of senior lifeguard and instructor VVRT the central clusters there were carried 3 - 6 courses. Analyzing the number of courses attended notes to their steady growth from 2003 to 2011 and a marked decline in 2012.

Rate of indirect evidence of trained rescuers, but the participants in the exchange rate could be different numbers, as not everyone passed tests, that is why it was checked how many lifeguards received the training program prescribed level. The results are shown in Table 12

Table 12. Degrees of emergency issued by VVRT (Source: wopr.pl)

Year	MR VVRT		R VVRT		SR VVRT		I VVRT		Total
	N	%	N	%	N	%	N	%	
2003	5261	7,69	1405	20,75	73	1,08	32	0,47	6771
2004	5211	7,41	1403	20,84	88	1,31	29	0,43	6731
2005	5781	77,06	1614	21,51	76	1,01	31	0,41	7502
2006	5712	5,91	1752	23,28	52	0,69	36	0,47	7552
2007	5999	76,66	1761	22,50	47	0,60	18	0,23	7825
2008	6128	6,53	1809	22,59	48	0,60	22	0,27	8007
2009	7018	4,69	2291	24,38	59	0,74	28	0,35	9396
2010	6785	8,42	2992	30,17	60	0,60	50(MI)+29(I)	0,80	9916
2011	7483	9,18	3213	29,70	56	0,56	46(MI)+18(I)	0,59	10816
2012	4672	69,94	1920	28,74	34	0,51	28(MI)+26(I)	0,81	6680
Average	6005	3,98	2013	24,80	59	0,73	39	0,48	8117
Sum	60050	3,98	20133	24,80	593	0,73	392	0,48	81168

Note:

✓ in column I VWRT from 2010 column I VWRT refers to the sum (MI) - junior instructor VWRT (I) - instructor VWRT (IA) - instructor, lecturer VWRT

✓ Conferred degrees are not equivalent to the state of the VWRT by degrees, for example, MR VWRT after promotion was counted among the R VWRT and ceased to be counted among the MR VWRT, etc. Therefore, the sum of the degrees conferred is not equivalent to the number of lifeguards in each group degrees.

In the period from 2003 to 2012 at the courses organized by the field units and central VWRT given to 81,168 degrees, the most junior lifeguard - 73.98%, and the least the instructor 0.48%.

Analyzing the number of degrees granted in each year, there is a stabilization of the broadcast rescuers younger degrees. Among the lifeguards and in the years 2003-2011 was very mild upward tendency. In the other groups, the number of degrees in the following years decreased. Particularly strong downward tendency occurred among older lifeguards VWRT, where year after year, decreased interest in this phase of training. In 2003-2004 broadcast an average of 80 degrees, and in 2012 the degree of training of senior lifeguard graduated 34 people. It should be noted that in 2012 it was given about one third less degree than the year before.

Applications

1. In Poland from 2003 to 2012 significantly increased the level of society as a result of economic development grants from the European Union and emigration.

2. More and more citizens use the newly created sports facilities, including the swimming pools, which was conducive to learning how to swim and reduce cases of drowning.

3. Implemented new legal regulations in the field of security, the effect of changes in the system of national security and emergency operation of the organization, particularly in the field of training and security bathing and swimming.

4. For the safety of the water in the years 2003-2012 were responsible rescuers VWRT, so that in the designated areas of water was only 1.17% of all drowning accidents.

5. From 2003 to 2011 VWRT in all aspects studied systematically developed, but in 2012 there was a clear breakdown resulting primarily less-trained lifeguards and secured areas of water.

6. Concern is the high number of accidents and drowning outside swimming pools and bathes, and therefore efforts should be made to increase the safety of being in the water through the development of infrastructure, equipment and VWRT potential in this area.

References

1. Borkowski J Dyrda M. Konarski L., Rokicki B. (2000). Glossary of psychology command and control. National Defence University in Warsaw.
2. Hołyst B. (2004). Drowning in Poland and abroad. [In]: ZG WOPR International Conference Voluntary Water Rescue in uniting Europe.
3. Orłowski M. W. (2003). Forecast of the socio-economic Polish: horizon

2006, 2010, 2013-15. The report, the Ministry of Economy, Labour and Social Policy, Warsaw.

4. Telak J. (2004). The Voluntary Water Rescue Team. [In]: ZG WOPR International Conference Voluntary Water Rescue in uniting Europe, pp. 10-11.

5. Telak J. (2007). Voluntary Water Rescue emergency response system. ZG WOPR, Warsaw, pp. 5-8.

6. Finch R., ed (2008). International Security after the Cold War. Academic and Professional Publishing, Warsaw.

Internet

pl.wikipedia.org / wiki / Ludność_Polski (the date on 15/05/2013)

wyborcza.biz/biznes/1, 101,562.7831266,

Szesc_lat_w_Unii_na_plusie_Polska_coraz_blizej_czolowki. (The date on 15/05/2013)

csioz.gov.pl / file.php (the date on 05/15/2013)

intur.com.pl / statystyka.htm (the date on 15/05/2013)

Bartosz Sendrowicz (the date on 15/05/2013)

http://prawica.net/28681 (the date on 05/15/2013)

pl.wikipedia.org / wiki / PKB_per_capita (the date on 15/05/2013)

Water parki.pl (the date on 05/15/2013)

Sial-ho.pl (the date on 05/15/2013)

policja.pl (the date on 15/05/2013)

wopr.pl (the date on 15/05/2013)

А. Островский, М. Жузкеевич,

М. Стразла, А. Станула, А. Скалий, Т. Скалий

ОЦЕНКА РАБОТЫ ДОБРОВОЛЬНОЙ СЛУЖБЫ СПАСЕНИЯ НА ВОДАХ ЗА 2003-2012 г. НА ОСНОВЕ СОЦИАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ

Авторитетные специалисты страны с целью обеспечения безопасности граждан ссылаются на различные типичные образцы служб спасения. Обязанности охраны безопасности на воде, особенно дивизионное место для отдыха и развлечения добровольной команды, относящиеся к делению спасения на воде, специализированная ассоциация с широким освещением печати спасатели добровольной команды спасения на воде сделают обзор мест купания и плавания, покажут опасные места для пловцов и купающихся. Имеются релевантные исполнители для избежания риска, а также отчёты и результат безопасности на воде.

Ключевые слова: социальные изменения, в водной безопасности, спасатель.

А. Островский, М. Жузкеевич,

М. Стразла, А. Станула, А. Скалий, Т. Скалий

2003-2012 жж. ӘЛЕУМЕТТІК ӨЗГЕРІСТЕР НЕГІЗІНДЕ ЕРІКТІ СУДА ҚҰТҚАРУ ҚЫЗМЕТІНІҢ ЖҰМЫСЫН БАҒАЛАУ

Елдегі беделді мамандар азаматтардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында түрлі құтқару қызметтеріне жүгінуге кеңес береді. Суда қауіпсіздікті қорғау қызметінің міндеті - демалу және серуендеу орындарында ерікті командалардың өздеріне берілген территорияда қауіпсіздікті сақтау. Арнайы құралдармен жасақталған команда суға шомылу аймағында, қауіпті жерлерде демалушыларға, суға түсушілерге ескертпе жұмыстарын жүргізеді. Осыған байланысты судағы қауіпсіздік күшейеді.

Түйін сөз: әлеуметтік өзгерістер, судағы қауіпсіздік, құтқарушы.

УДК 37(4/9)

*Ә.М. Мұханбетжанова – п.ғ.д., профессор,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ*

*А.Ә. Мұханбетжанова – п.ғ.д., доцент,
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті,
E-mail: akmaral_muhambetzhanova@mail.ru*

12 ЖЫЛДЫҚ БІЛІМ БЕРУДІҢ ЖАҢА МАЗМҰНЫН ҰЛЕМДІК БІЛІМ КЕҢІСТІГІМЕН ҰҚПАЛДАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІ

Андатпа. Мақалада 12 жылдық оқыту моделіне көшу және оның білім мазмұнын жаңғыртуды ұлемдік педагогикалық парадигмаға сәйкес әдіснамалық негіздерін ізгіліктік, тұлғалық, тұлғалық-бағдарлы, іс-әрекеттік, құзыреттілік тұрғыдан білім беру ретінде қалыптастырудың теориялық және тәжірибелік мәселелері қарастырылады.

Түйін сөз: 12 жылдық білім беру моделі, білім мазмұны, ұлемдік білім кеңістігі, педагогикалық парадигма, құзыреттілік, түйінді құзыреттілік, іс-әрекеттік, тұлғалық-бағдарлы.

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында жалпы білім беретін мектептерде Қазақстан Республикасының зияткерлік, дене бітімі және рухани дамыған азаматын қалыптастыру, тез өзгеретін ұлемде оның табысты болуын қамтамасыз ететін білім алуға қажеттілігін қанағаттандыру, еліміздің экономикалық әл-ауқаты үшін бәсекеге қабілетті адами капиталды дамыту мақсаты көрсетілген. Осы мақсатқа сәйкес 12 жылдық оқыту моделіне көшу және оны білім беру мазмұнын жаңғыртумен қоса жүзеге асыру міндеті қойылып отыр. Бағдарламаның нысаналы индикаторлары бойынша 2015 жылы 1,5,11 сыныптарда 12 жылдық оқыту моделіне көшу жүзеге асырылмақ [1].

Қазіргі қалыптасып келе жатқан жаңа педагогикалық парадигмаға сәйкес білім беруді жаңарту оның барлық деңгейлеріндегі бірыңғай әдіснамалық тұрғыны талап етеді, оның басты қағидалары еліміздің инновациялық даму бағыттарына негізделген білім беру саясатынан айқын көрінеді. Бүгінде елімізде ғана емес, батыстағы алдыңғы қатарлы дамыған елдерде де білім беру жүйесін өзгерту, реформалау өзекті мәселеге айналып отырғаны белгілі.

Халықаралық ұйымдардың, соның ішінде, еуропалық білім қауымдастықтары идеялары мен олардың қозғаушы күштері жаңа білім парадигмасының білім алушыға бағдарлылық мазмұнын алға қоюда. Оның мәні білім беруді заман талаптарына сай нәтижеге бағдарлау, оны бағалау және сол нәтижені қамтамасыз ететін білім берудің жаңартылған бағдарламаларын құруды білдіреді.

Атап айтқанда, халықаралық деңгейде құрылған Болон процесі білім берудегі білім, білік, дағдыға қоса құзыреттіліктердің қарастырылуын жаңа парадигма туғызып отырған жаңа қажеттілік деп бағалайды. Білім берудің мақсаттар жиынтығы құзыреттіліктерді дамытуды көздейді, оның негіздеріне көпмәдениетті қоғамда өмір сүруге қабілеттілік, білімді практиканың қажеттіліктерімен байланыстыру икемділігі, өмірлік жағдаятты бара-бар бағалай алу және проблеманың шешу жолдарын табу және т.б.

Қазақстандық білім беру жүйесін дамытудың басты міндеттерінің бірі білім берудің мазмұнын жанарту болып табылады. Бүгінгі күн талаптарына сай жаңа білім беру оқушыларға тек белгілі бір білім, іскерлік, дағдылар жиынтығын меңгертіп қана қоймай, оқушы тұлғасын дамытуға, өмірлік проблемаларды өз бетімен және тиімді шешуге, тұлғаның өзін-өзі анықтауына, әлеуметтенуіне және өзін-өзі жүзеге асыруына мүмкіндік беретін білімділік, тәжірибе және әмбебап қабілеттердің жиынтығын меңгертуге бағытталуы тиіс.

Мемлекеттік деңгейде білім беру жүйесінің басым бағыттары деп есептеліп отырған нәтижеге бағытталған білім беруді қамтамасыз ету оқушының базалық, әлеуметтік және білімдік құзыреттілігін қалыптастыру жағдайы білім беру жүйесіндегі белгілі құзыреттіліктерді дамыту кеңістігінің жаңа логикасын анықтауды талап етеді.

Осылайша отандық білім беруді дамытудың негізгі бағыттары ізгіліктік, тұлғалық, тұлғалық-бағдарлы, іс-әрекеттік, құзыреттілік тұрғыдан білім беру ретінде айқындалып отыр. Оның негізгі мәнісі – мектепте әрбір бала қайталанбайтын, ешкімге ұқсамайтын даралық ретінде қалыптасуын, оқушының өзіндік тұлғалық мүмкіндіктерін жүзеге асыруды қамтамасыз етуге барлық жағдайды тудыру. Соған сай, бастауыш мектептің негізгі міндеті – әр білім алушының даралық қасиеттерінің ашылуына және дамуына көмек беру.

Бұл бағыттар еліміздегі 12 жылдық білім берудің жаңа мазмұнын құрастыру арқылы әлемдік білім кеңістігімен интеграцияланып, осы кеңістіктегі білім беру талаптарына жауап бере алатын деңгейге жеткізу көзделіп отыр. Осыған орай, қазіргі отандық педагогикалық қоғам білім берудің жаңа мазмұнын құрастыру, сынақтан өткізу және оны тәжірибеге енгізудің ауқымды міндеттерін жүзеге асыруда. Құзыреттілік тұрғыдан жобаланған білім мазмұны тұлғаны әлеуметтендіру құндылықтарын басшылыққа ала отырып, әр оқушының өзіндік мүмкіндіктерін дамытуды қамтамасыз ететін түйінді құзыреттіліктерін қалыптастыруға және қолдануға жағдай жасайды.

Қазіргі көзқарастарға сәйкес білім мазмұны тұлғаны жеке өмірінің, өзіндік білімі мен тәрбиесінің субъектісі ретінде қалыптастыруға бағытталып, оның негізгі мәні құзыреттілік, дамытушылық, іс-әрекеттік, тұлғалық бағдарлы тұрғыдан қарастырылуы өзекті мәселе болып танылады. Аталған идеяларды жүзеге асыру білім берудің жаңа мазмұнын құзыреттілік тұрғыдан жобалау арқылы мүмкін болатындығы дәлелденіп отыр.

Біздің алдымызда білім беру өзгерістерінің әлемдік талаптарға сәйкестігін қамтамасыз етіп отыру міндеттері қойылып отырғаны белгілі, осы орайда қарастырылып отырған мәселенің басқа елдердегі жағдайын айта кетейік. Білім саласындағы әлемдік реформаларды зерттеушілердің айтуын-

ша, «қоғам қай елде де, ешуақытта білім беру бөліктері жеке дара елеулі өзгерістерге ұшырай алмайды» (О'Нилл, М.Фуллан, М.Барбер) [2,3].

Құзыреттілік тұрғысы тұжырымдамасы негізінде халықаралық тәжірибеде «*Outcome Based Educattion*» атты нәтижеге бағытталған білім беру реформасы жүзеге асырылады. Мұнда төмендегі мәселелердің маңызы ерекше атап көрсетілді:

1 Білім беру мазмұны туралы жаңа түсінік қалыптастыру және осыған байланысты білім беру нәтижелерін қайта анықтау (білімді беруден құзыреттілікті қалыптастыруға, яғни, нәтиже оқушы жаңадан нені біле алады, нені түсіне алады және өзінің оқуы нәтижесінде нені жасай алады?) деген сұрақтарға жауап береді.

2 Білім беру жүйесінің барлық деңгейлеріндегі ұлттық білім беру мақсаттары мен күтілетін нәтижелерінің анықталуы және нақты сипатталуы оқу бағдарламаларын жасақтауға, оқулықтар мен оқу материалдарын құруға, мұғалімдер мен оқытушылардың білімін жетілдіруге және қайта даярлауға, оқу жетістіктері нәтижелерін өлшеудің икемді жүйесін құруға негіз болады, т.б.

Жаңа парадигмаға сай білім беру ең алдымен, төмендегі сұраныстарды қанағаттандыруы қажет: білімділікке негізделген қоғам барлық жас адамдардан білімнің жоғары стандарттарын меңгеруді талап етеді; олар проблемаларды шешуге қажетті ақпараттарды сұрыптай алуға қабілетті және өзгелер пікірімен санаса отырып, қарым-қатынаста өзінің ой-пікірін еркін білдіре алатын болуы тиіс; олардың бойында өз білімін үнемі жаңғыртып отыратын және жаңа дағдыларды игеріп отыратын қабілет қалыптастырылуы керек. Сөйтіп, бүгінгі білім беру нәтижесіне қойылар талап дәстүрлі білім, білік, дағдылар қалыптастырудан да жоғары екені, сонымен қатар, олардың маңызын жоққа шығармайтыны да байқалып тұр.

«Құзыреттілік» ұғымы еңбек әлемінде және өнеркәсіп мекемелерінде пайда болды. «Түйінді құзыреттілік» термині алғаш рет 1992 жылы Еуропа Кеңесінің «Еуропадағы орта білім» жобасында пайда болды. Бұл жобаның міндеті – Еуропа одағының құрамындағы елдерде білім берудің мақсаты мен мазмұнын, оқушылардың оқу жетістіктерінің деңгейін бағалау тетіктерін талдау болды.

Құзыреттілік теориясын дамытуға «Ключевые компетенции для Европы» (Берн, 1996) симпозиумында шешім қабылданды. Ол қазіргі уақытта Батыс Еуропа мен АҚШ мектептерінде кең қолданыс тауып отыр.

Еуропа Кеңесі құзыреттіліктің бес тобын айқындайды:

1. *Саяси және әлеуметтік* құзыреттіліктер: өзіне жауапкершілікті ала білу қабілеті, бірлесіп шешім қабылдауға қатысу, дау-жанжалды зорлық-зомбылықсыз жолмен реттеу, демократиялық институттардың қызмет етуіне қатысу және оны жақсарту.

2. *Көпмәдениетті қоғамда өмір сүру қабілетіне қатысты* құзыреттіліктер: расизм мен ксенофобиялар тууына, таралуына жол бермеу, білім беру жастарды өзгешелікті түсіну, бірін-бірі сыйлау, басқа мәдениет тілдері және діндегі адамдармен бірге өмір сүру қабілеті сияқты мәдениетаралық құзыреттермен қаруландыруы керек.

3. *Қарым-қатынастың ауызша және жазбаша формаларын меңгеруге қатысты* құзыреттіліктер, соңғысының жұмыста және қоғамдық өмірдегі маңыздылығы соншалық, оны меңгермеген адамға қоғамнан аластау қаупі

төнеді. Осы топқа бүгінгі күні маңызы артып отырған бірнеше тілді білу де жатады.

4. *Қоғамдық ақпаратты пайдалану және мойындаумен байланысты* құзыреттіліктер жаңа технологияны меңгеру, оны қолдануды түсіну, оның күшті және әлсіз жақтарын айқындау, БАҚ тарататын ақпараттар мен жарнамаларға сыни көзқарас.

5. *Өмір бойы оқуға қабілеттілік* – үздіксіз даярлықтың және кәсіби даярлықтың, сонымен қатар жеке және қоғамдық өмірдің негізі ретінде.

Қазіргі кезеңдегі білім берудің мақсаттарының жиынтығы құзыреттіліктерді дамытуды көздейді, оның негіздеріне көпмәдениетті қоғамда өмір сүруге қабілеттілік, білімді практиканың қажеттіліктерімен байланыстыру икемділігі, өмірлік жағдаятты бара-бар бағалай алу және проблеманың шешу жолдарын табу және т.б. білімдік мақсаттарға барынша бара-бар келетін әдіснаманың болуы.

Бүгінгі күні жан-жақты зерттелу үстіндегі құзыреттілік тұрғы білімнің мақсатты нәтижелі бағдарын анықтауға бағытталған.

И.А.Зимняя құзыреттілік тұрғыны прагматикалық және ізгілік бағыттағы жүйелілік, пәнаралық, тұлғалық, қызметтік аспектілерді біріктіреді деп тұжырымдайды, А.К.Маркованың пікірінше, әр қызметкердің құзырлығы жасаған жұмысының соңғы нәтижеге қойылған талабына сай болуымен сипатталады және соңғы нәтижені бағалау немесе өлшеу - құзыреттілікті бағалаудың негізгі ғылыми тәсілі.

Құзыреттілік теориясы қазіргі көптеген еңбектерде негізделген. Білім берудегі құзыреттілік тұрғы әртүрлі құзыреттілік түрлерінің жиынтығы арқылы күтілетін нәтижені қалыптастыруды көздейді. Тек аталмыш тұрғыдан келу арқылы ғана кәсіби салада өнімді өзбетіндік және жауапты іс-әрекетке дайын маман даярлауға болады. Ресейлік және шетел ғалымдарының еңбектерінде құзыреттілік келесі бағыттарда қарастырылған: Дж. Равен «құзыреттілік» - адам психикасында қалыптасып объективті жағдайларға байланысты дамытын және қабілетке қатысты мотивация басым болатын субъективтік сапа, М.А.Холодная «құзыреттілік» - белгілі бір пәндік аймақта тиімді шешім қабылдауды қамтамасыз ететін білімді ұйымдастырудың ерекше типі, кәсіби еңбек нәтижелілігін анықтайтын білім мен біліктердің жиынтығы (Е.П.Тонконогая); жеке тұлғалық сапалар мен қасиеттердің үйлесімі (Л.М.Митина); кәсіби және жалпымәдени көрсеткіштердің бірлігі (Т.Г.Браже, Е.А.Соколовская).

М.Ж. Жадрина жалпы орта білімнің мазмұны мен көлемін, балалардың арнайы қажеттіліктерімен қоса, күтілетін нәтиже және оқу жетістіктерінің деңгейі ретінде анықтауды ұсынады. Сол сияқты, көптеген қазақстандық ғалымдардың пікірлері (Ғ.З.Байжасарова, Н.Н.Нұрахметов, К.С.Құдайбергенова, С.Д.Мұқанова т.б.) күтілетін нәтижеге байланысты қарастырыла отырып, білім жүйесінің соңғы *нәтижесі* оқушының жеке пәндер бойынша алған білімі емес, оларды пайдалану арқылы қалыптасып дамытылатын өмірлік дағдылар, *құзыреттіліктер* деп тұжырымдайды.

«Қазақстан Республикасында 12 жылдық жалпы орта білім берудің Тұжырымдамасы», «Қазақстан Республикасы мемлекеттік жалпыға міндетті бастауыш білім берудің стандарты», «Қазақстан Республикасында білім

беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» құжаттарын, елімізде жалпы білім берудің және бастауыш білім берудің жаңа стандарттары және тағы да басқа білім беруді жанарту туралы шетелдік зерттеулер мен құжаттарды талдау арқылы 12 жылдық білім берудің мәнін анықтап отырмыз [4,1,8,9].

Құзыреттілік тұрғыдан білім беру бастауыш сынып оқушысының жеке тұлғалық қасиеттерін, қызығушылықтарын арттырып, алған білімін өмірде қолдану икемділігін, түйінді құзыреттіліктерін қалыптастыруды көздейді, сондықтан білім мазмұнының іс-әрекеттік құраушысы негізгі білім беру әдістерінің бірі ретінде анықталады. Себебі, оқушының бойында байқалған оқу іскерліктері іс-әрекет арқылы дамиды. *Іс-әрекеттік* тұрғыда білім беру оқушының әлеуеттік мүмкіндіктерін (қызығушылық, қабілет, басқа тұлғалық ерекшеліктер) есепке алу мен дамытуға бағдарланатын *тұлғалық-бағдарлы* білім берумен тығыз байланысты, өйткені, тұлғалық-бағдарлы білім беру негізінен адами құндылықтарға бағытталады.

«Қазақстан Республикасы мемлекеттік жалпыға міндетті бастауыш білім берудің стандартының» қолданыстағы стандарттан, басты құқықтық-нормативтік құжаттан айтарлықтай өзгешеліктері бар. Ұлттық білім беру саясатынан туындайтын мақсаттар мен міндеттерді іске асыру үшін бұрынғыша бірден базалық білім мазмұнын таңдаудан емес, алдымен білім берудің мақсаты мен міндеттеріне сәйкес оқытудан күтілетін нәтижелер анықталып, соған сәйкес білім мазмұны жобаланады. Алдымен басты білім беру салалары бойынша білім берудің жобаланған нәтижелерін, одан барып, әрбір пәнді игеруде күтілетін нәтижелерді білім, білік, дағдыға қоса пәндік және *түйінді құзыреттіліктер* түрінде тұжырымдалды. Оларға сай білім берудің мазмұны осы күтілетін нәтижелерге жеткізетіндей деңгейде жобаланады. Атап айтқанда, 12 жылдық білім берудің мақсаты мен міндеттері ҚР Жалпыға бірдей білім стандартында, жоспарлы нәтижелерге сәйкес білім салаларының бағдарламаларында, нақты күтілетін нәтижелер әрбір пәннің білім стандарттарында, ал білім берудің мазмұны оқу бағдарламаларында беріледі.

Білім беру мазмұнына енетін *түйінді құзыреттіліктерді* білім берудің басқа нәтижелерінен, яғни пәндік білім, іскерлік және дағдыдан, қызметтік сауаттылық элементтерінен ажырата білу маңызды болып табылады. Құзырет – субъективтік жаңа іс-әрекетте, субъективті қалыптан тыс жағдайда пайда болады. Құзырет – субъектіге ойға алған болашақ (болуға тиіс) туралы өзіндік елестетуімен байланысты жағдайды жобалауы, оған қатысты белсенді позицияда болуы. Құзырет – алгоритмделмеген қимыл-әрекет жасауға, іс-әрекеттің жаңа алгоритмін, тәсілін құрылымдау немесе орындауға мүмкіндік береді. Олай болса, егер біз білім берудің мазмұнын құзыретке қарай бағдарласақ, онда *түйінді құзыреттіліктер* деп аталатын, іс-әрекеттің әмбебап тәсілдерін де қалыптастыруымыз керек.

Субъективтік жаңа іс-әрекеттерді игеру, егер іс-әрекетті жекелеген тәсілдері оның бұрын меңгерген субъектінің барынша жалпылама тәжірибесіне негізделсе, соғұрлым жетістікпен еш қиындықсыз жүзеге асады. Сондықтан, тұлғаның құзыреттілігін қалыптастыруға бағдарланған білім беру мазмұны туралы айтқан кезде, білім берудің осы бағытта ілгерілеуін қамтамасыз ететін нәтижесін анықтау қажет. Бұл жерде әңгіме іс-әрекет тәсілде-

рінің әсер етуін нысанға қатысты әмбебап болатын белгілі бір жиынтығын меңгеру түрінде көрініс табатын, білім берудің нәтижесі ретіндегі *түйінді құзыреттіліктер* туралы болып отыр.

Стандарттарда берілген түсініктемелеріне жүгінетін болсақ *«Құзыреттілік»* - оқу мен өмір жағдаяттарын шешу кезінде білім алушылардың білімді, іскерлікті, дағдыны және қызметтің әмбебап тәсілдерін меңгеруі көрінетін білім берудің нәтижесі», *«құзырет»* - білім беру жүйесіне берілетін әлеуметтік тапсырыстарды құрайтын жеке және қоғамдық қажеттіліктерді қанағаттандыру мақсатында нәтижелі іс-әрекеттерге қол жеткізу үшін ішкі және сыртқы ресурстарды тиімді жұмылдыруға дайындық». Стандартта үш түйінді құзыреттіліктер: проблеманы шешу құзыреттілігі, ақпараттық құзыреттілік пен коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру көзделіп отыр [4].

Білім мазмұны оқушылардың өзіндік іс-әрекеттерде меңгеретін педагогикалық бейімделген әлеуметтік тәжірибе ретінде көрініс табады. Танымдық, репродуктивтік, шығармашылық іс-әрекет пен эмоционалды-құндылықтық қатынастарды жүзеге асыру тәжірибесі шынайы оқытылатын шындыққа, табиғатқа, мәдениетке, техникаға, әлеуметтік коммуникациялар мен басқа да білім аумақтарындағы шынайы нысандарға қатысты сәйкес іс-әрекет тәсілдерін қолдану жолымен іске асырылады. Білім беру мазмұнына тек шынайылық туралы білімдер ғана емес, сонымен бірге оқытылуы тиіс шынайы нысандардың ең төменгі тізімі түрінде тіркелген шынайылықтың өзі де кіреді. Осы нысандарға қатысты *түйінді құзыреттіліктердің* ең төменгі тізімінде жүйеленген оқушылардың білім, білік, дағдылары және әмбебап іс-әрекет тәсілдерінің қалыптасуына алып келетін олардың сәйкес әрекеті ұйымдастырылады.

Біз білімнің жалпыпәндік мазмұнын оқушының оқылып жатқан шынайылықтың толық бейнесін қабылдауы және меңгеруі үшін қажет және жеткілікті «түйіндік нүктелер» түрінде қарастырамыз. Айналасында оқытылатын материал шоғырланатын мұндай түйіндер *іргелі білім нысандары* болып табылады. Іргелі білім нысандары – бұл негізгі білім аймақтарының «түйіндік нүктелері», оның арқасында танудың шынайы аймағы болады және олар туралы білім жүйесі құрылады. Іргелі білім нысандарының жинағы танылатын жағдайдың әр аймағы үшін анықталады, шынайы және идеалды өзгеруі категориялардың, ұғымдардың, таңбалардың, құбылыстардың, мәселелердің өзара байланысты жүйесін белгілейді. Іргелі білім нысандары әр оқушыға оның тануының жеке нәтижесін, ал ең соңында *білімнің жеке траекториясын* қамтамасыз етеді.

Бастауыш білім берудегі жалпы оқу іскерлік, дағды, іс-әрекеттің әмбебап тәсілдері(құзыреттіліктер) жоғарыдағы білім беру мазмұны келесі екі элементпен байланысты: олар білім мазмұнындағы нысан мен білімдік іс-әрекетке енеді, адамдардың әлеуметтік тәжірибесі оқушылардың өзара әрекетінде жалпы механизмнің элементі болып табылады. *Олар білім берудің нәтижесі* ретінде көрініс табады.

Біз құрастырған «Қоршаған әлем» оқу бағдарламасында (12 жылдық жалпы білім беретін бастауыш білім берудің оқу бағдарламалары, «Қоршаған әлем» оқу пәні бойынша оқу бағдарламасы, 1-4 сыныптар, 12 жылдық білім беру, №11, 2009 (83)) [5,6] бастауыш деңгей білім алушыларының бойында адамның табиғи және әлеуметтік ортасы, табиғат пен қоғамның байланысы мен өзара тәуелділігі туралы білімді жалпы адамзаттық құндылық ретінде

қабылдауды қалыптастыру жалпы мақсатына сәйкес келесі күтілетін нәтижелер айқындалды:

- балалардың жеке тәжірибесіне сүйене отырып, оның өзіне жақын табиғи және әлеуметтік нысандар мектеп, отбасы, туған өлке, Отан, адамның дене мүшелері мен денсаулығы, жануарлар мен өсімдіктер түсініктерін жүйелеу және дамыту;

- білім алушыларда тірі және өлі табиғатты, жыл мезгілдерін, ауа райын ажыратуға мүмкіндік беретін табиғи нысандар туралы жалпы түсініктерін қалыптастыру;

- білім алушылардың адамгершілігі мен отансүйгіштік қасиеттерін қалыптастыруға мүмкіндік беретін мектепте, көшеде, қоғамдық орындарда, яғни әлеуметтік және мәдени нысандарға сәйкес мәдени және қауіпсіздік ережелері нормаларын меңгеруін қамтамасыз ету;

- білім алушыларда қойылған міндеттер мен жоспарға сәйкес өсімдіктер мен жануарлар өміріндегі маусымдық өзгерістерді, әр жыл мезгілдеріндегі адамдар еңбегін, табиғаттағы өз іс-әрекетін бақылау икемділігін дамыту негізінде түйінді құзыреттіліктерінің қалыптасуын қамтамасыз ету;

Біздің ұсынып отырған «Қоршаған әлем» оқу курсының мазмұнына сәйкес бастауыш мектептің білім алушыларына келесі модульдердің: «Мені қоршаған әлем», «Адам», «Жануарлар мен өсімдіктер әлемі», «Қоршаған әлем нысандары» мазмұны арқылы тақырыптар зерделеуге беріледі. Модульдердің бірізділігі «жақыннан-қашыққа» қағидасына негізделді. Бірінші модульдің мазмұны білім алушылардың тікелей әлеуметтік тәжірибесіне сүйене отырып енгізіледі. Зерделенетін нысандар мен құбылыстар өзі үшін жаңа шындық жағдайында тікелей қатынас жасайтын нысандар: сынып, мектеп, мектеп ұжымы, мектептегі тәртіп ережелері, мектеп оқушыларының міндеттері мен құқықтары. «Адам» модулінің мазмұны білім алушылардың өзіне енді әлеуметтік нысан ретінде емес, биологиялық нысан ретінде көңіл бөлуін талап етеді. Адамның өмір сүруі нысан ретіндегі жануарлар және өсімдіктер әлемімен тығыз байланысты болғандықтан келесі модуль «Жануарлар мен өсімдіктер әлемі» деп аталады. Жылма-жылғы циклдің соңғы модулінде тірі және өлі табиғат жөніндегі білімдері жүйеленеді, табиғат пен қоғам арасындағы байланыстар (өзара әсерлесу, жалпы заңдылықтарға бағыныштылық және т.б.) орнықтырылады.

Оқулықтағы оқу материалын меңгеруді ұйымдастыру құрылымы былайша жасалған, яғни оқу процесінде білім алушы өз іс-әрекетінің субъектісі жағдайына қойылады. Мұндай тұрғы білім алушылардың түйінді құзыреттіліктерін: проблеманы шешу құзыреттілігін, ақпараттық және коммуникативтік құзыреттіліктерін қалыптастырудың маңызды қағидасы болып табылады. Материалды меңгеруді ұйымдастырудың мұндай құрылымының ерекшелігі мынада: оқу процесі коммуникативтік-әрекеттік қарым-қатынас формасында, яғни пікір алмасу, талқылау элементтері арқылы жүзеге асырылады. Бұл қарым-қатынаста әрбір бала өз даралығын, өз даму деңгейін көрсете алады. Құзыреттілік тұрғыда білім алушылар барабар жағдаяттарда іс-әрекет пен тәртіп нормаларын өзі үшін таңдайды, ақпаратты өз әрекетін жоспарлауға және жүзеге асыруға қолданады.

«Қоршаған әлем» бойынша сабақтарда білім алушылардың өзін-өзі жүзеге асыруына, оқу материалы мазмұнын моделдеуге, оқушылардың

нәтижелі әрекетін ұйымдастыруға мүмкіндік беретін оқыту формалары мен әдістеріне басымдық берілді; жаңа білімдерді қалыптастыру барысында өмірлік тәжірибелеріне сүйене отырып қарым-қатынас жасау, қоршаған әлемді бақылау, арнайы мәселелер мен тапсырмалар бойынша ересектерден алынған ақпараттар, білімдегі негізгіні, жалпыны өз бетімен бөлу және қорытындыға келу;

Сонымен қатар, оқыту технологияларын қолдануда білім алушылардың жас ерекшеліктерінің және пәнінің мазмұнының ескеріліп, түйінді құзыреттіліктерді қалыптастыру мақсатында мұғалім келесі педагогикалық технологияларды пайдалану: *ойын технологиялары*, білім алушының әртүрлі әлеуметтік рөлдерге енуіне әсер ететін сюжеттік-рөлдік ойындар арқылы жүзеге асыру, *оқу зерттеуін ұйымдастыру технологиясы* - баланың қоршаған дүниені тікелей байланысын қамтамасыз етеді, *проблемалық жағдайларды тудыру*, оқылатын материал мазмұнының ерекшелігін, қиындығын, ақпараттық сипатын (суреттеу, жалпылау, талдау, қорытындылау) ескеру, *жобалау технологиясы* – білім алушының өзіндік іс-әрекетін сүйемелдеу, *белсенділік орталықтарындағы жұмыс* – зерттелетін нысан мазмұнын кіріктіру, *ақпараттық-коммуникациялық технологиялар* – компьютер ақпараттық-коммуникациялық технологиямен бірге білім алушылардың оқу, шығармашылық әрекеттерінде, білім беру аясында жаңа мүмкіндіктер береді [7].

Сонымен, 12 жылдық бастауыш білім берудің жаңа мазмұнын жүзеге асыруда білім алушылар жаңа білімдерді қалыптастыру барысында өмірлік тәжірибелеріне сүйене отырып қарым-қатынас жасау, қоршаған әлемді бақылау, құзыреттілікке бағдарланған тапсырмалар бойынша ересектерден алынған ақпараттарды, білімдегі негізгіні, жалпыны өз бетімен бөлу және қорытындыға келу сияқты іс-әрекет тәсілдерін орындайды, шындықты бағалаушы және оған қатынасын қалыптастырушы, қоршаған әлемді қорғаушы, өзіндік пікірінің иесі ретінде көрінеді, білім алушыларда басқалардың пікірі мен әрекетін білуге деген қызығушылық пайда болады, өз білімі мен өз әрекетін басқалардың білім, әрекетімен салыстыра алады. Бұл 12 жылдық білім берудің жаңа мазмұнының нәтижелігін дәлелдейді.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011 - 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы -Астана, 2010.
2. Барбер М. Consistently high performance: Lessons from the world's top performing school systems // McKinsey&Company. – 2007.- June.
3. Фуллан Майкл. Новое понимание реформ в образовании // Fullan Michael. The New Meaning of Educational Change. – М.: «Prosvesheniye», 2006.- С.232.
4. «Қазақстан Республикасы мемлекеттік жалпыға міндетті бастауыш білім берудің стандарты» - Астана, 2009.
5. Муханбетжанова А.М. и др. Окружающий мир. Учебная программа для 1-4 классов. – Алматы: НАО им. Ы.Алтынсарина, 2008.
6. Муханбетжанова А., Мұханбетжанова А.У., А.Б.Хайруллина, Д.Ш.Жумағалиева. 12 жылдық білім берудің нормативтік құқықтық құжаттары, 12 жылдық жалпы білім беретін бастауыш білім берудің оқу

бағдарламалары, «Қоршаған әлем» оқу пәні бойынша оқу бағдарламасы, 1-4 сыныптар, 12 жылдық білім беру, №11, 2009 (83).

7. Муханбетжанова А.М. и др. Основы 12-летнего образования: учебное пособие для студентов педагогических специальностей -Алматы, 2010 -163 с.

8. Bendrosios programas ir issilavinimo standartai. - Vilnius, 2004. –С.14.

9. Program zintegrowanej edukacji wczesnoszkolnej w klasach 1-3.- Warszawa, 2004.

А.М. Муханбетжанова, А.У. Муханбетжанова
ИНТЕГРАЦИЯ НОВОГО СОДЕРЖАНИЯ 12-ЛЕТНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
В МИРОВОЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ ПРОСТРАНСТВО

В статье рассматриваются теоретические и практические проблемы перехода на 12-летнюю модель обучения и обновление её содержания образования, а также формирование методических основ образования с позиции гуманистического, личностного, личностно-ориентированного, деятельностного, компетентностного подхода в соответствии с мировой педагогической парадигмой.

Ключевые слова: 12-летняя модель образования, содержание образования, мировое пространство образования, педагогическая парадигма, компетентность, ключевые компетентности, деятельностный, личностно-ориентированный.

A.M. Muhanbetzhanova, A.U. Muhanbetzhanova
INTEGRATION OF THE NEW CONTENT OF 12 YEAR EDUCATION
INTO THE WORLD EDUCATION SPACE

In the article are described the theoretical and practical problems of transition to 12 year education and upgrade its education content, as well as the formation of the methodological framework from the perspective of humanistic, personal student-oriented, activity, competency-based approach in line with the global paradigm of the teacher.

Key words: 12 year old model of education, educational content, the world space of education, pedagogical paradigm, competency, key competency, activity, student-oriented.

УДК 378.4:796.011

И. Байгараев – аспирант,
КГУ им. И.Арабаева
E-mail: kanimetov@mail.ru

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИНТЕГРАЦИИ ДУХОВНОГО
И ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ВУЗЕ

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы интеграции духовного и физического воспитания в процессе целостного развития личности. С точки зрения автора восточные боевые искусства представляет собой процесс, содержащий этически-эстетические элементы духовной культуры. А использование его элементов учебной практике вуза позволяет реализовывать гностическую, коммуникативную, здоровьесберегающую функции учебно-тренировочной деятельности.

Ключевые слова: духовное и физическое воспитание, интеграция, духовная культура, боевые искусства, учебно-тренировочная деятельность.

В ходе современных преобразований социальной жизни, совершенств-

воваания межличностных отношений необходимы новые, более широкие подходы к воспитанию личности, формирования основ физического и духовно-культурного развития, их целостного интегративного проявления.

Анализ современной постсоветской педагогической литературы показывает, что интеграция элементов духовной и физической культуры в образовательном пространстве еще не нашла достаточного отражения при существующей разобщенности духовного и физического воспитания молодого поколения.

К примеру, известно, что основным критерием эффективности построения учебного процесса по физической культуре в вузе до сих пор по инерции считается динамика уровня физической подготовленности студентов. Изучения текущего состояния и перспектив применения средств физической культуры для повышения эффективности учебной деятельности студентов показывают, что наибольший результат в этом процессе приносит система интегративного духовного и физического воспитания. Но в современном воспитательном процессе применения элементов духовной и физической культуры «отличается» фрагментарностью и их интеграция еще не достаточно выражена в ее теоретическом обосновании и организационно-методическом обеспечении этого процесса.

Отсюда вытекают следующие противоречия: а) между закрепившимся в подпрктике подходом к развитию учащегося с точки зрения лишь его интеллектуального потенциала и целесообразностью формирования наравне с этим духовных и физических качеств; б) между необходимостью комплексного подхода к использованию педагогических традиций в процессе взаимосвязанного духовного и физического воспитания; в) между установкой на целостное формирование личности воспитанника и существующей разобщенностью духовного и физического воспитания.

Из системы этих противоречий вытекает комплексная проблема исследования: каковы концептуальные педагогические основы (закономерности, принципы, функции) и технологические механизмы интеграции духовного и физического воспитания юношей.

Закономерности интеграции духовного и физического воспитания определяются: педагогическим обеспечением свободного выбора студентом путей и форм личностно-физического саморазвития, в соответствии с его ценностными ориентациями, потребностями, способностями; продуктивностью физкультурного пространства, насыщенного ценностными аспектами жизни человека, где осуществляется человекоформирующий процесс, укрепляющий духовно-нравственное и физическое становление воспитанника. А принципы педагогического обеспечения охватывают целостный процесс личностного развития человека в гармоничном взаимодействии с ценностями окружающего мира.

Все организационно-управленческие решения по интеграции физического и духовного развития обучающихся принимаются с учетом обстоятельств, происходящих в учреждении, и интересов, потребностей всех субъектов, опосредованно или непосредственно задействованных при ее реализации.

Организационно-управленческая деятельность по интеграции физического и духовного воспитания, на наш взгляд, реализуется на основе следующих положений: а) становление личности обусловлено творческим

отношением индивида к миру, развитием собственного взгляда на окружение, умением ставить перед собой и решать все новые задачи, высшими мотивами деятельности; б) в системе воспитательной работы ведущее место занимает развитие у воспитанников духовно-ценностных ориентаций; в) образовательном пространстве важное место, где личность складывается духовно и физически, занимает первичный коллектив, функционирующий на основе сотрудничества, дружбы и взаимопомощи и др.

Организация и управление образовательно-воспитательным процессом на основе указанных позиций, на наш взгляд, должно обеспечивать интеграцию физического и духовного развития личности воспитанника, занимающегося физкультурно-спортивной деятельностью, и накопление им опыта духовно-нравственного поведения.

Интеграция духовного и физического воспитания в процессе целостного развития личности представляет собой процесс, содержащий художественно-эстетические, правовые, этнические элементы духовной культуры, что позволяет реализовывать гностическую, проектировочную, организаторскую, коммуникативную, здоровьесберегающую функции учебно-тренировочной деятельности.

Все, что делает индивид для своего существования и развития, проходит через его работу над собой, через деятельность. Я убежден, что индивид развивается как личность только в деятельности и непосредственном приобщении предыдущему опыту поколений.

Для определения критериев духовного развития мы исходим из того, что основополагающим показателем исследуемого качества является рефлексия воспитанником получаемой информации, его взаимодействия с другими людьми и собственная деятельность с морально-этической, духовной позиции. Речь в данном случае идет о духовной рефлексии. Для мониторинга мы выделили 3 ее компонента: когнитивный (знания о природе моральных норм, о необходимом перечне моральных категорий, умение их интерпретировать и раскрывать их содержание относительно конкретных жизненных ситуаций), ценностный (осознание личности другого в качестве высшей ценности; активность в поисках смысла собственной жизни в нравственном аспекте) и поведенческий (умение ставить цель и оценивать её нравственное содержание, регулировать своё поведение и адекватно оценивать свои поступки). В мониторинге методами диагностирования были опросы, беседы, анкетирование.

Полученные данные свидетельствуют, что от этапа к этапу уровень усвоения воспитанниками экспериментальных групп различной информации и ее рефлексия с позиции духовности повышается.

Духовное воспитание, как подчеркнуто выше, взаимосвязано с другими видами воспитания, поэтому диагностика реализации целей духовного воспитания осуществлялась с помощью интеграции компонентных критериев, характеризующих уровень развития отдельных свойств личности, проявляющихся в воспитанности. Нами выделены такие компонентные критерии, как нравственная, гуманистическая, валеологическая, эстетическая, патриотическая, трудовая, экологическая воспитанность, совокупное содержание которых составляет духовный мир человека.

Анализ современного состояния физкультурно-спортивной деятельнос-

ти, физического воспитания свидетельствует о том, что вся система образовательно-воспитательной работы осуществляется для достижения высоких спортивных результатов. Проводимая работа в этом направлении недостаточно ориентируется на духовный мир, ценностные ориентации, структуру потребностей и интересов занимающихся физкультурно-спортивной деятельностью. Изученные материалы показывают, что духовная культура человека обеспечивает эффективную реализацию всей его деятельности и это выражается в единстве познания, осмысления и рефлексии, общения, ценностного отношения к реальности, в свободе человека формировать себя.

Проведенное нами в течение нескольких лет исследование доказало, что в основе формирования полноценной личности, ценностные ориентации которой обуславливают активную жизненную позицию, морально-этическое взаимодействие с другими, саморегуляцию эмоционального состояния и нравственного поведения, лежит богатая духовная культура.

Исследования по данному направлению, на наш взгляд, открывает возможность для дальнейшей разработки вопросов формирования и развития личности в процессе решения воспитательных задач на основе их интеграции с духовным воспитанием. По известные нам подобные исследование всего лишь является началом разработки поставленной проблемы и не охватывает всего круга вопросов, связанных с ее решением.

Можно обозначить ряд направлений дальнейшего изучения рассматриваемой проблемы. Перспективами дальнейшего исследования могут быть: в образовательной сфере более углубленное изучение феномена духовности в контексте восточных боевых искусств, закладывающей основы духовного развития и становления целостной личности; исследование проблемы интеграции духовного воспитания с физическими компонентами воспитания; глубокое изучение содержания, структуры и механизмов духовности в традициях восточных боевых искусств и этнопедагогике; разработка оптимальной технологии формирования целостной, духовно богатой личности в процессе учебно-тренировочных занятий со студентами.

Не случайно, во многих вузах мира в последнее время в практике физического воспитания студентов используются наряду с проверенными практикой (спортивные и подвижные игры, легкая атлетика и т.д.), элементы восточных единоборств в качестве новых средств физической культуры. Анализ исследовательских работ по этой теме свидетельствует о расширении числа средств, используемых в физическом воспитании студентов вуза элементов восточных единоборств.

Но, в то же время мы должны также помнить, что такое обучение, также предполагает, воспитанию морально-этических и патриотических чувств обучающихся. Ведь, искусство ведения рукопашного боя, изначально было разработано людьми для того, чтобы защищать себя, свой род, свою страну. Люди разработали сложные, изощренные системы самообороны, которые на протяжении веков доказывали свою эффективность. Предназначением боевых искусств издревле было научить людей защищаться. Боевой компонент был доминирующим. Однако шло время, и создатели этого искусства с иском и находили в нем другой смысл, другое применение, не только как средство ведения борьбы. В системе восточных единоборств находили источник внутреннего мира, поскольку, по большому счету, природе человека противоречит постоянное состояние войны. Свое влияние

на каком-то этапе оказала и традиционная японская религия. В результате сложилась комплексная система мировоззрения, которая учит людей тому, как жить счастливо и быть здоровым.

Сегодня, однозначно можно сказать, что именно в этом и заключается основная суть системы боевых искусств. Главным результатом функционирования системы является физическая культура личности.

Такие отличия и ценности систем восточных боевых искусств, на наш взгляд востребованы сегодняшним как казахским, так и кыргызским обществами. Поскольку в процессе формирования физической культуры студентов помимо оздоровительной тренировки, занятия физической культурой, в идеале, должны включать обучение основам психорегуляции, закалывания, а также грамотный самоконтроль. Только такой комплексный подход, что особенно присущи системам восточных единоборств, к проблемам массовой физкультуры может обеспечить эффективность занятий для коренного улучшения здоровья населения, а значит и физических качеств.

Литература

1. Тарас А.Е., 1996: История боевых искусств. Колыбель цивилизаций, 1996.
2. Антропов А.И. Физическое воспитание в вузе с учетом спортивных интересов студентов и этнокультурных традиций: автореф. дис. ... канд. пед. наук. / Антропов А.И. - Улан-Удэ, 2006. - 25 с.
3. Верхошанский Ю.В. На пути к научной теории и методологии спортивной тренировки. Теор. и пр. ФК. 1997, № – 2. – С.21–26, 39–42.
4. Воронин Ю.А. и др. О математизации исследований в спорте на примере борьбы САМБО /Ю.А. Воронин, С.В. Магеровский, О.М. Сердюк, А.Б. Калядин, Ю.Я. Киселев, М.Т. Данилин //Вопросы физического воспитания студентов. – Л.: ЛГУ, 1964. – С. 61—105.
5. Гужаловский А.А. Физическое воспитание школьников и критические периоды развития.//Теория и практика ФК, 1977, № 7. – С.37–39.
6. Булгакова О.В. Организационно-методические условия оптимизации тренировочных нагрузок у студенток, занимающихся оздоровительной аэробикой: автореф. дис. ... канд. пед. наук. / Булгакова О.В.- Малаховка: МГАФК, 2007.
7. Валетов М.Р. Формирование здоровьеориентированной направленности личности студентов в процессе физического воспитания: автореф. дис. ... канд. пед. наук. / Валетов М.Р.- Челябинск, 2006.

И. Байгараев

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖОО-дағы РУХАНИ ЖӘНЕ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІН ИНТЕГРАЦИЯЛАУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада жеке тұлғаның біртұтас дамуы үдерісіндегі рухани және дене тәрбиесін интеграциялау мәселелері қарастырылады. Автордың пікірінше, шығыстық ұрыс өнер түрлері рухани мәдениеттің этикалық-эстетикалық элементтерін бойына жинақтаған үдеріс болып табылады. Ал оның элементтерін ЖОО-ның оқу тәжірибесінде қолдану оқу-жаттығу қызметінің білімдік, қатысымдық, денсаулық сақтау қызметтерін жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Түйін сөз: рухани және дене тәрбиесі, интеграция, рухани мәдениет, ұрыс өнері, оқу-

жатыгу кызметі.

I. Baygaraev

**SOME PROBLEMS OF INTEGRATION SPIRITUAL AND PHYSICAL TRAINING
IN PEDAGOGICAL HIGH SCHOOL**

In article problems of integration of spiritual and physical training in the course of complete development of the personality are considered. From the point of view of the author east martial arts are represented by the process containing ethical and esthetic elements of spiritual culture. And uses of its elements to educational practice of higher education institution allows to realize gnostic, communicative, healthcreating functions of educational and training activity.

Key words: spiritual and physical education, integration, spiritual culture, martial arts, teaching and training activities

УДК 378.4:502.12

Темирбек улуу Иличбек -

Кыргызский государственный университет им. И.Арабаева,

Бишкек, Кыргызская Республика

E-mail: kanimetov@mail.ru

**ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ
В ВУЗЕ В КОНТЕКСТЕ РЕШЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ**

Аннотация. В статье подчеркивается актуальность экологического образования в современных условиях. Рассматриваются проблемы экологического образования, опираясь на педагогическую практику в вузе, указывается на необходимость подготовки студентов к профессиональной и экологической деятельности как в процессе углубленного изучения базовых наук и передовых технологий, так и во внеаудиторное время.

Ключевые слова: экологическое образование, профессиональная и экологическая деятельность, научная работа.

В настоящее время в экологическом образовании наблюдается кризис, что обусловлено экстенсивным путем развития экологических практик и разногласиями между представителями биогеоэкологии, социально-гуманитарных наук и экономической теории. Если практика решения экологических проблем зависит от государственной политики, ее ценностей и приоритетов, то нельзя забывать, что в стратегическом плане важно не только решать и понимать экологические проблемы современного общества, но и учитывать новые возможности человека.

Позитивный рост свобод, возможности более свободной социализации личности, интериоризации новых моделей поведения дополняется трудностями, связанными с уменьшением социальной и личной безопасности, с конфликтами между обществом и личностью.

Думается, что в условиях экологического кризиса, духовного вакуума и морального нигилизма, необходима глобальная ценностная переориентация внутри общества, которая может стать гарантом его стабилизации. Нахождение обществом новых экологических ориентиров и системы экологических ценностей – это фактически обретение смысла социокультурной модернизации высшего профессионального экологического образования.

Повышение качества образования и тенденции насыщения образовательного пространства экологической составляющей – насущные задачи сегодняшнего дня. В решении этой комплексной проблемы будут вострее-

бованы междисциплинарные образовательные стратегии экологического характера. А самого понятия экологизация содержания образования, по нашему мнению, следует понимать как интеграция понятий и теорий разных областей знания при описании любых систем с участием живой природы и человека.

Справедливость подобной точки зрения, на наш взгляд, подтверждают такой фактор - возникновение экологической проблемы глобального масштаба как проблемы выживания человека и человечества. С этой точки зрения, мы думаем, что идеи казахстанского философа Нурлана Амрекулова о природоохранной бытие номадов – предков казахов и кыргызов заслуживают внимание и может быть востребована в будущем.

Как показывает анализ проблем глобального характера, развитие направлении неограниченного роста производства и потребления, углубления социально-экономического неравенства, эксплуатации природных ресурсов в конечном счете приведет человечество к самоуничтожению. Уже первая конференция ООН по окружающей среде (Стокгольм, 1972 г.) обратила внимание мировой общественности на невозможность дальнейшего экономического роста без учета экологических и социально-экономических последствий.

В след за этим, во всех странах «Болонского пространства» значительно продвинута работа по внедрению в учебный процесс курсов устойчивого развития в высших учебных заведениях (например, в 50% университетов Скандинавии, а в Великобритании и Швеции – в 96% вузов). Практически во всех ведущих университетах США и Канады реализуются образовательные программы в области устойчивого развития в различных формах: курсы лекций, исследования(2). Тем не менее, следует констатировать, что на сегодняшний день, не смотря на формирующиеся законодательно-нормативную базу в этой сфере, заявленные в подобных документах педагогические проблемы не решены, а сложившаяся система экологического образования не дает желаемого результата.

Сегодня потому так важно говорить о повышении качества экологического образования, стратегически понимая его очень широко. Возникшие масштабные экологические проблемы имеют в основе своей экологическую образованность и экологическую грамотность личности, его психологическую готовность и умение применять экологические знания, сознательный переход от его экологического образования к экологической культуре. Экологическое образование может оказывать огромное ценностное влияние на гармоничное развитие личности.

В процессе экологического образования важно, чтобы все учебные дисциплины стремились представлять целостную систему, ориентируясь на расшифровку, конкретизацию, детализацию понятий природы, человека и их экологических взаимодействий. Организация учебного содержания на основе системности, историзма, причинности и вероятности будет способствовать преодолению разрозненности фактов.

Например, в практике работы вузов традиционно выделяется такое направление подготовки студентов к профессиональной деятельности как организация углубленного изучения базовых наук и передовых технологий предстоящего труда в той или иной сфере во внеаудиторное время.

В реализации этого направления необходимо, на наш взгляд, использовать как возможности учебного процесса, так и специально организуемые формы учебной и научно-исследовательской деятельности студентов. С учетом того, какое место в вузовской системе образования отводится развитию творческого потенциала студентов, недооценивать эту сторону, например, научно-исследовательскую деятельность студентов, было бы неверно. Научно-исследовательская деятельность ценна для личности студента тем, что опирается не на обязательный характер занятий, а связана с его волеизъявлением. Она должна быть, в идеале, продиктованной глубинными интеллектуально-духовными потребностями студента. Такая научная деятельность студентов не только способствует их творческому росту, но и способствует духовному развитию. Как показывает опыт реформирования системы образования в Казахстане, готовность к проведению исследовательской работы постепенно начинает переходить в ранг профессионально значимого качества личности профессионала. Сама система образования, которая находится в состоянии реформирования и пересмотра прежних позиций, нуждается в творчески настроенных педагогах. Стандарты Болонского процесса предполагают усиление внимания к организации участия студентов в научных исследованиях.

Среди основных задач научно-исследовательской деятельности студентов называются творческое овладение программным материалом, обучение методике экспериментальной работы. Включение в исследовательскую деятельность способствует стимуляции индивидуального потенциала личности студента, его самоутверждению на пути к вершинам профессионального мастерства. Следует подчеркнуть то, что нелишне в оценке качества научно-творческой деятельности студентов делать акцент и на практической ценности достигаемых результатов, связывая ее с будущими активными действиями в изучаемой сфере.

В нашей педагогической работе в факультете географии и экологии Кыргызского государственного (педагогического) университета им. И.Арабаева этому моменту придавалось большое значение. Наш опыт подтверждает, что студенты, принимающие активное участие в исследовательской работе, становятся не только высококвалифицированными специалистами, но также личностью с высокой экологической культурой.

НИР и НИРС в вузе сегодня - планируемая часть педагогического процесса. НИР и НИРС являются закономерными звенами подготовки будущего специалиста. Как известно, в вузовской практике традиционно используются наряду с учебно-исследовательской деятельности, сопряженная с плановыми учебными дисциплинами, научные кружки, проблемные группы, научные общества и др. Обе эти направления должны в полной мере использоваться для приобщения студентов к творческой и исследовательской деятельности как условие формирования их личностной и экологической культуры.

Рассмотрим этот аспект проблемы, на пример обучения студента факультета географии и экологии. Первая направления, как известно, включает комплекс известных видов студенческих творческих работ, усложняющихся от курса к курсу: реферат - курсовая работа - дипломная работа. На курсе эти работы носят реферативный характер и могут быть

направлены на расширение знаний в области общей экологической проблематики.

А в ходе выполнения курсовой работы закрепляются и углубляются навыки самостоятельной работы в области изучения экологической науки, совершенствуются прикладные экологические умения, полученные на практических занятиях, лабораторных работах, полевых практиках. Курсовая работа носит самостоятельный характер и связана не только с анализом научных источников, но может включать и методически ценные или рационализаторские предложения, связанные с улучшением состояния окружающей среды, основанные на учете реального положения. В курсовой работе должны выдерживаться научные принципы и методы исследования. В ней должны находить отражение региональные проблемы, подтвержденные серьезными исследованиями сегодняшнего дня, их следует связывать по возможности с важными государственными программами в области охраны окружающей среды. Компетентность будущего учителя географии и экологии при этом должна распространяться на теоретические и прикладные аспекты экономической проблематики, как города, так и сельской местности.

При творческом подходе к выполнению исследовательских задач в рамках курсовой работы можно рассчитывать на достижение следующих результатов: умение увидеть актуальную проблему в сфере охраны окружающей среды; проводить мониторинг в области выявления важных экологических показателей; уметь правильно характеризовать возможные отрицательные последствия вмешательства человека в развитие естественных природных процессов; умение связывать экологические вопросы с производственными объектами и др.

Идея курсовой работы должна пройти стадию публичной защиты, что имеет важный воспитывающий эффект и мотивационно обязывает к продолжению начатого исследования. В процессе защиты студент пропускает выявленные идеи и положения через себя, живее ощущает личностную значимость проведенной работы. Это первая проба сил в аргументированной защите выдвигаемых решений. Успех выполнения курсовой работы, зависит от логичности, последовательности и правильного развития поставленной темы.

Самый высокий уровень достижений в научно-исследовательской работе в сфере учебной деятельности студенты демонстрируют, выполняя дипломные работы. При этом этот этап должен быть органично связан с этапом выполнения курсовых работ. Это позволяет создавать за период обучения студентов единую систему последовательно усложняемых и взаимосвязанных научно-прикладных тем, способствующих развитию высокой экологической культуры будущих педагогов.

Следует указать, что дипломная работа - это завершающий этап в подготовке специалиста и его профессионального становления. Вот почему можно сказать, что в дипломной работе особенно тесна связь теории с будущей профессиональной деятельностью, особенно в ее прикладной части.

При выполнении дипломной работы студент должен проявить умение глубоко ориентироваться в теоретических и прикладных разделах профилирующих дисциплин (в нашем факультете дисциплин естественно-географического профиля); демонстрировать умения применять знания на практике; по возможности иметь достаточное представление о компью-

терных технологиях; владеть методами теоретического анализа и владеть методикой экспериментальной работы.

На уровне дипломных работ, по нашему убеждению, должен быть реализован в большинстве работ регионально-национальный компонент, т.к. большинству выпускников предстоит трудоустроиваться именно по месту учебы.

Вторым направлением работы со студентами по формированию экологической культуры выступает внеаудиторная научно-творческая деятельность студентов.

Следует отметить, что выделенные нами направления учебной и научно-исследовательской деятельности студентов тесно связаны и взаимопроникают друг в друга. Внеаудиторная научно-творческая деятельность студентов связана, как правило, с тематикой научных исследований кафедр географического факультета и, следовательно, ориентирована на решение реальных экологических проблем, особенно, тех, которые специфичны для региона Центральной Евразии, в частности Кыргызской Республики.

Важной особенностью научно-исследовательской деятельности студентов является ориентация их проблематики на научную актуальность в сфере экологии, отмечаемую общественности и учеными Казахстана, Узбекистана, Кыргызской Республики и др. стран ЦА. Руководители студенческого научного общества должны следить за соответствующей информацией об экологической обстановке (на пример, состояние Аральского моря) и стараться держать в курсе новейших событий в мире экологической науки своих подопечных.

На примере моей кафедры в географическом факультета, можно сказать, что в определении тематики опытно-исследовательских работ, исходными ориентирами выступали приоритетные направления, диктуемые современным экологическим состоянием жизни в Чуйской долине и Нарынском регионе. При рассмотрении экологических проблем Чуйской долины, например, пришлось учитывать и промышленную инфраструктуру, преобладание тех или иных производств, экологические программы, принимаемые на правительственном уровне. С учетом этого были выделены соответствующие направления опытно-экспериментальной работы студентов.

В ходе педагогической работы, мы убедились, что целенаправленное и систематическое участие студентов в учебной и научно-исследовательской деятельности с выраженной эколого-практической направленностью не только способствует развитию их исследовательских наклонностей, но и весьма положительно сказывается на развитии общей экологической культуры студентов.

Литература

1. Глазачев, С.Н. Экологическая культура учителя: исследования и разработки экогуманитарной парадигмы / С.Н. Глазачев. - М.: Современный писатель, 1998. - 432 с.
2. Байденко, В.И. Болонский процесс: структурная реформа высшего образования Европы / В.И. Байденко. - 3-е изд. - М.: Исслед. центр проблем качества подготовки специалистов, Рос. новый ун-т, 2003. - 128 с.

3. Казаручик, Г.Н. Развитие экологической культуры студентов в системе профессиональной подготовки / Г.Н. Казаручик // Инновационные образовательные технологии. - 2012. - № 2 (30). - С. 35-39.

Темирбек улуу Иличбек
ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРДІ ШЕШУ АЯСЫНДА ЖОО-ДАҒЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ
МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада қазіргі жағдайдағы экологиялық білім берудің өзектілігі қарастырылған. ЖОО тәжірибесі негізінде экологиялық білім беру мәселелері зерделенеді, студенттерді кәсіби және экологиялық қызметке даярлауды негізгі ғылым салаларын терең меңгерту кезінде де, сонымен қатар аудиториядан тыс уақытта да қатар жүргізу қажеттілігіне назар аударылады.

Түйін сөз: экологиялық білім беру, кәсіби және экологиялық қызмет, ғылыми жұмыс.

Temirbek uluu Ilicbek
PROBLEMS OF FORMATION OF ECOLOGICAL CULTURE IN THE UNIVERSITY
IN THE CONTEXT OF ADDRESSING ENVIRONMENTAL PROBLEMS

The article emphasizes the importance of environmental education in the modern world. The problems of environmental education based on teaching practice in high school, points to the need to prepare students for professional and environmental performance as the in-depth study of basic sciences and advanced technologies, and during extracurricular time.

Key words: environmental education, occupational and environmental activities, scientific work.

УДК 159.923

Н.А. Адельбаева – д.и.н.,
доцент кафедры педагогики и психологии
E-mail: adelnur@mail.ru
ЗКГУ им. М. Утемисова
Л.Н. Ойлыбаева – магистрант
E-mail: laura207@mail.ru

НЕКОТОРЫЕ ПОДХОДЫ К ПРОБЛЕМЕ ФОРМИРОВАНИЯ
ИНФОРМАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ЛИЧНОСТИ

Аннотация. В статье затрагиваются вопросы формирования и развития информационной компетентности у обучающихся учебных заведений, а также некоторые признаки информационного поведения, характеризующих информационную компетентность личности, уровни развития информационной компетентности учащихся и студентов.

Ключевые слова: информация, компетентность, специалист, педагогика, процесс.

В условиях совершенствования системы образования, состоящего в информатизации всех сфер жизнедеятельности общества, подготовка будущего профессионала должна отражать перспективные тенденции развития педагогических технологий. В этой связи к выпускникам учебных заведений предъявляются требования, связанные с их компетентностью, одним из аспектов которой является способность ориентироваться в нарастающем потоке информации, плодотворно собирать и эффективно использовать полученные сведения из различных источников в своей профессиональной деятельности.

Безусловно, в изменяющихся условиях важное значение приобретают не только прочные фундаментальные знания будущего профессионала, но и

его способность результативно применять источники информации для решения профессиональных задач. Именно таковы требования работодателей к выпускникам профессиональных учебных заведений. Однако образовательная система, призванная развивать и воспитывать личность с определёнными профессиональными способностями и эффективной поведенческой моделью, не обеспечивает в полной мере достаточный уровень развития качеств выпускника [1]. Таким образом, становится необходимым включение в образовательную систему подготовки будущего профессионала специального компонента, обеспечивающего развитие личности, способной компетентно ориентироваться в условиях постоянного многократного прироста информации. Этим компонентом, по нашему мнению, должна стать информационная компетентность.

Государственный общеобязательный стандарт предусматривает использование компетентностного подхода, основанного на разработке оценки компетенций обучающихся учебных заведений в виде основных образовательных результатов [2]. Компетентностный подход в определении целей и содержания процесса обучения активно используется в последние десятилетия. Этому способствовали исследования, связанные с овладением обобщенными способами деятельности, в работах таких педагогов и психологов, как К.Я. Вазина, В.В. Давыдов, В.В. Краевский, И.Я. Лернер, Г.Л. Щедровицкий и др. Сравнительный анализ подходов, данных учеными-педагогами В.В. Башевым, Л.М. Долговой, А.Г. Каспржаком, Г.С. Ковалевой, С.Е. Шишовым, В.П. Беспалько, Б.С. Гершунским, Н.В. Кузьминой и другими, позволяет раскрыть понятие «информационная компетентность» как системообразующий фактор развития личности будущего профессионала.

В современных условиях одним из важнейших требований работодателей к выпускникам образовательных учреждений является умение владеть информационными технологиями. Таким образом, информационная компетентность будущего специалиста является по своей природе необходимым составным компонентом деятельности в целом.

Таким образом, на первый план встает задача формирования такой личности, которая могла бы владеть умением выбрать необходимую информацию, систематизировать, классифицировать, обобщать, усвоить ее на высоком уровне. Бесспорно и то, что будущий специалист должен ориентироваться во все возрастающем информационном потоке и готов к обновлению знаний на протяжении всего жизненного пути. Прежде чем определить, что представляет собой понятие «информационная компетентность», обратимся к пониманию сущности компетентности и компетенций. В педагогической литературе существуют различные точки зрения на понимание компетентности и компетенций.

Итак, компетентность, это интегративное качество личности, сформированное на основе совокупности предметных знаний, умений, опыта, отраженных в теоретико-прикладной подготовленности к их реализации в деятельности на уровне функциональной грамотности. Компетенция же рассматривается, как синтез когнитивного, предметно-практического и личностного опыта и рассматривается, как способность человека реализовывать компетентность в конкретной практической деятельности (компетентность в действии) [3].

При этом особое внимание необходимо уделять формированию и развитию информационной компетентности, как у учащихся общеобразовательной школы, так и других учебных заведений. И здесь, нам представляется, что необходимо так изменить содержание профессиональной подготовки, чтобы обеспечить будущему специалисту не только общеобразовательные и профессиональные знания, но и достаточный уровень информационной компетентности, а, следовательно, и информационной культуры.

Компьютеризация выдвинула перед учебными заведениями задачу подготовки специалистов, которые в будущей профессиональной деятельности будут эффективно использовать компьютерные технологии. Современному обществу необходим такой специалист, который умеет непрерывно пополнять свои знания, совершенствовать свою компетентность и компетенции. Практика показала, что недостаточное внимание уделяется обучению, как учащихся, так и студентов самостоятельно и рационально организовать свою учебно-познавательную деятельность. Поэтому выпускники учебных заведений не могут быстро адаптироваться к непрерывно обновляющимся новым информационным технологиям. На первое место выдвигается не информированность учащегося и студента, а умения разрешать возникающие проблемы, отход от знаниевой парадигмы образования к компетентностной [3].

В настоящее время развитие информационных технологий представляет пользователям качественно новые возможности, что влечет за собой в свою очередь развитие информационной компетентности. На одно из первых мест выдвигается задача формирования информационной компетентности у обучающихся еще при их обучении, обеспечивающая вхождение выпускников в информационное общество. Информационная компетентность обучающихся складывается из трех компонентов: знать, уметь применять в учебной и будущей профессиональной деятельности, самостоятельно работать с информационными и коммуникационными технологиями.

В качестве признаков информационного поведения, характеризующих информационную компетентность личности, выделяют следующие:

- содержание информационных потребностей и интересов;
- мотивы обращения к различным источникам информации и связанные с этим ожидания;
- степень удовлетворения информационных потребностей;
- способы поиска, хранения, переработки информации;
- процесс усвоения и применения полученной информации в различных сферах своей деятельности;
- способы распространения новой информации;
- используемые каналы профессиональных коммуникаций, их интенсивность, результативность и предпочтительность;
- разнообразие привлекаемых материалов на русском и иностранных языках, широта их тематики и т.п.

Содержание понятия «информационная компетентность» тесно связано с понятием «информационная культура». Существуют различные определения последней, которые сводятся к тому, что целью её формирования является умение соотносить модели знания и информацию, оценивать уровень собственных знаний, стимулировать процессы получения новых знаний.

Одним из условий формирования информационной компетентности

является расширение доступа образования за счет применения информационно-коммуникационных технологий, то есть развитие системы образования, обеспечивающее его опережающий характер.

Идея опережающего образования принадлежит А. Д. Урсулу и состоит в том, что система образования в качестве одной из своих приоритетных целей должна иметь задачу формирования у людей таких качеств, которые позволят им успешно адаптироваться, жить и работать в условиях быстро меняющегося мира [4].

На наш взгляд, информационная компетентность – это сложное индивидуально-психологическое состояние, достигаемое в результате интеграции теоретических знаний и практических умений работать с информацией различных видов, используя новые информационные технологии.

В свою очередь, один из ученых в области образования Н.Ю.Таирова определяет информационную компетентность как интегративное качество личности, являющееся результатом отражения процессов отбора, усвоения, переработки, трансформации и генерирования информации в особый тип предметно-специфических знаний, позволяющее вырабатывать, принимать, прогнозировать и реализовывать оптимальные решения в различных сферах деятельности.

Определяя значимость информационной компетентности в процессе современного образовательного пространства, отмечаем о том, что она является частью общего процесса информатизации, представляющей собой «объективный процесс», и что развитие информационной компетентности неразрывно связана с процессом информатизации образования. Сущность этого процесса раскрыта во многих работах (С.А. Абрамов, Я.А. Ваграменко, А.А. Вербицкий, В.Г. Разумовский, И.В. Роберт, А.Я. Савельев, Д.Н. Кулибаева, Г.И. Муратов, А.М. Муханбетжанова и др.).

Исследуя генезис основополагающих понятий предметной области исследования, приходим к выводу о том, что ключевым основанием, объединяющим исследования по проблеме формирования информационной компетентности, с нашей точки зрения, является понятие «информация» [5]. Информация имеет общественное значение – это огромные хранилища, содержащие знания о литературе, образовании, достижениях научной мысли в технике; видео и аудиотеки и т.д. Информация так же, как вещество и энергия, стала предметом производства и распространения, обрела свойства и функции. Таким образом, информация является неотъемлемой частью современной жизни. И наряду с этим, информационная компетентность становится одной из приоритетных стратегий развития образовательных систем в русле широкого и всеобъемлющего процесса образования [6].

Анализ различных подходов к содержанию наполнения понятия «информационная компетентность» и трактовка И.А.Зимней компетентности «как актуального проявления компетенции» позволили сформулировать следующее определение: информационная компетентность – это готовность и способность будущего специалиста к эффективной информационной деятельности [7].

Формирование информационной компетентности возможно только при условии, если она стала нормой педагогического взаимодействия с самых первых шагов воспитания и обучения. На основе этого, выделяют три взаимосвязанных и последовательных уровня развития информационной

компетентности:

- интуитивный (начальный);
- нормативный (достаточный);
- творческий (высокий).

Благодаря этим уровням, информационная компетентность развивается, переходя с одного уровня на другой, при этом ее состояние каждый раз может быть диагностировано, исходя из соответствия структуры и содержания компьютерных знаний и умений обучающихся.

Системное, целостное представление об информационной компетентности, выделение ее сущностных черт, обоснование критериев и уровней ее сформированности является теоретической предпосылкой для исследования тенденций и условий развития. Это позволяет более целенаправленно и эффективно организовать обучение и значительно ускорить процесс овладения современными обучающими технологиями.

Таким образом, для формирования информационной компетентности в системе современного образования необходимо:

- обеспечить целостную информационно-развивающую образовательную среду, путем объединения усилий педагогического, управленческого, технического, медико-психологического персонала;
- обеспечить построение учебных занятий на основе междисциплинарной интеграции с основными предметами обучения с целью расширенной информационной подготовки.
- освоение знаний и умений из области информатики и информационно-коммуникационных технологий;
- развитие коммуникативных способностей;
- умение ориентироваться в информационном пространстве, анализировать информацию [8].

Будущему специалисту необходимо освоить ряд умений – отбирать информационные технологии, электронные образовательные продукты; целесообразно использовать их в своей профессиональной деятельности, адаптировать их и даже совершенствовать.

Исходя из профиограммы специалиста, соответствующей профессиональной компетентности, в контекст которых вписана информационная компетентность будущего специалиста, мы выделяем следующие ее компоненты: когнитивный, ценностно-мотивационный, технико-технологический, рефлексивный, коммуникативный.

Рассмотрим сущность каждого компонента информационной компетентности.

Когнитивный компонент отражает процессы переработки информации на основе микрокогнитивных актов (анализ поступающей информации, формализация, сравнение, обобщение, синтез с имеющимися базами знаний, разработка вариантов использования информации и прогнозирование последствий реализации решения проблемной ситуации, генерирование и прогнозирование использования новой информации, и взаимодействие её с имеющимися базами знаний, организация хранения и восстановления информации в долгосрочной памяти).

Ценностно-мотивационный компонент заключается в создании условий, которые способствуют вхождению будущего специалиста в мир

ценностей, оказывающих помощь при выборе важных ценностных ориентаций; характеризует степень мотивационных побуждений человека, влияющих на отношение индивидов к работе и к жизни в целом, выделяются четыре доминирующих типа побуждений – к достижениям, принадлежности к группе, обладанию властью, компетентности.

Технико-технологический компонент отражает понимание принципов работы, возможностей и ограничений технических устройств, предназначенных для автоматизированного поиска и обработки информации; знание различий автоматизированного и автоматического выполнения информационных процессов; умение классифицировать задачи по типам с последующим решением и выбором определённого технического средства в зависимости от его основных характеристик; включает: понимание сущности технологического подхода к реализации деятельности; знание особенностей средств информационных технологий по поиску, переработке и хранению информации, а также выявлению, созданию и прогнозированию возможных технологических этапов по переработке информационных потоков; технологические навыки и умения работы с информационными потоками (в частности, с помощью средств информационных технологий).

Коммуникативный компонент отражает знание, понимание, применение языков (естественных, формальных) и иных видов знаковых систем, технических средств коммуникаций в процессе передачи информации от одного человека к другому с помощью разнообразных форм и способов общения (вербальных, невербальных).

Рефлексивный компонент заключается в осознании собственного уровня саморегуляции личности, при котором жизненная функция самосознания заключается в самоуправлении поведением личности, а также в расширении самосознания, самореализации.

Все компоненты информационной компетентности будущего специалиста взаимосвязаны и взаимообусловлены.

Формирование информационной компетенции будущего специалиста определяет совокупность взаимосвязанных компонентов для создания целенаправленного взаимодействия субъектов образовательного процесса. Информационная компетентность специалиста является важной составляющей его профессионализма, которая обеспечивает навыки деятельности будущего специалиста по отношению к информации, содержащейся в учебных предметах и образовательных областях, а также в окружающем мире [9].

Таким образом, становится очевидным, что для успешной реализации в профессиональном плане специалисту необходимо иметь сформированную информационную компетентность, которая поможет избежать психологических проблем информатизации. Содержание современного этапа информатизации составляют активное освоение и фрагментарное внедрение средств информационных технологий в традиционные учебные дисциплины, и на основе освоения специалистами новых методов и организационных форм профессиональной деятельности.

Литература

Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу

Казахстана. Ак Орда 14 декабрь 2012.

1. Государственный общеобязательный стандарт образования Республики Казахстан – 2009 г. Дата введения 01.09.2009 г. Государственная программа развития образования РК на 2011-2020 годы. 07.12.2010 г. Астана.

2. Старков С.А. Информационная компетентность студентов вуза: понятие и пути формирования // Научные исследования в образовании. 2006 №6.

3. Стеценко И.А. Проблемы информатизации профессионального образования / И.А.Стеценко, М.И.Царёва. – LAP LAMBERT Academic Publishing GmbH., 2012.

4. Струков Е.Н. Информационная компетентность как условие повышения качества высшего образования / Образовательные технологии и общество. 2008. Т.11 №2.

5. Хуторской А.В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты // Отделение философии образования и теоретической педагогики РАО, Центр «Эйдос», 23.04.02 г.

6. Зимняя И.А. Компетентность человека – как новое качество результата образования / И.А.Зимняя // Проблемы качества образования. Книга 2. компетентность человека – новое качество: материалы 13 Всероссийского совещания. – М.: Уфа: Исслед. центр проблем качества подготовки специалистов, 2003.

7. Краевский В.В. Предметное и общепредметное в образовательных стандартах / В.В. Краевский, А.В. Хуторской // Педагогика. – 2003. №2.

8. Роберт И.В. Теория и методика информатизации образования – М.: ИИО РАО, 2007.- 234с.

Н.А. Әділбаева, Л.Н. Ойлыбаева
ТҮЛҒАНЫҢ АҚПАРАТТЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ
МӘСЕЛЕЛЕРІН ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Мақалада оқу орнында білім алушылардың ақпараттық құзыреттілігінің қалыптасуы мен дамуына және тұлғаның даму деңгейіне қатысты сұрақтар қарастырылған.

Түйін сөз: ақпарат, құзыреттілік, маман, педагогика, үдеріс.

N.A. Adelbayeva, L.N. Oilybayeva
SOME APPROACHES TO THE PROBLEM OF THE FORMATION
OF INFORMATION COMPETENCE OF THE INDIVIDUAL

The article deals with the problems of the current state of the formation of information competence of students of educational institutions, as well as some signs of information behavior that characterize the information competence of the person, the levels of development of information competence of students.

Key words: information, competence, specialist, pedagogy, process.

УДК 159.928.22

Г.А. Мусабекова - к.п.н.,
АркГПИ имени И.Алтынсарина
E-mail: gulvira2030_73@mail.ru

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН ТИПТІК МЕКТЕПТЕН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҮЛГІДЕГІ МЕКТЕПKE КӨШУ

Аңдатпа. Мақалада жалпы білім беретін типтік мектептен инновациялық үлгідегі мектепке көшудің түрлі нұсқалары берілген. Типтік мектептен инновациялық режимге көшуде негізгі әрекет етуші үлгі мақсатты кешенді бағдарлама жасау болып табылады.

Түйін сөз: инновациялық үрдіс, жаңалық, кешенді бағдарлама,

Көпжылғы мектептегі жұмыс тәжірибесі, мектеп қызметін түрлі фронтальдық, кешенді тексерулер барысы мектеп басшыларының жалпы білім беретін мекемелердің типтік болашақ жоспарын жетілдіруге ғана көңіл бөлетіндігін байқатты.

Бағдарламалық жоспарлаудың бөлек бастамалары типтік болашақ жоспарда өзінің ерекшеліктерін жоя отырып, әлі де «ерітіледі», әрі қазіргі таңда ол тек қана «болашақ жоспарлау» деген ұғымды беру үшін синоним ретінде ғана беріледі.

Кез келген білім беру мекемелерінің түрлі өмір сүру деңгейлері қалыптасу, даму және жұмыс істеу болып табылады. Жалпы білім беретін мектептің даму тәртібі – бұл оның жұмысының мәнді ерекшеліктеріне көп көңіл бөле отырып, сипаттамасын көпке тарату, өзінің түрлі кезеңдегі «өмірбаянында» мектептің даму үдерісі әртүрлі тәртіпте жүзеге асырылады.

Мектептің жұмыс істеуі - ол да өркендеу, бірақ мектеп қызметінің оралымдық өндіру үдерісінде заңдылық болмайды, ол үшін соншалық аталған үдерісте кездейсоқтық көбірек сипат алады. Жұмыс істеуде өзгеріске бағытталу болмайды, өйткені олар қорлана алмайды. Ережеге сай мектептің жұмыс істеу үдерісінде соншалықты бір маңызды өзгерістер болмайды. Жұмыс тәжірибесі көрсеткеніндей, айналымның (цикл) қайталануы тек жекеленген өзгерістердің өзара байланысын қамтамасыз етеді, тұтас жүйені қамти алмайды.

Тұтас алғанда, даму үдерісін бағытталған қозғалыс ретінде ұғынуға болады, сондай-ақ мектептің даму үдерісі барлық компоненттердің бірден дамуымен, сонымен қатар базалық және бірнеше анықтауыш компоненттердің дамуымен байланысты. Сондықтан мектептің біртұтас дамуына тыңғылықты жоспарлаудың арқасында ғана жетуге болады.

Мектептің инновациялық дамуы үшін осы процесті басқарушы барлық субъектісін, күрделі педагогикалық жүйе ретінде оның барлық компоненттерінің даму қарқынын келістіру қажет. Сонымен қатар жалпы білім беретін мектептердің дамуы көбінесе инновациялық қызметті ынталандырушы факторларға тәуелді болады.

Инновациялық даму тәртібіне бағытталған қолайлы жағдай жасау, педагогикалық ұжым мүшелерінің шығармашылығын туындатқызады. Осылайша, мектептің инновациялық даму нәтижесі өркендеу мүмкіншілігін анықтай білуіне байланысты болады. Тәжірибеде тиімді даму кейбір кезде басқарудың күшті әсерінің нәтижесінде жүзеге асады. Сондай-ақ жекелеген ықпалдарды анық есепке алса, ол жүйенің барлық компоненттеріне резонанстық тиімді қуат бере алады. Бұл жерде мектептің инновациялық дамуының кешенді мақсатты бағдарламасы назарға алынады.

Ол инновациялық мектеп дамуының болашақ басқару құралына

айналуы мүмкін.

Өркендеу тұтастық үдеріс ретінде дамудағы «қадам» болып табылады.

В.И. Слободчиков жекелеген фрагменттердің, әсіресе компоненттердің бір жағдайдан басқаға ауыса беруінен гөрі, «қадам» арқылы тұтастық жүйеге бірден көшуді дұрыс деп ұғынады. Осыған байланысты ол жұмыстың үш түрлі бейнесін (типін) бөліп қарайды. **Бірінші тип – тұжырымдаманың қалыптасуы.** Ол өз тарапынан дамудағы жалпы ұғымды білдіреді, яғни дамудың мақсатын, негізгі ағымдағы міндеттерді, сараптама нәтижесін, мектеп дамуындағы проблеманың мониторингін, дамудың негізгі бағыттарын анықтайды.

Осыған байланысты жалпы білім беретін мектептердің дамуын инновациялық үдерістің даму мәнмәтінде былайша қарастырады:

- 1) жаңа құбылысты дамудың барлық деңгейінде енгізуге бағыттау;
- 2) күрделі педагогикалық жүйенің барлық буындарына жетекші жаңа құбылысты енгізу;
- 3) инновациялық үдеріске жаңа құбылысты қосу.

Мектептің инновациялық даму тұжырымдамасының қалыптасуындағы нағыз шешуші қадам жасалған болжау қорытындысының дәлелдігі, одан әрі инновациялық жобаның жүзеге асырылуы. Одан әрі тұжырымдамалық үлгіде педагогикалық жүйенің әрбір компоненті бойынша стратегиялық мақсат жетістіктерінің шарты мен жалпы тәсілдері жоспарланады. Осылай инновациялық жүйенің үлгісі жасалады.

Жұмыстың екінші типі – бағдарламалау «Осында және қазір» педагогикалық ұжым қызметінің кешенді талдау қорытындысына негіз болып табылады, онда қайшылықтар кездеседі және ашылған проблемаларды шешудің нақты тәсілдері анықталады.

Жұмыстың үшінші типі – бағдарламаны жүзеге асыру бойынша іс-әрекетті жоспарлау. Жұмыстың қорытындысы бойынша жоспар құрылады, одан соң бағдарлама тиіснақталады және тұжырымдама жоба идеясының кешені ретінде нақтыланады. Осылайша, жұмыс істеу тәртібіндегі мектепті көшіру үнемі үздіксіз өзгерісте болатын, тұжырымдамасы, мақсатты кешенді бағдарламасы, дамудың болашақ жоспары бар, өзін-өзі дамытушы жүйе ретінде жүзеге асырылады.

Педагогикалық жүйенің дамуы оның компоненттерінің сапалы қайта жаңарумен бөлінбейтін байланыста болады. Қандай да бір даму өзара байланыстағы бірнеше баспалдақтармен анықталады. Дамушы инновациялық мектепте өз дамуында бірнеше кезеңдерден өтеді. Осылай жаңа құбылыстың алғашқы дамуы инновациялық идеяның пайда болуынан оны енгізудің басына дейінгі айналымды қамтиды. Шын мәнінде, жалпы білім беретін типтік мектептен жаңа үлгідегі мектепке, эксперименттік алаң - мектепке көшу басталады. Бұл жаңа құбылыстың даму бастамасы ретінде тіршілік ету кезеңі болады.

Екінші рет даму эксперименттік алаң - мектептен, аталған жаңа құбылыс ұжымдық педагогикалық тәжірибеде «еритін» сәтке дейінгі айналымды қамтиды. Мұғалімдердің басым бөлігінің шығармашылығы жаппай зерттеушілік шығармашылыққа айналған кезең, соңғы кезең болып табылады, өйткені даму серпіні мектептің барлық компоненттеріне беріледі. Қорытындысында озық тәжірибе белсенді түрде жалпыға айналады, ал жаңа құбылыс ұжымдық педагогикалық тәжірибеде оған инновациялық сипат бере отырып,

«ериді».

Мектептің екінші рет дамуы жаңа идеямен іс-әрекеттердің әсерінен педагогикалық ұжымның әлеуеттік мүмкіншілігі өзін-өзі дамытушы жүйе ретінде жоғары дәрежені көрсетеді.

Шешілетін проблемалардың инновациялық әлеуеті күрделі педагогикалық жүйенің компоненттеріндегі жаңаны енгізудің ағыны есебінен үздіксіз өсе түседі. Анығырақ айтқанда, екінші рет даму өзіндік дамудың тәртібін қамтиды, ал мектептің қалыптасу кезеңінде бірінші рет даму бар.

Дамушы инновациялық мектептің стратегиялық міндеті теория мен практикада инновациялық үдерістің қарқынды дамуы болып табылады, оның мәні жаңалықтың жоғары әлеуетін жорамалдайды. Инновациялық дамудың қарқынды үдерісі мыналардың есебінен өтіледі:

- бергіміз келетін қарқынды сапалы жаңа енгізілімнің басымдылығын қамтамасыз ету;

- мектептің бірыңғай ғылыми-әдістемелік тақырып бойынша іс-әрекеті;

- Мұғалімдердің шығармашылық белсенділігін әдістемелік сервистің құрылымын үздіксіз жетілдіру негізінде арттыру;

- Жаңа енгізілімнің басымдылығын дамыту үшін педагогикалық ұжымның инновациялық әлеуетін жұмылдыру (мұғалімдердің біліктілігін үздіксіз жетілдіру, жаңалыққа, қатынасты орнықтыру, педагогикалық ғылым мен озат озық тәжірибені басымдық сипаттағы жаңа құбылысқа нормативті және шығармашылық жетістіктерін енгізу);

- Мектептің ұжымдық педагогикалық тәжірибесіне жаңа құбылысты мақсатты бағытта енгізуді ұйымдастыру;

- Жаңа құбылыстардың өзара әрекетін күшейте отырып, инновациялық үдерістерді біріктіру (интеграциялау).

Инновациялық даму үдерісінде педагогикалық ұжымның ғылыми-әдістемелік тақырып бойынша жұмысы үлкен рөл атқарады.

Мектеп жұмысында ғылыми-әдістемелік тақырыптың орнын анықтауда біз идея білім кешені ретінде деген ұғымда боламыз.

Бұл - өз орталығы, өз идеясы бар, білім жүйесі.

Философияда идея мағына, мән, бейне дегенді білдіреді және түрлі мағынада: объективті шындықтың айнасы ретінде, шындықтың қайта туындауына идеяның әсері ретінде қолданылады.

Идея, мектептің ғылыми-әдістемелік тақырыбында көрсетіледі, педагогикалық жүйенің барлық компоненттерінде болашақ даму бойынша білімді өзінде синтездейді.

Жалпы білім беретін мекемелердегі ғылыми-әдістемелік тақырыптан тұратын идеяны, барлық компоненттер бойынша оның бірден дамуына барлық қайшылықтар бағытталған феномен ретінде қарастыруға болады. Осылайша, бірыңғай ғылыми-әдістемелік тақырыптан тұратын идеяның көмегі педагогикалық ұжымның даму кезеңіне бөлінген барлық педагогикалық ұжымның әлеуеттік мүмкіншілігін реттеуге болады.

Жылдар бойынша ұсынылған ғылыми-әдістемелік тақырыпта, идеяның дамуын біз «абстракты» және «нақтылы» философиялық ұғым негізінде қарастырамыз.

Ғылыми-әдістемелік тақырыпта болашақ дамушы инновациялық

мектептің бейнесі көрсетілген. Мұғалімдердің жекелеген зерттеу тақырыптарында, әдістемелік бірлестіктердің ұжымдық зерттеу тақырыптарында мектеп бейнесі жан-жақты, тұтас берілген.

Жалпы білім беретін мектептердің инновациялық дамуының тұтастық процесі ғылыми-әдістемелік тақырыптың жұмысын ұжымдық зерттеу тақырыбы бойынша жұмыс ретінде жорамалдайды, сондай-ақ түрлі топтардың зерттеу тақырыптарын, топтық және жекелеген жұмыстарды өзіне бірге санай отырады.

Бірыңғай ғылыми-әдістемелік тақырыптың топтық және жекелеген зерттеу жұмыстары бірінші, сондай-ақ екінші рет даму үшін де маңызды кезең болып табылады. Әдістемелік бірлестіктердің жұмыс мөлшері, мұғалімдердің түрлі топтары бұл тақырыптарды жаңа мазмұнда байыта түседі. Солардың базасында жаңа идеялар дамиды. Осыдан барып ғылыми-әдістемелік тақырып неғұрлым мұқият жасалғаннан, әдістемелік бірлестіктердің ұжымдық зерттеу тақырыптары, ондағы мұғалімдердің жылдар бойынша дамудағы жекелеген зерттеу тақырыптары бір деңгейден басқа деңгейге ауысудағы наразылықтың соншалықты азаюына әкеледі.

Зерттеушілердің еңбектерін қорыта келе, жалпы білім беретін мекемелердің даму үлгісінің типтерін айқындауға болады.

Бірінші тип. Тұжырымдаманың жекелеген бөлімдер негізінде даму үдерісі үлгі жасайды. Одан әрі күрделі педагогикалық жүйенің әрбір компонентіне дамудың кешенді жоспары мен бағдарламасы жасалды. Бастамашыл мұғалімдер тарапынан топ ұйымдастырылады. Бұл топтар автономдық тәртіпте жұмыс жасайды, алайда олардың қызметінің нәтижесі мектептердің инновациялық дамуына маңызды әсер етеді, дамудың тұтастығы нормативті эксперимент нәтижесін енгізудің есебінен қол жеткізеді, ол одан әрі педагогикалық кеңестердің жұмысында, мектепте инновациялық процестерді дамыту бойынша ғылыми-әдістемелік оқуларда дами береді.

Үлгінің (модельдің) екінші типі. Даму процесі қызмет ету үдерісінен оқшауланады. Ұжым толық барлығы қатыспайды, тек проблемаларды шешуге біріккен, эксперименттік топтар, зерттеуші-мұғалімдер ғана қатысады. Даму импульсивті және барлық компоненттері бойынша жүзеге асырылады. Даму кезеңдерінде құлдырауда орын алады. Дамудың барлық прогрессивті (үдемелі) идеялары өзімен бірге мұғалімдердің проблемалық және эксперименттік топтарын ала жүреді. Жалпы білім беретін мектептердің даму үлгісінің алғашқы екі типінде мынадай кемшіліктер байқалады:

1. Мектептің даму бағдарламасы мен тұжырымдамасы мұғалімдердің эксперименттік тобының қызмет барысында күшті деформацияға ұшырайды. Әсіресе олар аралық буындарда өзгереді, себебі әрбір буында оны жасаушылар тұжырымдаманы өзінше қабылдайды, оның түрлі элементтерін ерікті түрде өзгертеді және оның кейбір фрагменттерін нормативке енгізуді қабылдамайды. Нәтижесінде қабылданған мектеп дамуының тұжырымдамасын жүзеге асырудың алғашқы ұсыныстардан өзгешелігі байқалады.

2. Алғашында көптеген жаңа идеялар ұсынылады, инновациялық сипаттағы көптеген ұсыныстар болып, қорытындысында эксперименттік топтар барынша орнықты идеяларынан ауытқи бастайды.

Мектепте мұғалімдердің бастамашыл (инициативті), проблемашыл, эксперименттік топтардың арасында кооперациялық байланыстағы тұтас бір

жүйені құрайды. Осындай бірлескен факторлардың ықпалымен тұжырымдаманың тек қана мазмұнына ғана емес, әрі дамудың соңғы нәтижесіне де түзетулер енгізіледі.

3. Мұғалімдердің әдістемелік бірлестіктері проблемашыл эксперименттік топтардың ішінде өзіндік әсерінен қаншалықты дамиды, мұғалімдердің аралық шығармашыл тапсырмалары да соншалықты өзіндік сипатқа ие болады.

Топтар өзара байланыста емес, олардың әрқайсысы мектеп дамуының соңғы нәтижесіне дербес түрде қызмет жасайды. Мектеп дамуы бойынша Кеңестің қызметі негізінен мектеп директорының оқу-тәрбие жөніндегі орынбасары басқаратын творчестволық, проблемашыл эксперименттік топтардың дамуына бағытталады.

Мектеп директорының ғылыми-әдістемелік жұмысы жөніндегі орынбасарының атқаратын әрекеті жоқ.

Мектеп дамуы үлгісінің үшінші типі

Ол әдістемелік дамудың «торап» жағдайында, эксперимент буыны, педагогикалық ғылымның жетістіктері мен озат тәжірибе, ғылыми-әдістемелік тақырып бойынша мектеп жұмысынан құрылады. Жүйе құраушы факторлардың жиынтығы педагогикалық ұжымның ақпараттық қызметін оңтайландыруға жетелейді. Бұл буындар назар аударатын ақпараттық хабарды ұжымның барлық мүшесіне жеткізуді қамтамасыз етеді.

Мектепте мектеп дамуы бойынша Кеңес, оқу-әдістемелік кеңесі құрылады, оған проблемашыл эксперименттік, инициативті топтардың жетекшілері, сонымен қатар әдістемелік бірлестіктердің жетекшілері енеді.

Мектептің диагностикалық лабораториясы құрылып, ол мектеп директорының ғылыми-әдістеме бойынша орынбасарының басшылығымен жұмыс жасайды.

Мектептің жоба әлеуеті бірнеше рет дамудың әдістемелік «торабындағы» буындардың түрліше үйлесуінен арта түседі (бірінші орында эксперимент болуы мүмкін, педагогикалық ғылымның нәтижесі мен озат тәжірибені енгізу немесе мектептің ғылыми-әдістеме тақырыбы бойынша жұмысы. Дамудың бұл типінде мектепте бірнеше проблемашыл, эксперименттік топтар түрлі бағыттар бойынша жаңалық енгізе жұмыс жасайды, соның аркасында үдеріс қарқынды түрде жүзеге асады.

Әдістемелік жұмысты және мектептің ғылыми-әдістеме тақырыбы бойынша жұмысын негізге ала отырып, мектеп дамуының деңгейіне сипаттама берейік.

Мектеп-қызмет жасайтын үлгі – бірінші деңгейдегі тұтас дамушы жалпы білім беретін мекеме. Деңгейдің негізгі сипаттамасы:

Мұғалімдердің инновациялық қызметке дайындығы бәрінен бұрын педагогикалық зерттеулерді оқып-үйрену есебінен туындайды; күрделі педагогикалық жүйенің бөлек компоненттерінің дамуына болжам жасау ілімі: заманауи педагогикалық тұжырымдама және жүйелермен танысу. Әр мұғалімнің педагогикалық ғылымның жетістігі мен инновациялық тәжірибені жедел түрде енгізуге дайындығы, өзінің әдістемелік қиындығына талдау жасай білуден бастау; озат педагогикалық тәжірибені жүйе ретінде тарату өзінің озық тәжірибесінің мәнін аша білу.

Жүйелеу арқылы ішкі және айналымдар арасында проблемашыл, инициативті, шығармашыл топтарды құру үшін арнаулы жағдайлардың қолда

бары, барлық компоненттерді мақсатты дамытуға бағытталған, мұғалімдердің шығармашыл тапсырмалар банкінің классификациясы (оқу бағдарламаларын бағдарламалық және ғылыми-әдістемелік қамтамасыз етуді жетілдіру; оқу-тәрбие үдерісін (процесін) ұйымдастыруды жетілдіру; білім берудің жаңа және озық технологияларын енгізу; қосымша білім беруді жетілдіру; мамандармен жұмыс; мектеп дамуын басқару).

Мұғалімдер біліктілігін көтерудің көпдеңгейлі жүйесін қалыптастыру үдерісін белсендіруді жүзеге асыру, сол арқылы мектепте жалпылай шығармашылықты дамытудың алғы шарттары жасалады.

Мектеп –эксперименттік алаң – екінші деңгейлі тұтас дамушы жалпы білім беретін мекеме, оған мыналар тән.

Мұғалімдердің көпшілік шығармашылығы ұжымдық және басқа мектептердің инновациялық тәжірибесі есебінен дамиды, сонымен қатар эксперименттік мектеп жұмысының кейбір жекелеген идеяларын енгізу, олар бірте-бірте инновациялық идея мен жаңа құбылыстардың жиынтығына айналады.

Педагогикалық ғылымның жетістіктері мен озат тәжірибені енгізудің арқасында ұжымдық педагогикалық тәжірибе қарқынды таратылады алғашында былыққан және жүйесіз дамыған мұғалімдердің ғылыми-практикалық дайындығының деңгейі мен мектепте пайда болған жаңалықты арттыру.

Педагогикалық ұжымда өз ішінен бірыңғай ғылыми-әдістемелік тақырып негізінде мұғалімдердің әдістемелік жұмыс жүйесі қалыптаса бастайды, оның негізі мұғалімдердің зерттеу қызметі болып табылады.

Мектепте дамушы эксперименттер, түзетудің алғашқы сатысынан өткеннен кейін, бірін-бірі итермелей, өзара бірімен-бірі тығыз байланыста болады.

Мектеп –лаборатория – үшінші деңгейлі тұтас дамушы жалпы білім беретін мекеме. Бұл деңгейдегі даму тәртібі мынадай сипаттармен ерекшеленеді.

Жүйеге құрылған, эксперименттік жұмыстың идеясы, мектепте қойылған ғылыми-тәжірибеге белсенді түрде көше бастайды.

Мұғалімдердің әдістемелік бірлестіктерінің шығармашыл лабораторияларға, оқу-әдістемелік кафедраларға жаппай ауысуы жүзеге асырылады. Мұғалімдердің жалпы санының 70% педагогы бұл кезеңде жекелеген зерттеу тақырыптарымен жұмыс жасайды.

Инновациялар педагогикалық ғылым мен озат тәжірибе жетістіктері арасындағы өзара байланыс, өзара қатынас тереңдей түсіп, мектептің педагогикалық ұжымның іс-тәжірибесін мәндендіре түседі.

Мұғалімдер басқа мектептердің инновациялық тәжірибесінің идеясын және педагогикалық ғылым мен озат тәжірибелердің жетістіктерін өз бетінше білімін ғылыми түрде арттыру, сабаққа өзіндік талдау негізін игеру арқылы өзінің педагогикалық жүйесіне еркін, жеңіл түрде енгізе алады.

Үздіксіз дамушы мектеп – төртінші деңгейлі тұтас дамушы және жоғары деңгейлі дамушы мектеп-лабораториясы, оған төмендегілер тән:

Көпжылғы мақсатта бағытталған жекелеген зерттеу тақырыбының жұмысы арқасында мұғалімнің шығармашыл жеке тұлғасы қалыптасады, мұғалім ізденіс, экспериментті-зерттеу тәртібінде жұмыс істейді, өз бетінше және үздіксіз кәсіби шеберлігін жетілдіріп отырады. Мектептің инновациялық дамуы тұрақтылығы шығармашыл лабораторияларды береді (оқу-әдістемелік кафедралар), онда мұғалімдер жеке зерттеу тақырыптарын

иемденеді. Соңғысы мұғалімнің педагогикалық шеберлігін үздіксіз инновациялық әрекетке әкеледі; оқу кабинеті – оқу-зерттеу лабораториясына, ал оқыту әдісі – жаңа және озық технологияларға жетеді.

Жалпы білім беретін мектептердің мақсатты бағытта дамуын бақылаудың әмбебап тәсілі диагностикалық карта арқылы жасалады.

Сол арқылы нәтижесінде көп деңгейлі оқыту мен оқушыларды проблемалық оқытуда зерттеу компоненттерін арттыруды қамтамасыз ететін мұғалімнің кәсіби өсуінің тиімділігін бақылауға болады.

Эксперименттік жұмыстардан құрылған жүйе ғылыми негіздегі ұжымдық педагогикалық тәжірибеге айналады, ол педагогикалық жүйенің барлық буынына әсер ете отырып, мектепті біршама алға итереді, оның инновациялық әлеуетін байытады.

Компоненттердің дамуындағы тұтастық, бірқалыптылық, тұрақтылық, мақсатты бағытталған және біруақыттағы «құрылымы» арқасында күрделі педагогикалық жүйенің компоненттерінде инновация жетіледі.

Түрлі жүйедегі мектептердегі жұмыс практикасы дамушы мектептер өз шамасына қарай қозғалыс бірінші деңгейлі дамуда екі жылдан артық болмайтындығын көрсетті. Екінші деңгейде – мектеп сатысының – эксперименттік алаңда – үш жылдан артық болмайды. Мектеп - лабораторияда жоғары деңгейдегі өз дамуына ең аз дегенде үш жыл қажет – үздіксіз өз бетінше дамушы мектеп.

Даму үдерісінің 8-10 жыл аралығындағы сараптама, мектептің үздіксіз өз бетінше даму инновациясына бейімделу үлгісіне көшу барысында, дамушы мектепте қаншалықты педагогикалық ұжымның ғылыми-әдістеме және эксперимент жұмысы жинақталған болса, болашақ жоспарды да сонша жылға дайындауға болатындығын куәландырады:

Бағдарламалы-мақсатты қатынас негізіндегі эксперименттік жұмыстың педагогикалық ұжымның ғылыми-әдістеме тақырыбы бойынша жұмысымен және педагогикалық ғылым жетістіктері мен мұғалімдердің озат тәжірибесін өзара байланыстыру мектептің тұтас дамуының ұйытқысы болып табылады.

Жалпы білім беретін мекемелердегі жұмыс дамудың болашақ жоспары үш деңгейге шамамен көшу кезеңінде түзетумен үш жылға бөлінуі мүмкін. Мектептің ғылыми-әдістеме тақырыбы, екі-бес-сегіз жылға болжамдалған, эксперименттік жұмыспен үйлесімді, оған үнемі түзетулер енгізіледі, дамудың әрбір деңгейінде басты экспериментпен тығыз байланыста болады. Бұл - кез келген жалпы білім беретін мектепті тілегіне қарай тұрақты инновациялық дамушы мектепке дейін жеткізе алатын қозғаушы күш. Біз жалпы білім беретін типтік мектептен инновациялық режимге көшудің және оның толық дамуының бірнеше варианттарын ашып көрсетеміз.

Бірінші вариант. Жаңашылдық мектептің ғылыми-әдістеме тақырыбы бойынша жұмыс нәтижесі мен эксперимент төңірегіне топталған құрал ретінде қолданылады.

Екінші вариант. Эксперименттік жұмыстың дамуы әдістемелік жұмыстың төңірегіне топталған. Инновациялық тәжірибе тез арада алға өтеді, ол мұғалімдердің педагогикалық шеберлігі инновациялармен қарқынды толыға түсіп, оның инновациялық әлеуетін дамытады. Осындай қатынастағы қызмет ету режиміндегі мектеп үлгісі бірнеше қысқа мерзімде дамудың

сапалы деңгейінен басқаға ауысады.

Үшінші вариант – аралас. Мектептің эксперимент жұмысы мен ғылыми-әдістеме тақырыбы бойынша жұмыс арасындағы жүйе жасаушы байланыс педагогикалық ғылым жетістіктері мен озат тәжірибені енгізуге қатысады.

Экспериментке мақсатты бағытта әдебиет жинақтау, педагогикалық жүйенің әр компонентін дамытуды қамтамасыз ету мектепте инновациялық эксперименттің дамуына маңызды әсер етуі мүмкін.

Жеке бөлініп алынған жалпы білім беретін мекемелердегі тұтастық дамудың негізгі жолдары жоспарлаудың басқа логикасын жорамалдайды, ол мынадан тұрады:

1) мектеп дамуында қанша қайшылықтар айқындалса, эксперименттік жұмыстың жасалған панорамасында эксперимент саны сонша болу керек;

2) мектептің ғылыми-әдістемелік тақырыбы эксперименттік жұмыстың даму жоспарымен байланыста болғаны қажет.

Осылайша, жалпы білім беретін типтік мектептен инновациялық режимге көшуде шынайы әрекет етуші үлгі, оның әрі қарай дамуының әдістемелік түйіні мақсатты кешенді бағдарлама жасау болып табылады.

Инновациялық дамудың мақсатты кешенді бағдарлама құрылымының ядросы етіп мектептің ғылыми-әдістеме тақырыбы бойынша қызметі ұсынылады.

Білім берудің әлеуметтік, экономикалық, ғылыми, ұйымдастырушылық салаларын қамтитын, дамудың жоспарлы үдерісін икемді түйіндейтін мақсатты кешенді бағдарлама, бағдармалы-мақсатты жоспарлаудың жалпылама барлығына арналған тәсілдері болып табылады.

Бағдарламалы-мақсатты жоспарлау әрқашан даму жетістіктерінің басымдылығына, соңғы мақсатқа бағытталады. Ол педагогикалық ұжымның және әсіресе, мектеп әкімшілігінің ертеңгі күнге деген сенімін арттырады, инновациялық дамудың тұрақтылығына, секірмені азайта, келеңсіз жайттарды ескерте, әкімшілік мүшелерінің ғылыми еңбекті ұйымдастыруын көп жылдарға тұрақтандырады.

Әдебиеттер

1. Антошкина В.Л. Образование. Инновация. Будущее [Текст]: (Методол. и социокультур. проблемы) / В.Л. Антошкина, С.В. Резванов; Отв. ред. П.Н. Тищенко; М-во общ. и проф. образования Рост. обл. - Ростов н/Д: Изд-во РО ИПК и ПРО, 2001. - 176 с.

2. Грибенюк Л.Г. Гимназия как бесконечная инновация [Текст]: [Опыт становления и развития Новомоск. гор.гимназии] / Л.Г. Грибенюк // Част. шк. - 1996. - N 6. - С. 79-87

3. Котлярова И.О. Систематизация управления инновациями в образовательном учреждении [Текст] / И.О. Котлярова; Под ред. Г.Н. Серикова; Юж.-Урал. гос. ун-т. - Челябинск : Изд-во ЮУрГУ, 1998. - 128,[1] с.

4. Куценко-Барскова Л.Б. Практикум по экспертизе инновационной деятельности в образовательных учреждениях [Текст]: учеб.-метод. пособие / Л. Б. Куценко-Барскова; Ком. общ. и проф. образования Ленингр. обл., ГОУ

ДПО "Ленингр. обл. ин-т развития образования", Фак. менеджмента в образовании, Каф. упр. образованием. - СПб.: ЛОИРО, 2006. - 115 с.

5. Лазарев В.С. Управление инновациями в школе [Текст]: учеб. пособие / В. С. Лазарев. - М.: Центр пед. образования, 2008. - 351 с.

6. Мазур З.Ф. Управление инновациями: социально-образовательный аспект [Текст] / З.Ф. Мазур, Т.Н. Подоляко; Рос. акад образования, Ин-т общ. сред. образования. - М.; Тольятти: Современник, 2001. - 147, [1] с.

7. Найн А.Я. Педагогические инновации и научный эксперимент [Текст] / А.Я. Найн // Педагогика. - 1996. - № 5. - С.9-14.

8. Сегедина Н.Н. Управление инновационными процессами в региональной системе образования [Текст] : автореф. дисс. ... канд. соц. наук / Н.Н. Сегедина. - Москва, 2006. - 23 с.

9. Соложнин А. Об идеях и инновациях в образовании [Текст] / А. Соложнин // Народное образование: рос. обществ.-пед. журн. - 2009. - № 1. - С.134-137

10. Третьяков П.И. Управление школой по результатам: практика пед. менеджмента [Текст] / П.И. Третьяков. - М., 1997. - 180 с.

11. Управление образовательными инновациями [Текст] / А.Е. Абрамешин, Т.П. Воронина, О.П. Молчанова, Е.А. Тихонова. - М. : Европ.центр по качеству, 2003. - 97 с.

12. Философский словарь [Текст]/ Под ред. И.Т.Фролова. - 5-е изд. - М.: Политиздат, 1991. - 15 с.

Г.А. Мусабекова

ОТ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ К ШКОЛЕ ИННОВАЦИОННОГО ТИПА

В статье представлены варианты перевода типовой общеобразовательной школы в инновационный режим. В контексте развития инновационного процесса рассматривается направленное внедрение ведущего новшества на разных уровнях развития; внедрение ведущего новшества во все звенья сложной педагогической системы; включение новшеств в инновационный процесс. Механизмом перевода школы из режима функционирования в инновационный выделяется комплексная целевая программа развития школы.

Ключевые слова: инновационный процесс, новшество, нововведения, функционирование, комплексная программа, целевая линия, перспективное планирование, концепция.

G.A. Musabekova

TRANSITION OF A SECONDARY SCHOOL TO A SCHOOL OF INNOVATIVE TYPE

The article presents variants of typical secondary school to an innovative mode. In the context of the innovation process we consider the introduction of innovations at different levels of development, the introduction of leading innovation in all parts of the complex educational system, the inclusion of innovations in the innovation process. Mechanism of transferring of the operational status of schools to an innovative distinguishes complex target program for the development of new types of school.

Key words: innovative process, innovation, innovation, functioning, integrated program, the target line, long time planning, concept.

УДК 37.01:159.922-057.875(043)

*К.А. Нургалиев - к.п.н., доцент;
Г.С. Жумалиева – магистрант,
Зап.-Каз.инженерно-гуманитарный университет
Зап.-Каз.гуманитарная академия
E-mail: NourgK@rambler.ru;
gjumalieva@mail.ru*

ОСОБЕННОСТИ ОТНОШЕНИЯ К ЛЮБВИ И БРАКУ И ИХ СВЯЗЬ С ПСИХОЛОГИЧЕСКИМ ТИПОМ ЛИЧНОСТИ

Аннотация. В статье делается попытка научного выявления особенностей отношения к любви и браку и их связи с психологическим типом личности. Показано, что на отношение к любви и браку влияют индивидуальные особенности всех сфер психики человека - когнитивной, ценностно-мотивационной, эмоциональной, рефлексивно-самооценочной.

Ключевые слова: психологический тип, любовь, брак, доминирующая установка, рациональная функция, иррациональная функция

Положение молодежи в обществе, тенденции и перспективы ее развития представляют для общества большой интерес и практическое значение, прежде всего потому, что они определяют его будущее. Здесь существенное место занимают отношения молодежи к любви и браку. Есть основания предположить, что отношения любви выполняют функцию восполнения личности, дополнения индивидуальности до её идеальной целостности. Функция восполнения делает отношения любви принципиально отличными от всех видов межличностных взаимоотношений.

В качестве основы нами была взята система **Психологическая диагностика психологических типов** Н.Л.Нагибиной [1], основанной на принципах типологии Карла Юнга. Основной тезис автора методики – каждый человек, наделенный уникальными свойствами личности, наделен и такими качествами, которые позволяют сделать вывод о принадлежности его к определенному **психологическому типу**. Наиважнейший фактор в **типологии** – как человек познает мир и принимает решения, чем он руководствуется – рациональным или интуитивным началом своей натуры. Знание своего **психологического типа** является основой для того, чтобы улучшать качество своей жизни, следуя своему предназначению, своей природе.

Система Н.Л. Нагибиной строится на основании соотношения

рациональности-иррациональности в психике человека и направленности этих функций (на Мир или на Я).

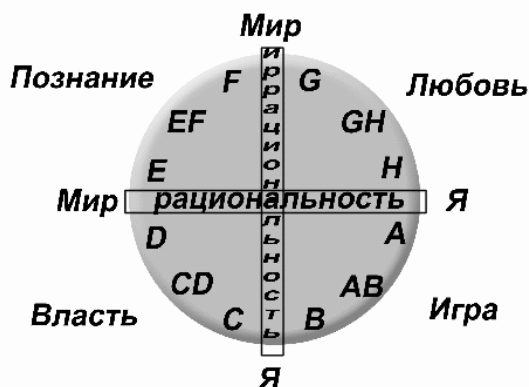

Рис.1. Система психологических типов Н.Л. Нагибиной

Любовь является отношением человека к кому-то или чего-то, без которого она не представляет своего существования. Любовь – это чувство осознания человеком предмета или явления как неотъемлемого условия своей жизни. Чувство любви присуще лишь человеку, оно заключается в способности воспринимать мир, природу, жизнь, конкретных людей как неотъемлемое условие гармонии человека с миром.

Люди с рациональной функцией, направленной на мир, и с иррациональной функцией, направленной на мир, склонны давать более высокие оценки по утверждениям любовь - это жизнь, возвышение и просветление души, суть нравственности, страсть, испытание, полет души, напряжение. Люди с рациональной функцией, направленной на мир, и с иррациональной функцией, направленной на Я, склонны давать более высокие оценки по утверждениям любовь - болезнь, она всегда оправдывает, она хвастлива, всегда имеет конец, плен, особая война, любви нужны только двое.

Сознательные установки в любви, как правило, в норме непротиворечиво дополняются бессознательными, приобретая при этом большую глубину и связь с сексуальными потребностями.

Для проверки этих утверждений нами было проведено экспериментальное исследование. В качестве испытуемых нами были взяты студенты Актюбинской медицинской академии. В качестве диагностической методики использовался тест «Открой свое Я» [2]. По особенностям своей рациональной и иррациональной функции и отношении к миру и себе, они были отнесены к определенному типу в системе. Студенческая молодежь нами была выбрана случайно, так как с точки зрения психологии этот возраст ценен и тем, что важнейшим психологическим процессом его является активное формирование самосознания и устойчивого образа «я», влияющих на самореализацию и самоопределение личности. У студенческой молодежи как специфической социально-демографической группы есть собственные эмоционально-волевые установки на что-либо именуемые отношением.

Структура эмпирического исследования включает в себя два раздела.

В первом разделе представлено исследование особенностей отношения

к любви и браку методом самоотчета и связь этих особенностей с психологическим типом (сознательный уровень психики);

Во втором разделе представлено исследование особенностей отношения к любви и браку проективной техникой и связь этих особенностей с психологическим типом (бессознательный уровень психики);

Цель исследования – описать основные особенности отношения к любви и браку, проследить связь этих особенностей с психологическими типами, основанием которых является рациональность – иррациональность и отношение к миру и себе.

Испытуемые: Всего в исследовании приняли участие 200 человек (130 женщин и 70 мужчин) в возрасте от 18 до 68 лет, среди них в браке 126 человек.

В исследовании общих статистических показателей по всем утверждениям опросника приняли участие 47 человек в возрасте от 18 до 25 лет, из них 12 юношей и 35 девушек, 32 испытуемых состоят в браке. Исследования проводились индивидуально или в малых группах (3-8 человек). Испытуемым давалась инструкция, и предлагалось в свободном временном режиме заполнить протокол.

Для решения задачи выявления различий в представлениях о любви на сознательном уровне психики и их связи с психологическим типом у 73 испытуемых был определен тип (по типологии Юнга-Нагибиной). Для диагностики типа проводилась методика «Тело и душа», с помощью экспертных оценок уточнялся тип. В качестве экспертов участвовали к.психол.н. К.А. Нургалиев, студенты отделения психологии АПУ А.С. Петрова и Б.А. Мурзагалиева.

145 испытуемых (106 женщины и 39 мужчин) в возрасте от 17 до 25 лет, студентов Актюбинской медицинской академии участвовали во втором исследовании, целью которого было исследование бессознательных установок к любви и браку. Тестирование (методика ТАС) проводилось индивидуально (вся процедура записывалась на диктофон) и в групповом варианте (испытуемые фиксировали интерпретации символов самостоятельно). Тест «Тело и душа» проводился индивидуально. Каждый протокол анализировался вместе с испытуемым. Беседа по уточнению психологического типа проводилась индивидуально. В ней принимали участие подготовленные эксперты (к.психол.н. К.А. Нургалиев, студенты отделения психологии АПУ А.С. Петрова и Б.А. Мурзагалиева).

Для создания опросного листа были взяты 600 афоризмов о любви с интернетсайтов. Случайным образом из них было отобрано 100 афоризмов и проведена классификация. Основанием классификации служила общность отношения к любви в отношении к ее целям («Любовь – священна», «Любовь – это жизнь» и т.п.), особенностям протекания («Любовь коротка», «Любовь – творчество» и т.п.), переживаемым эмоциям («Любовь – это страсть», «Любовь – это страдание» и т.п.) и поведению («Любовь – это игра», «Любовь – это особая война» и т.п.).

Испытуемому предлагалось процентно поставить рядом с каждым высказыванием, насколько он с ним согласен. Оценка согласия с высказыванием на данный момент выставлялась справа от высказывания. Кроме того, испытуемому предлагалось вспомнить период своей первой большой любви,

переместиться мысленно в прошлое и слева поставить оценки каждого высказывания как если бы это происходило в тот момент. Процедура создания опросника отношения к браку была аналогична процедуре создания опросника отношения к любви.

В таблице представлены формы распределения всех 45 утверждений.

Таблица 1.

Формы распределения испытуемых для каждого утверждения опросника отношения к любви

Оценки группируются преимущественно близко к 100%.	Оценки группируются близко к 0%.	Оценки равномерно распределены по всей шкале от 0 до 100%.	Оценки либо «да», либо «нет».
Любови нужны только двое Любовь побеждает все Любовь украшает Любовь – это полет души Любовь – страсть Любовь – это ощущение родственности душ Любовь – это чудо, удивительная сила Любовь огромна Любовь – интимное чувство Любовь безрассудна Любовь священна Любовь бесценна Любовь – это возвышение и просветление души Любовь – это поддержка и понимание Любовь – это жизнь	Любовь – удел бездельников Любовь хвастлива Любовь – особая война Любовь разумна	Любовь – это познание Любовь – изменница Любовь всегда оправдывает Любовь – это испытание Любовь – игра Любовь коротка Любовь – плен Любовь сильнее в разлуке Любовь – это пьеса Любовь жестока Любовь – милосердие Любовь не мешает человеку следовать своим путем Любовь – болезнь Любовь – это растворение в другом Любовь – это рай и ад Любовь – это ожидание Любовь – это томление Любовь – это спокойствие Любовь – это напряжение Любовь – это боль Любовь – творчество Любовь – свободна Любовь – самоотречение Любовь – это суть нравственности.	Любовь всегда имеет конец Любовь разнообразна и имеет много форм

Особенности отношения к любви и их связь с психологическим типом личности исследовались с помощью следующей процедуры:

- Испытуемые были отнесены к определенному психологическому типу
- Для получения более надежных статистических показателей испытуемые были объединены в более крупные группы. Основанием для объединения в группы служила принадлежность к одному из четырех секторов в системе Н.Л. Нагибиной.
- Высчитывались средние показатели по каждому из 45 утверждений отдельно для каждого сектора. Всего $45 \times 4 = 180$ оценок.
- Оценки сравнивались между собой. При различии на более чем 15 процентов, рассчитывались показатели Т-критерия для проверки различий на статистическую значимость.
- Имея оценки на период первой большой любви, мы могли проследить различия в изменениях в отношении к любви для каждого сектора. Процедура, описанная выше, была повторена для оценок отношения к первой любви.
- Данные по каждому утверждению были сведены в таблицы.

Пример:

Представители типов (рационального, иррационального и смешанного) у которых рациональная функция направлена на Я, а иррациональная на Мир (в системе Нагибиной Н.Л. условно названной по основной декларируемой ценности «любовь») дают по всем утверждениям оценки, близкие к средним. Они наиболее точно отражают отношение к любви в нашем обществе. К нашему удивлению, несмотря на декларацию ценности любви как основной, они дали самые низкие показатели согласия с утверждением «Любовь-это жизнь». Наименьшее согласие продемонстрировали представители данных типов и с утверждениями «Любовь - это игра» и «Любовь – это пьеса».

Представители типов (рационального, иррационального и смешанного) у которых рациональная и иррациональная функция направлена на Я (в системе Нагибиной Н.Л. условно названной по основной декларируемой ценности «игра») склонны высоко оценивать такие утверждения как «Любовь – это спокойствие», «Любовь – это рай и ад», «Любовь – это игра». Наименьшее согласие продемонстрировали представители данных типов и с утверждениями «Любовь - это испытание» и «Любовь – это томление». «Любовь – это напряжение».

В целом, типы с ориентированностью рациональной функции на Я, отличаются более усредненными показателями в оценках. Сфера любви для них более естественна и органична, чем для представителей типов с ориентацией рациональной функции на Мир.

Представители типов (рационального, иррационального и смешанного) у которых рациональная функция направлена на Мир, а иррациональная на Я (в системе Нагибиной Н.Л. условно названной по основной декларируемой ценности «власть») дают много крайних оценок. Любовь для них более, чем у других типов – самоотречение, испытание, болезнь, всегда оправдывает, хвастлива, плен, особая война, она всегда имеет конец, любви нужны только двое. Наименьшее согласие продемонстрировали представители данных типов и с утверждениями «Любовь – это познание», «Любовь бесценна»,

«любовь – это напряжение, «Любовь украшает».

Представители типов (рационального, иррационального и смешанного) у которых рациональная и иррациональная функция направлена на Мир (в системе Нагибиной Н.Л. условно названной по основной декларируемой ценности «познание») более, чем другие типы, считают, что любовь – жизнь, возвышение и просветление души, она суть нравственности, страсть, испытание, полет души, напряжение, милосердна, украшает, сильнее в разлуке. Они дали самые низкие показатели согласия с утверждением «Любовь-это особая война». Таким образом, гипотеза о существовании различий в отношении к любви и их связи с психологическим типом, основанием которых является отношение к миру и себе подтверждена в нашем исследовании.

Представители типов (рационального, иррационального и смешанного) у которых рациональная и иррациональная функция направлена на Мир (в системе Нагибиной Н.Л. условно названной по основной декларируемой ценности «познание») более, чем другие типы, считают, что любовь – жизнь, возвышение и просветление души, она суть нравственности, страсть, испытание, полет души, напряжение, милосердна, украшает, сильнее в разлуке. Они дали самые низкие показатели согласия с утверждением «Любовь-это особая война». Таким образом, гипотеза о существовании различий в отношении к любви и их связи с психологическим типом, основанием которых является отношение к миру и себе подтверждена в нашем исследовании.

Процедура создания и проведения *опросника отношения к браку* была аналогична вышеописанной процедуре (смотри процедуру создания опросника отношения к любви) с той лишь разницей, что оценить надо было всего лишь семь высказываний:

Брак без любви не брак

Брак- это потеря страсти в любви и приобретение разума

Брак – это очищение и возвышение

Брак помогает развитию и познанию людей

Брак – это форма рабства или господства

Брак – это скука, пошлость и вред

Брак – это особая война

Кроме того, необходимо было ответить на вопрос: Брак нужен для особого состояния (какого)?

В эмпирическом исследовании приняли участие те же испытуемые.

Брак оказался гораздо более простой психологической реальностью, и отношение к нему легко поддавалось упорядочению.

Таблица 2.

Формы распределения испытуемых для каждого утверждения опросника отношения к браку

Оценки группируются преимущественно близко к 100%.	Оценки группируются близко к 0%.	Оценки равномерно распределены по всей шкале от 0 до 100%.	Оценки либо «да», либо «нет».
Брак без любви не брак	Брак – это очищение и возвышение Брак – это форма рабства или господства Брак – это скука, пошлость и вред Брак – это особая война	Брак – это потеря страсти в любви и приобретение разума Брак помогает развитию и познанию людей	-

Таблица 3.

Изменения кривых распределений для утверждений опросника отношения к любви (значимые различия $P < 0,01$ отмечены выделением)

Утверждения, изменения которых минимальны	Утверждения, которые с возрастом и опытом оцениваются ниже	Утверждения, которые с возрастом и опытом оцениваются выше
Брак – это скука, пошлость и вред Брак – это форма рабства или господства	Брак без любви не брак	Брак – это потеря страсти в любви и приобретение разума Брак – это особая война Брак помогает развитию и познанию людей

Таким образом, большинство наших испытуемых позитивно относятся к браку, с возрастом установки в браке претерпевают значимые изменения: брак становится более разумным, способствует развитию и познанию людей, приобретает форму нападения и защиты собственного Я («особая война»).

Особенности представлений о браке и их связь с психологическим типом личности представлены в таблицах ниже.

Таблица 4.

**Значения средних по секторам системы
(отношение к браку на момент первой большой любви)**

	Брак без любви не брак	Брак – это потеря страсти в любви и приобретение разума	Брак – это очищение и возвышение	Брак помогает развитию и познанию людей	Брак – это форма рабства или господства	Брак – это скука, пошлость и вред	Брак – это особая война
Власть	72,38462	34,15385	38,15385	32,46154	21,53846	5,769231	19,61538
Познание	91,53846	41,15385	46,15385	56,53846	23,15385	7	25,38462
Любовь	81,17647	27,94118	47,94118	43,82353	10,88235	9,705882	11,76471
Игра	71,875	33,75	38,125	37,125	8,8125	14,6875	15,3125

Таблица 5.

**Значения средних по секторам системы
(отношение к браку в настоящий момент)**

	Брак без любви не брак	Брак – это потеря страсти в любви и приобретение разума	Брак – это очищение и возвышение	Брак помогает развитию и познанию людей	Брак – это форма рабства или господства	Брак – это скука, пошлость и вред	Брак – это особая война
Власть	69,15385	56,30769	50,76923	72,23077	34,76923	5,538462	45,84615
Познание	71,53846	56,53846	42,30769	66,15385	30,84615	12,38462	35,38462
Любовь	63,05882	29,41176	39,70588	59,11765	18,29412	9,117647	14,94118
Игра	51,875	59,0625	30,9375	62,0625	26	15,3125	37,25

Сравнивая все средние оценки для сектора «мышление мира, интуиция себя (власть)» на момент первой любви и на текущий момент, мы получили значимые различия $T=2,71746$, $p=0,034$.

Самым интересным для испытуемых сектора «власть» явилось утверждение «Брак помогает развитию и познанию людей». На момент первой любви, оценки для этого утверждения были у них самыми низкими (по сравнению с другими испытуемыми), именно для этого утверждения наблюдается значительное увеличение оценок в сторону согласия (от среднего 32% до 72%). $T=5,49800$, при $p=0,000061$. Более чем в два раза возросли оценки для утверждения «Брак - это особая война» (от среднего 19,6% до 45,8%). Различия значимы $T=2,90394$, при $p=0,013229$.

Утверждение «Брак – это потеря страсти в любви и приобретение разума» оценивается испытуемыми значительно выше, по сравнению с периодом первой любви. $T=3,53594$, при $p=0,004101$.

Утверждение «Брак – это очищение и возвышение» стало значимо выше оцениваться $T=2,82133$ $p=0,011308$.

Возросли оценки для утверждения «Брак – это форма рабства или

господства», однако различия оказались статистически незначимыми $T=1,06166$, при $p=0,309290$.

Для сектора «Мышление мира, интуиция мира (познание)», значения между средними изменились мало. $T=0,431570$, при $p=0,6811$ (различия незначимы).

Особенностью испытуемых данного сектора является самое категоричное отношение к утверждению «Брак без любви не брак». Самые высокие оценки по сравнению с остальными. Тем не менее, со временем они снижаются (различия значимы $T=2,72554$, при $p=0,018418$).

У испытуемых данного типа возрастает согласие с утверждением «Брак – это потеря страсти в любви и приобретение разума», однако различия статистически незначимы $T=1,36824$, при $p=0,196311$.

Для сектора «Мышление себя, интуиция мира (любовь)», значения между средними изменились мало. $T=0,560047$, при $p=0,5746$ (различия незначимы).

Самые низкие оценки, по сравнению с другими испытуемыми для утверждения «Брак – это потеря страсти в любви и приобретение разума». Они с возрастом еще более снижаются, в отличие от всех других типов.

Самые низкие оценки, по сравнению с другими испытуемыми для утверждения «Брак – это особая война».

Сравнивая все средние оценки для сектора «мышление себя, интуиция себя (игра)» на момент первой любви и на текущий момент, мы получили незначимые различия ($T=1,34565$, при $p=0,227034$).

Испытуемые данного сектора менее других согласны с утверждением «Брак без любви не брак».

Так же, как у испытуемых сектора «власть», у испытуемых сектора «игра» отношение к утверждению «Брак помогает развитию и познанию людей» становится более позитивным $T=5,38800$, при $p=0,000071$. Более чем в два раза возросли оценки для утверждения «Брак - это особая война» Различия значимы $T=2,89394$, при $p=0,013333$.

Мы просили испытуемых ответить на вопрос: *«Брак нужен для особого состояния (какого)?»*

Процедура контент-анализа позволила выделить значимые состояния для каждого из представленных выше типов.

Для сектора «власть» - защищенность.

Для сектора «познание» – стабильность.

Для сектора «любовь» – целостность.

Для сектора «игра» - уверенность.

Установлено, что существует связь между вариантами отношения к любви и браку и психологическим типом личности: особенности личностно-смысловых установок, связанных с понятиями «любовь» и «брак», отражают характеристики когнитивной, ценностно-мотивационной и поведенческой сферы психологического типа и позволяют уточнить и расширить наши представления о индивидуальных особенностях этих сфер психики человека.

Отношение к любви - сложная реальность, включающая объективные и субъективно-личностные смыслы понятия «любовь» и обусловленная биологическими факторами (возраст, пол, физиологическое состояние и т.д.), социальными (культура, образование, социальная принадлежность, социальный статус и т.д.) и психологическими составляющими (особенности

когнитивного стиля, отношение к миру и себе, ценностно-мотивационные, эмоциональные, поведенческие).

Люди с рациональной функцией, направленной на мир, и с иррациональной функцией, направленной на мир, склонны давать более высокие оценки по утверждениям любовь – это жизнь, возвышение и просветление души, суть нравственности, страсть, испытание, полет души, напряжение.

Люди с рациональной функцией, направленной на мир, и с иррациональной функцией, направленной на Я, склонны давать более высокие оценки по утверждениям любовь – болезнь, она всегда оправдывает, она хвастлива, всегда имеет конец, плен, особая война, любви нужны только двое.

Отношение к браку – более конкретная реальность, ограниченная рамками традиционных представлений и гендерных стереотипов, принятых в определенном обществе и культуре.

В отношении к любви более высоко оцениваются утверждения:

- Для сектора с рациональной функцией, направленной на Я, а иррациональной - на мир: любовь – познание, любовь разумна, она разнообразна и имеет много форм, она ощущение родственности душ, творчество и спокойствие.

- Для сектора с рациональной и иррациональной функциями, направленными на Я: любовь – познание, поддержка и понимание, возвышение и просветление души, суть нравственности, испытание, спокойствие.

- Для сектора с рациональной функцией, направленной на мир, а иррациональной – на Я: любовь – познание, поддержка и понимание, она разумна, разнообразна и имеет много форм, она изменница, любовь – это рай и ад.

- Для сектора с рациональной и иррациональной функциями, направленными на мир: любовь – самоотречение, познание, любовь безрассудна, коротка, творчество, изменница, испытание, пьеса, игра, любви нужны только двое.

В отношении к браку более высоко оцениваются утверждения:

- Для сектора с рациональной функцией, направленной на Я, а иррациональной - на мир: брак способствует состоянию целостности, в браке страсть не теряется.

- Для сектора с рациональной и иррациональной функциями, направленными на Я: брак способствует состоянию уверенности, брак возможен и без любви, он помогает развитию и познанию людей, со временем брак все более становится «особой войной».

- Для сектора с рациональной функцией, направленной на мир, а иррациональной – на Я: брак способствует состоянию защищенности, со временем брак воспринимается как способствующий развитию и познанию людей, брак становится более возвышающим, разумным, увеличивается согласие с утверждением «брак – это особая война».

- Для сектора с рациональной и иррациональной функциями, направленными на мир: брак способствует состоянию стабильности, «Брак без любви – не брак».

Сознательные установки в любви, как правило, в норме непротиворечиво дополняются бессознательными, приобретая при этом большую глубину и связь с сексуальными потребностями.

Таким образом, гипотеза о связи особенностей отношения к браку с психологическим типом личности, основанием которого является рацио-

нальность-иррациональность и отношение к миру и себе, нашла подтверждение.

Очевидными практическими и теоретическими выводами из полученных результатов можно считать следующие:

1. Типологические трактовки - "окно в психологический тип", они позволяют уточнить и расширить наши представления о когнитивной и мотивационной составляющих психологического типа.

2. Для каждого психологического типа характерен свой паттерн отношений к теме любви.

Никакая ценность не может быть изучена вне контекста общего отношения к миру и себе, и ценность любви, брака здесь не исключение. Практически не существует абсолютных и неизменных оценок. Говоря о человеческой психике, мы, учитывая весь спектр возможных отношений к любви и браку, говорим лишь о некоторых доминантах, пытаемся выяснить природу каких-то предпочтений или отвержений. Таким образом, основные гипотезы исследования подтвердились.

Литература

1. Нагибина Н.Л. Психология типов. Системный подход. Психодиагностические методики. - В 3-х частях. - М., 2000 – 2002
2. Тест "Открой свое Я" (Н.Л. Нагибиной, электронная версия М.Л. Нагибина, Д.А. Васенина)
3. Популярная психология типов. Часть 1 / Под ред. Н. Л. Нагибиной. ИДР, Москва, 2009

К.А. Нұрғалиев, Г.С. Жұмалиева

МАХАББАТ ПЕН НЕКЕГЕ ҚАТЫНАС ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ТҮЛҒА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТИПІМЕН БАЙЛАНЫСЫ

Бұл мақалада махаббат пен некеге қатынас ерекшеліктері және олардың тұлға психологиялық типімен байланысы ғылыми тұрғыдан зерттелінеді. Махаббат пен некеге қатынасына адамның психикасының барлық сфераларының – когнитивтік, құндылық-мотивациялық, эмоционалдық, крефлексивтік және өзін-өзі бағалау - жеке ерекшеліктері әсерін тигізетіні көрсетіледі.

Түйін сөз: психологиялық тип, махаббат, неке, доминанттық бағыт, рационалды функция, иррационалды функция.

K.A. Nourgaliev, G.S. Zhumaliyeva

ATTITUDE PECULIARITIES TOWARDS LOVE AND MARRIAGE DEPENDING ON THEIR CONNECTION WITH PSYCHOLOGICAL PERSONALITY TYPE

The article describes attitude peculiarities towards love and marriage depending on their connection with psychological personality type. It is introduced that individual features of all spheres of man's mind - cognitive, value- motivational, emotional, reflexive-self-rating – influence to attitude peculiarities towards love and marriage

Key words: psychological type, love, marriage, ascendant attitude, rational function, irrational function.

УДК 371.38:57

*Л.А. Байдулова - к.б.н., доцент,
ЗКГУ им. М.Утемисова
К.Б. Булатова - ст.преп.,
ЗКГУ им. М.Утемисова
E-mail: kanzhan_46@mail.ru*

ПОЛЕВАЯ ПРАКТИКА ПО КУРСУ ЭВОЛЮЦИОННОЙ ТЕОРИИ (для специальности 5В011300 «Биология» - бакалавр)

Аннотация. В данной статье выделены разделы курса эволюционной биологии, выносимые для исследования в природных популяциях. Основными объектами изучения являются вид, популяция и биогеоценоз, по которым составлены задания. Полевая практика по курсу эволюционной теории способствует не только закреплению полученных теоретических знаний, но и совершенствованию умений, навыков, методов исследований и обработки полученных материалов.

Ключевые слова: микроэволюция, естественный отбор, вид, популяция, биогеоценоз.

Одной из составных частей профессиональной подготовки учителя-биолога является умение грамотно организовать исследовательскую работу со школьниками не только по разделам - растения, животные, но и по общей биологии. По учебному стандарту для студентов – бакалавра специальности «Биология» предусмотрена полевая практика (2 кредита) по дисциплине «Эволюционное учение». Данная дисциплина занимает центральное место в современной биологической науке, т.е. ее законы и принципы используются в любой области биологических знаний.

Цель полевой практики по эволюционной теории: изучить состояние природных систем разного уровня, популяционно-видового и биогеоценозического, выявить взаимосвязь, взаимовлияние основных ее частей в природных системах.

Основные задачи:

- ознакомить с основными и специфическими методами изучения живой природы и ее закономерностей;
- уметь составить план и программу полевых исследований;
- приобрести умения и навыки оформления отчетов, различных коллекций, гербарий и другие материалы;
- сформировать у студентов представление о реальных процессах, протекающих в биоценозах, напряженности внутри- и межвидовых конкурентных отношений;
- показать действительную глубину влияния биотических и абиотических факторов на жизнь конкретных видов;

Помимо достижения чисто учебных задач, полевая практика несет и воспитательную функцию. Преподаватели должны активно формировать у студентов природоохранное сознание, этическое отношение и просто любовь к живой природе. Важная задача – доведение до сознания студентов понимания неповторимости, уникальности каждого биологического вида, каждого сообщества, каждого природного объекта.

Для решения поставленной цели программа полевой практики включает следующие разделы:

Раздел 1: Микроэволюция

Микроэволюция – центральный раздел современного эволюционного учения, посвященный различным факторам эволюции, эволюционному материалу и эволюционному явлению, наконец, виду, видообразованию и возникновению различных адаптаций как главным результатам эволюционного процесса на этом уровне. Вид - основная категория таксономической иерархии и одна из самых фундаментальных категории в биологии. Вид – качественный этап эволюционного процесса, потому что это – наименьшая неделимая генетически устойчивая система органического мира [5].

Тема: Изменчивость в пределах вида у животных

Изменчивость свойство живых организмов существовать в различных формах (вариантах). Изменчивость – один из важнейших факторов эволюции обеспечивающих приспособленность популяций и видов к изменяющимся условиям существования[3,5].

Задание №1. Изучить внутривидовую изменчивость на примере широко распространенных насекомых луга и степи: бабочки репницы, рапсового клопа, клопа ягодного и других видов. Собрать указанных насекомых (по 30-50 экз.) из каждого биотопа. Провести сравнительный анализ морфометрических показателей. Построить график (диаграмму), сделать вывод, смонтировать коллекции внутривидовой изменчивости.

Тема: Вид – качественный этап эволюционного процесса

Задание №2.

А) Морфофизиологические отличия белянок. Воздушным сачком собрать бабочек семейства белянок: капустниц, брюквенниц, репниц. Провести анализ по указанным в таблице признакам. Заполнить таблицу, составить диаграмму и график. Смонтировать коллекцию белянок.

Сравнительная характеристика белянок

Таблица 1

Признаки	Виды белянок		
	Капустница	Брюквенница	Репница
Размах передних крыльев			
Окраска вершины передних крыльев			
Окраска нижней стороны задних крыльев			
Привлекающий запах чешуек самцов			
Место обитания			
Размножение			

Б) Собрать из различных биоценозов несколько видов из рода люцерна: люцерна серповидная, люцерна румынская. Сравните их морфометрические признаки, характеризующие самостоятельность этих видов. Составить и заполнить таблицу.

Раздел 2: Естественный отбор – движущий и направляющий фактор эволюции

Тема: Возникновение адаптаций – результат действия естественного отбора. Демонстрация.

Велика роль покровительственной окраски и формы в изменяющихся условиях среды. Различают три типа покровительственной окраски и формы: демонстрацию, маскировку и мимикрию[1].

Задание №1. В природных популяциях собрать насекомых: имаго и личинок бабочек, жуков, перепончатокрылых, клопов и другие виды с яркой окраской тела. Идентифицировать по определительной таблице, заполнить сравнительную таблицу 2, сфотографировать и подготовить учебный слайд с описанием и с выводами.

Результат естественного отбора

Таблица 2

Виды насекомых	Окраска тела	Защитные свойства	Тип окраски
Божья коровка			
Жук нарывник			
Оса обыкновенная			
Листоед травяной			
Медведица			

Мимикрия – подражательное сходство незащищенного организма с защищенным или несъедобным. Возникновение мимикрии связано с избирательным истреблением животных или растений другими животными и растениями, руководствующимися в поисках пищи зрением. Эволюция явлений мимикрии связана с накоплением под контролем естественного отбора мелких удачных мутаций у съедобных видов, которые, в конце концов, способствовали усилению конвергентного сходства с несъедобным видом в условиях совместного их обитания. Мимикрия у животных выражается внешним сходством незащищенных животных с предметами окружающей среды и растениями (мимезия) или с несъедобными или защищенными животными (миметизм) [2].

Мимикрия у растений служит большей частью для привлечения или отпугивания животных и обычно касается отдельных органов, а не организма в целом. Лишенные нектара цветки (белозор), внешне сходные с медоносными, привлекают насекомых, которые в поисках нектара опыляют их. Ловчие аппараты насекомоядных растений (непентес) часто напоминают яркие цветки других растений, привлекая этим насекомых, которые погибают в ловушках.

Изучением явления мимикрии с точки зрения эволюционной теории занимался особенно Уоллес. Самое широко распространённое и давно известное явление представляет общее соответствие, гармония в окраске животного с местом его обитания[3,5].

Задание №2. Провести наблюдения в различных биоценозах (степь, луг, лес), с целью выявления покровительственной окраски у беспозвоночных и

позвоночных животных. Непосредственно на экскурсии фотографировать виды с ярко выраженными признаками криптической и формой тела личики пяденицы, богомола, ленточницы ордена голубая, зеленого кузнечика, яйца степного жаворонка, птенцы куро-патки и другие виды животных. Полученный материал оформить в слайды, для дальнейшего использования в школе.

Тема: Коадаптивная эволюция цветковых растений и насекомых – опылителей.

Задание №3. Собрать растения относящиеся к различным семействам опыляемые насекомыми. Обратит внимание на размер цветков, характер окраски чашечки, венчика. Отметить часто посещаемые виды насекомых определенные растения.

Обратить внимание на морфологические особенности посещаемых насекомых следующих отрядов: чешуекрылых, двукрылых, перепончатокрылых, жесткокрылых, клопов и др. Какие связи с растениями исторически обусловили особенности строения ротовых частей и других приспособлений у насекомых? Результаты наблюдений, оформить в форме графика, таблиц, гербария, фотографий и тематической коллекции.

Раздел 3: Искусственный отбор

Дарвин обратил внимание на многообразие пород и сортов. Отметив особые изменения, свойства, признаки у животных и растений, человек отбирает для себя только особей, обладающих нужными ему особенностями. Отбор по полезным для человека признакам растений и животных Ч. Дарвин назвал искусственным отбором. Впервые Ч. Дарвин заметил, что нельзя только изменчивостью объяснить все различия между породами и сортами. Если изменчивость в природе подвергает изменениям все органы растений и животных, то при искусственном отборе человек отбирает организмы с необходимыми для него признаками, поэтому Ч. Дарвин поставил перед собой цель - выяснить механизм эволюционного процесса. Для этого он начал изучать сельскохозяйственную практику Англии.

Ч. Дарвин исследовал получение новых форм организмов (пород животных и сортов растений) в практике сельского хозяйства. Затем он приступил к изучению причин появления новых видов в природе и заметил, что основным принципом процесса образования новых форм в природе и практике сельского хозяйства является отбор. Он сумел показать огромные различия между искусственным и естественным отбором. В результате Ч. Дарвин заложил основу учения об искусственном и естественном отборе. В работе "Изменение домашних животных и культурных растений", изданной в 1868 г., Ч. Дарвин дал полное описание происхождения пород и их многообразия. Он изучил около 400 пород крупного рогатого скота. Животные отличались друг от друга по величине черепа, форме тела, окраске, по развитию скелета и мышц. Несмотря на множество отличий, он пришел к выводу, что предком всех полученных путем искусственного отбора пород и сортов является один дикий вид. Например, все породы домашних кур произошли от дикой банкивской курицы, домашние утки - от утки-кряквы, породы кроликов - от дикого европейского кролика. Породы

крупного рогатого скота берут начало от дикого европейского быка - тура, собаки - от волков и т. д.

Искусственный отбор – процесс создание новых пород животных и сортов культурных растений путем сохранения и размножения особей с ценными для человека признаками и свойствами[1].

Тема: Искусственный отбор

Задание №1. Экскурсия на селекционно-опытную станцию г.Уральска.

- познакомиться с достижениями селекционеров области: по созданию, сохранению и совершенствованию пород животных (крс и мрс) и сортов растений адаптированных к аридным условиям сухих степей Западно-Казахстанской области:

- выписать районированные сорта зерновых культур, описать их морфологические признаки, биологические особенности, история создания;

- ознакомиться с методами современной селекции;

- получить полную информацию о создании новых пород животных (крс и мрс) различных направлений, улучшенных сортов зерновых, кормовых и др. культур;

- материалы оформить: в виде отчета, диаграмм, графиков.

Подведение итога полевой практики: проведение конференции, сдача отчета и подготовленные тематические наглядные пособия.

Литература

1. Дарвин Ч. Происхождение видов. М., 1987.
2. Иорданский Н.Н. Эволюция жизни. М.: Издательский центр «Академия», 2001.
3. Северцов А.С. Теория эволюции. М.: ВЛАДОС, 2005.
4. Тыщенко В.П. Введение в теорию эволюции. СПб: Изд-во СПб университета, 1992.
5. Яблоков А.В., Юсуфов А.Г. Эволюционное учение. М.: Высшая школа, 2004.

Л.А. Байдулова, К.Б. Булатова

**«ЭВОЛЮЦИЯЛЫҚ ІЛІМ» КУРСЫ БОЙЫНША ОҚУ-ДАЛАЛЫҚ ПРАКТИКАСЫ
(5В011300 «Биология» мамандығына арналған - бакалавр)**

Бұл мақалада табиғи популяциядағы зерттеулерге арналған эволюция ілімінің бөлімдеріне көңіл бөлінген. Негізгі оқу нысаны болып түр, популяция және биогеоценоз болып табылады. Бұл тақырыптарға арналып тапсырмалар құрастырылған. «Эволюциялық ілім» курсы бойынша оқу-далалық практикасы теориялық білімнің бекітілуіне ғана емес, сонымен қатар зерттеу және де алынған материалды өңдеу дағдысын, әдістерінің жетілдіруіне үлесін қосады.

Түйін сөз: микроэволюция, табиғи сұрыптау, түр, популяция, биогеоценоз.

L. Baidulova, K. Bulatova

METHODS OF FIELD PRACTICE IN EVOLUTIONARY THEORY

This article describes sections of evolutionary biology course which are used for natural population study. The all assignments are based on major topics of study like a species, population and biogeocoenosis.

The field practice in evolutionary theory course contributes to consolidation of the theoretical

knowledge and also improve the abilities and skills of research methods and the processing of the materials.

Key words: micro-evolution, natural selection, species, population, biogeocoenosis.

УДК 372.853

Ж.С. Сырым – п.э.к.,

М.Өтемісов атындағы БҚМУ профессоры

Г.А. Нуртазаева – магистрант,

М.Өтемісов атындағы БҚМУ

Г.Ш. Кәжмуханова – магистрант,

М.Өтемісов атындағы БҚМУ

E-mail: sezim_gul_sezim@mail.ru

ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ОҚУ-ТАНЫМДЫҚ ӘРЕКЕТТЕРІН ҰЙЫМДАСТЫРУДАҒЫ МОДЕЛЬДІҢ ЖӘНЕ МОДЕЛЬДЕУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада оқу үдерісінде компьютерді қолданудың әртүрлі аспектілері талқыланған. Физикалық құбылыстарды компьютерлік модельдеу ерекшеліктеріне аса көңіл бөлінген.

Түйін сөз: компьютер, модель, физика, әдістеме, үдеріс.

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқына Жолдауында: «Біз бүкіл еліміз бойынша әлеуметтік стандарттар деңгейінде сапалы білім қызметін көрсетуге қол жеткізуіміз керек. Оқытудың, әр оқушының білімі мен қабілет деңгейінің тиімділігін бағалаудың біртұтас жүйесін жасау қажет» деп көрсетілген. Білім беруді ақпараттандыру үдерісінде компьютерді оқу жүйесінде пайдалануы арқылы халыққа білім беру жүйесін реформалаудың негізгі буынының бірі болып саналады.

Қазіргі қоғамның қажеттілігіне сай оқытудың әдісі мен қалпын, білім берудің мазмұнын түбірімен өзгертуде компьютердің мүмкіндігін пайдаланбай жүзеге асыру мүмкін емес деп есептейміз. Компьютерлік оқыту бағдарламаларын оқу үдерісіне пайдалануда оқытудың мынадай жалпы ұстанымдарын қолдануға тура келеді.

Бірінші ұстаным – өзара тығыз байланыстағы материалдарды блоктарға бөлу (қадамдарға). Ал бағдарлама авторларынан оқу материалдарын тиянақты талдауды, мәтін бөліктері арасындағы өзара байланыстың ерекшеліктері мен мазмұнын анықтауды талап етеді.

Екінші ұстаным - алгоритмдерді (бағдарланған мәтіндерді) оқып үйрену кезінде студенттердің белсенділігін арттыру, яғни студенттердің терең де, жан-жақты талдаулар машығын қалыптастыруға бағытталады.

Үшінші ұстаным - оқушының әрбір жауабына мұқият баға беру және ол жауаптың бағасын тез хабарлап, дұрыс жауап берген болса келесі қадамға көшу.

Төртінші ұстаным - оқудың қарқыны мен мазмұнын арттыру, яғни оқу қарқынын дараландырып отыруды қамтамасыз ету.

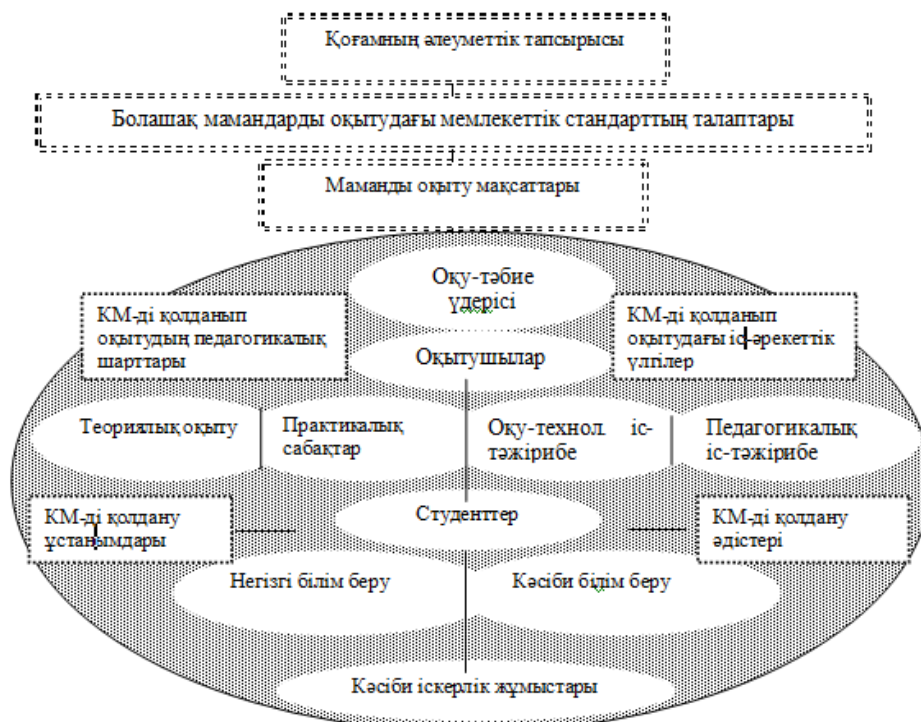
Бесінші ұстаным – бағдарланған мәтіндердің сезім мүшелері арқылы қабылдау (эмпирикалық) сенімділігін тексеру, яғни әрбір оқушының мүмкіндігіне қарай тапсырманың қиындық дәрежесін реттеуді қарастыру.

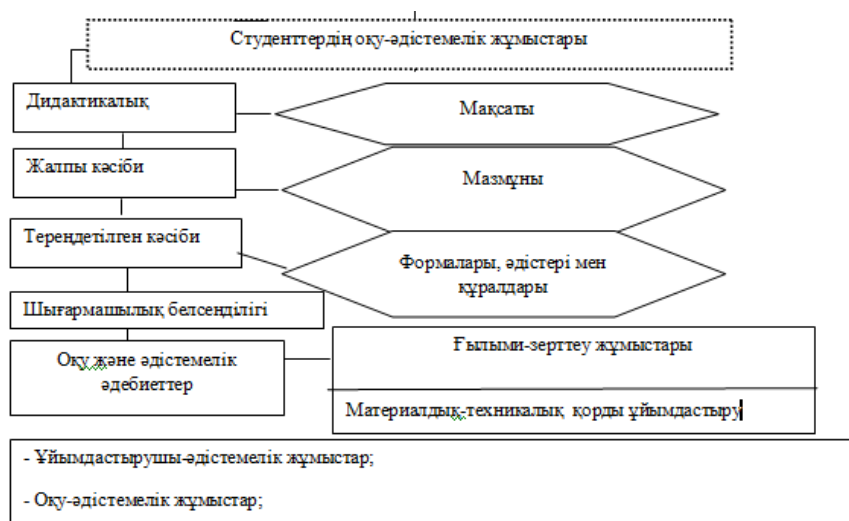
Оқыту үдерісінде білім беру жүйесінің жаңа бағыттарының бірі - болашақ маманның ақпаратты игеру мәдениетін қалыптастыру болып табылады.

Модельдеу қоршаған ортаны, табиғат пен қоғамда болып жатқан ақпараттық процестерді тану әдісі ретінде ерекше мәнге ие болады. Сондықтан да компьютерлік модельдеуге ерекше назар аударуға тура келеді. Себебі ол студенттер меңгеруге тиісті білім қорын таным тәсілі мен мазмұны тұрғысында қарастырылады. Бұл компьютерлік модельдеу (КМ) мәселесі, қоршаған шындықты танып-білудің әдістері ретінде оқып-үйренуді қажет етеді.

А.Маслов өз еңбегінде ақпаратты ұсыну формалары, ақпаратты сақтау, өңдеу және тасымалдауды ұйымдастыру. Өндірісті басқару үшін ақпаратты пайдалану, ЭЕМ құрылғылары және оны қолдану, бөлімдерімен қатар информатиканың философиялық және саяси көзқарасы деген бөлімді ендірген. Соңғы бөлім студенттерге қоршаған әлемді тану туралы, ойлау үлгілерін тану әдістерінің даму тарихы туралы, логикалық ойлау элементтері және оны қалыптастыру, математикалық модельдеу, модельдер және білімді ұсыну үлгілері туралы түсініктерді алу мүмкіндігін беретін тармақтардан тұрады [1.,б.565].

Модельдеуді - оқытудың басты бір әдісі ретінде физика ілімінің мамандары үлкен назарда ұстап отыр. Атап айтқанда Л.И.Резников физиканы оқып-үйренуде графикалық модельдерді қолданудың әдістемесін зерттеді. С.Е.Каменецкий модель – аналогиялардың рөлі мен мүмкіндіктерін көрсетті. Д.И.Пеннер ядро құрылғысын оқып-үйрену барысында және физикалық оптикадағы модельдеудің рөлін зерттеді. Ал физикалық есептерді шешуде, құбылыстарды зерттеудегі компьютерлік модельдер әзірше, жете зерттелмегендігі байқалады.

1-сурет. Студенттерді компьютерлік модельдеуді қолданып оқытудағы оқу-әдістемелік жұмыстардың жүйесі

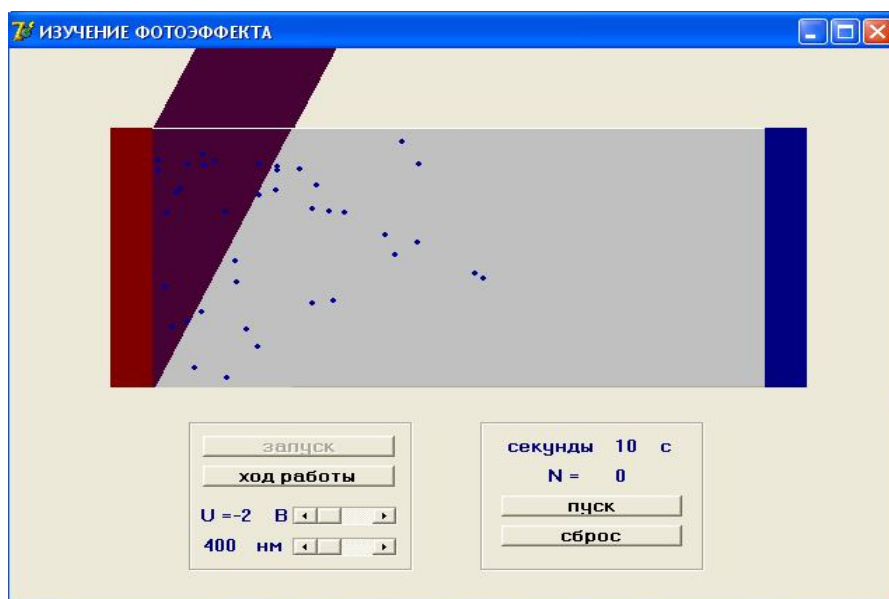
Осы аталған ғалымдардың еңбектеріне жүргізілген талдау нәтижелеріне сүйенсек, олардың жалпы ортақ мақсатты көздейтіндіктерін байқауға болады. Физика курсына модельдеуді оқып-үйренудің негізгі мақсаты, бұл студенттер арасында қазіргі заманның ғылыми көзқарасын қалыптастыру, бұл жерде ақпарат – табиғаттың іргелі сөз мағынасының қасиеті ретінде қарастырылады, ал ақпараттық үдерістер кез-келген техникалық, әлеуметтік және табиғи жүйелердің, оның ішінде адамзатты қоршаған ортаны тану үдерісінің де маңызды интеллектуалды компоненттері болып табылады. Сонымен бірге аталған зерттеулер бүгінгі заманның ғылыми әдістемелерін негізге ала отырып, ақпараттық модельдеудің теориялық мәселелерін оқып үйренуге бағытталады.

Ал, Т.А.Яковлева ЭЕМ көмегімен есепті шешудің келесі кезеңдерін атап көрсетеді: есептің нақты зерттеу нысанында қойылуы, формальдау және модельдеу алгоритм және бағдарлама құру ЭЕМ жұмысының нәтижелерін алу және талдау. Модельдер сызба, схема, формула, теңдеулер және т.б қалыпта ұсынылуы тиіс. Сонан соң модельдеу басқа пәндерді (химия, биология, информатика, физика және т.б) оқып үйрену барысында қолданылады. ЭЕМ-ді қолдану арқылы модельдеу, яғни компьютерлік модельдеу технологиясы қазіргі ғылыми танымның неғұрлым жемісті (продуктивті) технологияларының бірі болып табылады. Ол студенттердің эксперименттік және зерттеушілік әрекеттерін арттырады, модельдеу технологиясына негізделген оқыту үдерісін нақты таным үдерісіне жақындату мүмкіндігін береді. Біздіңше, осы айтылған пікірлерге сүйене отырып физика курсының кез-келген тақырыбы, мүмкіндігінше, компьютерлік модельдеу идеологиясына сәйкес құрылуы тиіс. Сондықтан физика курсының оқулықтарындағы есептерді модельдеу элементтерін оқып-үйренудің дидактикалық шарттарына байланысты топтастыру қажет [2.,б.96-98].

Сондықтан физика курсын оқыту өзара әрекеттесетін модельдерді кеңейте түсетін жаңа жүйе ретінде құрылуы тиіс.

Физиканы оқытудағы модельдеу әдісінің мәні мынада: яғни нысанын оқып-үйрену барысында, алдыңғы зерттеу нысанын алмастыратын басқа зерттеу нысаны қолданылады. Түпнұсқаны алмастыратын зерттеу нысанын модель деп атайды. Модельдеу кезінде, бір зат (модель) туралы білімдер басқа бір зерттеу нысанына (түпнұсқаға) тасымалданады. Молекулалық физиканы, электродинамиканы, оптиканы, атомдық және атомдық ядро физикасын, заттардың құрылысы және өрістер, молекула мен атомдардың құрылысын, олардың қозғалысын, оқып-үйрену үдерісінде студенттерде модельдік ұғымдарды және олар туралы түсініктерді қалыптастыру қажеттігі туындайды. Бұл жерде техникалық және зертханалық құрылғылар мен тәжірибелердің модельдері қолданылады, яғни олар Резерфорд тәжірибиесі, Штерн тәжірибиесінің моделі, үдеткіш, циклотрон, бетатрон, ядролық реакторлардың және т.б. модельдері. Мұндай модель ұқсастықтар студенттерге құбылыстың ішкі механизмін түсіну үшін маңызды мәнге ие болады.

Физиканы оқыту практикасында тағы да бірқатар модель – ұқсастықтар кеңінен қолданылады. Мысалы Броундық қозғалыстың механикалық моделі, металл өткізгіштегі электрондардың инерциялық қозғалысының механикалық моделі - О.Э.Мандельштам мен Н.Д.Папалекси және т.б тәжірибелерінің моделі.

2 – сурет. Броундық қозғалыстың механикалық моделі

Модельдеу табиғатты зерттеу әдісі ретінде физикалық зерттеу нысанын тану үшін ертеден қолданылып келеді. Физикадағы модельдеудің ғылыми негіздерінің дамуы И.Ньютонның атымен байланысты. Ол алғаш рет ұқсастық туралы екі теореманы ұсынады, сонымен модельдеуді теориялық танымның әдісі ретінде физикадағы модельдеудің ғылыми негіздерінің дамуы И.Ньютонның атымен байланысты, сонымен модельдеуді теориялық танымның әдісі ретінде тұңғыш бастама жасады. Бұл бағыттағы келесі қадамды, физикалық құбылысты математикалық модельдеу тұрғысынан

қарастыруды Д.Максвелл жасады. Идеал газдың моделі мен заттардың атомдық молекулалық құрылысының моделі заттардың молекулалық-кинетикалық теориясының дамуына ықпал етті және бірқатар эксперименттік газ заңдары (Бойль-Мариотт, Гей –Люссак, Шарль) түсіндіруге көмектесті.

Жиырмамыншы ғасырда теориялық модельдеу микроәлем физикасын оқып-үйренуге бағытталып, әрі қарай дами түсті. 1900 жылы М.Планк кванттық осцилятордың моделін ұсынды. Бор атомының моделі классикалық физикадан кванттық физикаға өтудің өтпелі кезеңі болды. Кванттық механикада бірқатар құбылыстардың құрылымдық және энергетикалық моделін (зондық модель жартылай өткізгіштердің өтімділігінің зондық теориясы) қарастыру мүмкін болды. Ядро моделі бүгінгі заман теориясы бойынша эксперименттік зерттеулердің нәтижелері мен оларды жоспарлаудың басты қызметін атқарады.

Физикада барлық модельдерді құру тәсілі бойынша құру материалдық және идеалды (ойша) деп бөлуге болады. Материалды модель деп зат түріндегі элементтен тұратын және белгілі бір табиғи (жаратылыс) заңдылықтарымен нақты қызмет ететін модельдерді айтады. Олар зерттеу нысанының құрылымын, өту сипатын және қарастырылып отырған физикалық процестің немесе техникалық құбылыстың мәнін жаңғыртуға арналады.

Материалдық модельдер физикалық ұқсас (электродвигательдердің моделі, бу трубиналары); кеңістіктегі ұқсас (автомобильдердің, кемелердің, ұшақ қанатының, іштей жану, магниттік қосқыш, двигательдерінің модель - макеті және басқа микроәлемнің демонстрациялық модельдері және т.б) оларды суреттердің, мультипликацияның, белгілі бір символдардың көмегімен көрсетуге болады. Дегенмен, элементтердегі барлық түрлендірулер бұл жағдайда адам санасында логикалық, математикалық және физикалық ережелер мен заңдар бойынша іске асырылады.

Идеалды модельдер елестету – модельдер мен таңбалары моделіне бөлінеді. Адам бейнелер арқылы ойлайды, сондықтан студенттер санасындағы физикалық бейнелер қорын толтыру – физика мұғалімінің басты міндеттерінің бірі, яғни студенттердің физикалық ойлауын дамытудың негізі [2.,б.99-102].

Ақпараттық модельдеудің жалпы идеяларын қарастыру барысында мына сұрақтарға басымдылық беріледі; ақпараттың қалыпты белгілер түріндегі сипаты; компьютерді дискретті белгілер құрылымдарын ұсыну және түрлендіру құралы ретінде пайдалану; зерттеу нысанының бейнесі (модель); формальды модельдерді жүйелі ақпараттық тілде сипаттаудың негізгі конструкциялары; ақпараттық модельдерді құру барысындағы технологиялық тізбек және оларды компьютердің көмегімен жүзеге асыру (есептің қойылуы және зерттеу нысанын-модельдеу – алгоритмдеу – бағдарламалау – нәтиже - нәтижені талдауды оқып-үйрену).

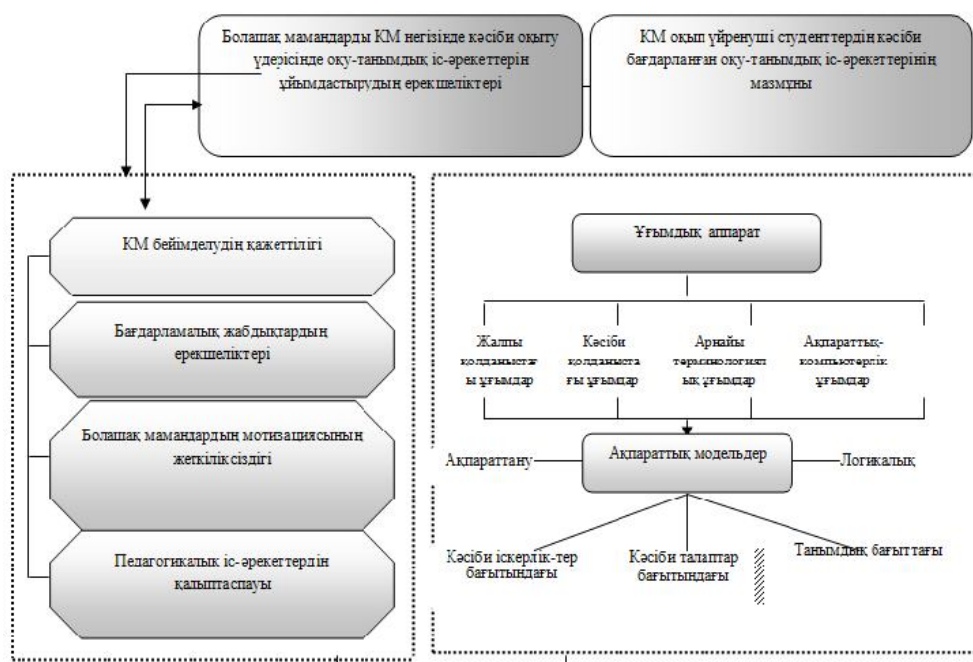
Ақпараттық модельдеуді оқып-үйрену үшін көптеген авторлар мектеп бағдарламасына келесі жаңа бөлімдерді кіргізуді ұсынады: «Ғылымдар жүйесіндегі информатика», «Зерттеу нысаны», «Бүтін, бөлік жиын», «Қасиеттер мен шамалар», «Қатынастар», «Схемалар», «Әрекеттер», «Тіл», «Қалыпты зерттеу нысаны», «Класс», т.б.

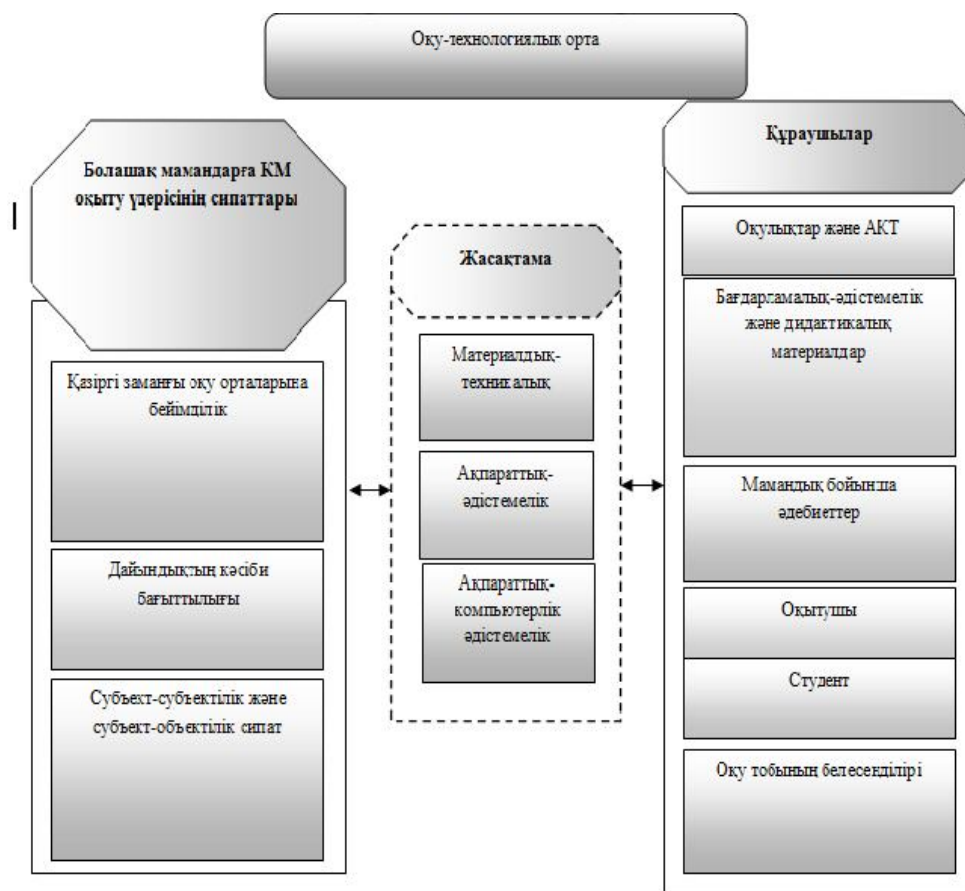
Егер физика курсы қалыптастыру бұған дейін математикалық модельдеуге негізделіп келсе, курсты қазіргі заман технологиялары тұрғысында

дамыту үшін студенттерді компьютерлік модельдеу әдістері бойынша ұсынамыз. Компьютерлік модельдеу әдістері пән салалары бойынша нақты және жалпы мәліметтерді ұсыну конструкциялық құралы ретінде қарастырылады.

Студенттерді компьютерлік модельдеу негізінде кәсіби оқыту іс-әрекетінің бөлінбейтін компоненті, ол мынадай іс-әрекеттің жинағы: модельдеу іс-әрекетінің нысанын анықтау, модельдерді таңдау және құрастыру, оқу үдерісін жоспарлауда қойылған мақсатқа жетудің көрсеткіштері мен деңгейлерін анықтау; оқу үдерісінің әрбір кезеңінде модельдердің түрлерін тиімді және жүйелі қолдану; іс-әрекет нәтижелерін түсіндіру және бағалау; жоспарланған және алынған нәтижелерді салыстыру; іс-әрекеттік мақсатқа жетуде жіберілген кемшіліктердің себептерін анықтап, өзінің іс-әрекетін бағалау; қажет болған жағдайда оқыту әдістемесіне өзгерістер енгізу.

Компьютерлік модельдеу негізінде болашақ мамандарды кәсібилікке бейімдей оқыту әдістемесінің негізгі мақсаты - олардың ақпараттық мәдениетін дамыту, олардың әдістемелік даярлығының кәсіби деңгейге жетуін қамтамасыз ету. Әдістеменің мазмұндық негізін физика пәні мен кәсіби-педагогикалық білім берудің негізгі құрауыштары (компоненттері) анықтайды. Бұл тұрғыда біз болашақ мамандарды кәсіби оқыту жүйесінде компьютерлік модельдеуді қолданудың оқу-технологиялық моделін ұсындық.

2-сурет - Болашақ мамандарды кәсіби оқыту жүйесінде КМ-ді қолданудың оқу-технологиялық моделі

Есепті шешуді автоматтандырудың қажетті деңгейін қамтамасыз ету үшін ЭЕМ қолданылады. Математикалық модельдерді ЭЕМ бағдарламаларының жиынтығы түрінде іске асыру оның компьютерлік моделі деп аталады [3.,б.56].

Ақпараттық модель - бұл сезімдік және теориялық ойлауға сүйенетін табиғи немесе арнайы тілдердің көмегімен оқып-үйренетін пәнді дәл, нақты сипаттау. Компьютерлік модель - ақпараттық-компьютерлік-ақпараттық модель арқылы ұсынылған пәндер мен құбылыстар туралы нақты білімдерді жалпы анықтау нәтижесі ретінде қарастырылады.

Әдебиеттер

1. Андреев В.И. Педагогика творческого саморазвития. Книга I – Казань. 1996 - 565с.
2. Анциферов Л. И. Использование управляющей функции ЭВМ в физическом эксперименте Использование физического эксперимента и ЭВМ в учебном процессе: сб. науч. тр.- Свердловск. 1987.- с.96-102.
3. Буршан Э.В. Задачи по физике для компьютера: Учеб. пособие для студентов физ.-мат. фак. пед. ин-тов. - М.: Просвещение. 1991. – с.56.

Ж.С. Сырым, Г.А. Нуртазаева, Г.Ш. Кажмуханова
ОСОБЕННОСТИ МОДЕЛИ И МОДЕЛИРОВАНИЯ В ОРГАНИЗАЦИЙ УЧЕБНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ В ОБУЧЕНИИ ФИЗИКЕ

Рассматриваются функции компьютерных моделей в обучении, определяется их видовое разнообразие, уточняются термины, характеризующие конкретные виды компьютерных моделей. Указаны направления использования компьютерных моделей как средства предъявления «готового» знания и организации учебного исследования.

Ключевые слова: компьютер, модель, физика, методика, процесс.

Zh.S. Syrym, G.A. Nurtazaeva, G.Zh. Kazhmuhanovna
**FEATURES OF MODEL AND DESIGN IN ORGANIZATIONS OF EDUCATIONAL-
COGNITIVE ACTIVITY OF STUDENTS IN EDUCATING TO PHYSICS**

The functions of computer models are examined in educating, their specific variety is determined, terms characterizing the certain types of computer models are specified. Directions of the use of computer models as facilities of producing of the "prepared" knowledge and organization of educational research are indicated.

Key words: computer, model, physics, methodology, process.

УДК 616.9

*Л.А. Байдулова - б.з.к., доцент,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
Қ.Б. Булатова - аға оқытушы,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
Б. Ертлеуова – студент
E-mail: kanzhan_46@mail.ru*

ОПИСТОРХОЗ ИНВАЗИЯСЫН ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

Аңдатпа. Описторхоз – адамның гельминтоздық қауіпті ауру түрі. Жайық өзенінің бассейні осы инвазияның табиғи ошағы болып табылады. Бұл мақалада аралық иелерінің (ұлулар, кәсіптік мәні бар балықтар) зақымдану деңгейін зерттеу әдістері қарастырылған.

Түйін сөз: Описторхоз, гельминтоз, инвазия, табиғи ошақ.

Қазіргі таңда Қазақстанның көптеген аймақтарында антропоознозды гельминтті аурулардың таралуына байланысты олармен күресу шаралары Денсаулық сақтау және Ветеринария саласында маңызды орын алуда. Соңғы жылдардағы ғылыми еңбектер мен есептер, көптеген паразитарлық аурулардың эпизоотиялық және эпидемиялық жағдайлары, соның ішінде описторхоз, эхинококкоз, аскаридоз, токсакароз, трихинеллез және т.б. дәлелі бола алады.

Бұл гельминтоздар бүкіл адамзатқа елеулі шығын әкелуде. Оған тек адам денсаулығы мен жануарлар ағзасына тигізіп отырған зардаптың әсері ғана емес, сонымен қатар, әлемдік қауымдастықтың осы гельминтоздардан сауықтыру мен сақтандыруға жұмсап отырған экономикалық шығындары да аз емес.

Адам мен жануарларға қауіпті болып табылатын көптеген гельминттердің негізгі иесі – ит, мысық, ал қосымша (аралық) иесі – тұқы тұқымдас балықтар болғандықтан, халық денсаулығына үлкен қауіп төнуде. Бұл қауіп бұралқы ит, мысықтардың көптігіне және адамдардың азықтану рационындағы балық пен балық өнімдеріне сұранысына, балық аулауға әуесқой адамдардың көбеюіне байланысты.

Елдің әлеуметтік-тұрмыстық жағдайы, көпшіліктің гигиеналық тазалық сақтау мәдениеті, қоршаған ортаның жыл өткен сайын ластану салдарынан әртүрлі жұқпалы кеселдер бас көтеріп, жануарлардан жұғатын инфекциялық, паразитарлық аурулар халық арасында жиі кездесіп отырғаны мәлім. Мұндай паразитарлық аурулардың бірі – описторхоз.

Адамның қатерлі ауруы описторхоздың қоздырғышы - *Opisthorchis felineus*-тің ареалы Қазақстан Республикасының шығыс шекарасынан батысына дейін үзіліссіз жалғасады, соның ішінде Батыс Қазақстан облысын да қамтиды [5].

Opisthorchis felineus-тің тұрақты (соңғы) иесі – ит, түлкі, көгілдір түлкі, бұлын, қара күзен, жабайы шошқа және адам, аралық иесі – тұщы суда ұлуы *Codiella (Bithynia leachi)* және қосымша (екінші аралық) иесі – тұқы тұқымдас балықтар (аққайран, таран, торта, табан, қияз, т.б.).

Қазіргі кезде описторхоздың ошақтарын, берілу жолдарын және таралуын анықтау, эпидемиологиялық және эпизоотологиялық маңыздылығына баға беру, алдын алу шараларын жүргізу және диагностика үшін *Opisthorchis felineus*-тің биологиясын, даму циклін зерттеу әдістерін білуді қажет етеді.

Зерттеу әдістемесі: гельминтоовоскопиялық (гельминт жұмыртқаларын жануар қиынан табу әдісі), гельминтокопрологиялық (жануар қиынан гельминт жұмыртқасын және дернәсілін табу арқылы балау), компрессорлық, описторхоз метатеркарийларын бөліп алу үшін балық бұлшықетін жасанды асқазан сөлінде қорыту, жүйелілік шаю, флотациялау, құнарландырылған «Parasap» (құнарландырылған шыны түтікте) сынамасын дайындау, паразитологиялық және етқоректілер описторхозын анықтау үшін модификациялау әдістемелері, сонымен қатар сойып-жару тәсілдері негізінде зерттеледі [1,2,3,4].

Моллюскаларды паразитологиялық зерттеу әдістері

Битиния моллюскаларының мысық қосезуі - *Opisthorchis felineus*-тің дернәсілдерімен экстенсивті инвазиясы (зақымдануы) негізінен төмен (0,5-3,0%, 10%-дан жоғары болуы өте сирек). Моллюскалардың описторх дернәсілдерімен зақымдануын зерттеу жүргізгенде паразиттің церкарий дернәсіл стадиясының тіркелуіне көңіл аудару керек. Оларды келесі әдіс-тәсілдердің көмегімен анықтау әдістерін жүргізуге болады.

Компрессор әдісі. Препаровал иненің көмегімен моллюска бақалшағының төбесіндегі бірінші 2-3 оралымды көтеріп (уатып), ас қорыту безі - бауырды шығарып, заттық шыныға бір тамшы суға салып жабын шынымен жауып, жеңіл басады да МБС бинокулярмен қарайды. Бұл жағдайда паразитпен зақымдалған моллюскалардан жүздеген, мыңдаған қозғалғыш дернәсіл-церкарийлерді көруге болады. Моллюскалардың үлкен партияларын зерттеуді тездету мақсатында диагностиканы жеңілдету үшін, жеке бауырды бөліп алмай, моллюсканы бақалшағымен бірге жабын шынымен жаншып зерттейді. Бір заттық шыныға 4 моллюсканың төбе бақалшағын орнатып, әрбіреуін жеке жабын шынымен жауып қарайды. Бұл тәсіл 2,5-3 сағатта 500 дана моллюсканы зерттеуге мүмкіндік береді [5].

Тірілей диагностикалау әдісі описторх церкарийінің оң фототаксисіне негізделген. Компрессор әдісінен жеңіл, бірақ нақтылығы төмен, моллюскаларда қалыптасқан церкарий болған жағдайда қолдануға болады.

Әсіресе тірі моллюскалардың зақымдануын анықтау үшін өте қолайлы әдіс.

Зерттелетін тірі моллюскаларды жеке-жеке микроаквариумдарға (көлемі 3-5мл ұяшықты иммунологияда қолданылатын мөлдір пласмасса бюкс)

орналастырып, су құяды да тіке күн сәулесі жақсы түсетін немесе 100 Вт электрошамынан 30 см қашықтыққа 50-60 мин қояды. Жарық экспозициясынан кейін (моллюскаларымен бірге) микроаквариумдарды 16 есе ұлғайтқышпен МБС бинокулярмен қарап моллюскалардан шыққан белсенді жүзіп жүрген церкарийлерді анық көруге болады [5].

Моллюскалардың интенсивті зақымдануын анықтау описторхоздың табиғи ошағында терең эпидемиологиялық зерттеуде жүргізіледі. Интенсивті зақымдану көрсеткіші негізінде (бұл көрсеткішті экстенсивті зақымдану және популяция тығыздығымен салыстыру жағдайында) биотоптың адам, жануар экскриментімен ластануын және оның эпидпроцестегі маңызын анықтау мүмкін. Сонымен қатар, бұл көрсеткішті описторхоз ошағын типтеу кезінде және аймақты аудандастыру үшін, т.с.с. қолдануға болады.

Бір зақымданған дараның бауырындағы (гепатопанкреастегі) церкарий саны, яғни битинияның интенсивті зақымдануын анықтау-моллюска бқақалшағынан бауырды толық бөліп, заттық шыныға 5-6 тамшы суға салып, инемен тегістеп жазады, екінші заттық шынымен жабады [5].

Заттық шынының көлемінен аздаған үлкен ұяшықты қағаз алып, 0,5 x 0,5 см квадрат ұяшық қияды. Дайындалған шаблонды бинокуляр үстеліне препарат астына салып, 30-40 есе үлкейткіште қарап, шаблон квадратындағы церкарийге сандық есеп жүргізеді. Препарат астындағы шаблонды қозғап, ұяшықты жылжытып, есепті бірнеше рет қайталап, препараттың әртүрлі аймағындағы церкарийлерді санайды. Алынған материалдан церкарийдің $0,25 \text{ см}^2$ -дегі орташа санын анықтайды, кейін бұл көрсеткішті заттық шынының барлық ауданына шағып, препараттағы, яғни зақымданған моллюска бауырындағы церкарий санын алады. Мысалы: церкарийдің орташа саны (5 есеп нәтижесі бойынша) $0,25 \text{ см}^2$ - де = 60, яғни $1 \text{ см}^2 = 240$. Заттық шыны ауданы $17,5 \text{ см}^2$; церкарийдің жалпы саны $240 \times 17,5 = 4200$.

Осы әдіспен моллюска гепатопанкреасіндегі паразиттің редий санын да есептеуге немесе трематодтың екі түрімен зақымдану қарқынын салыстыруға болады.

Церкарийлердің тәуліктік эмиссиясын анықтау. Белгілі-бір мерзім аралығында (жарық тәулік бөлігінде, жаз мерзімінде, т.с.с.) зақымдалған моллюскалардан сыртқы ортаға шығатын описторх церкарийлерінің сандық есебін жүргізу үшін эмиссияны анықтайды. Тәулік бойы зақымдалған моллюскалардан бөлінетін церкарийлер, шыңы күндізгі сағаттарға сәйкес келетін бір төбелі сызықпен сипатталады. Белгілі сағаттарда бөлінетін церкарийлер санын анықтау үшін зақымдалған моллюскаларды бір-бірден нөмірленген көлемі 2-5 мл микроаквариумдарға орналастырады. Сағаттық жарық экспозициясынан кейін моллюскаларды сол нөмермен басқа микроаквариумға салып, қайтадан жарық экспозициясынан өткізеді. Алғашқы церкарийлер бөлінген микроаквариумдарға этанолдің бірнеше тамшысын, 4% формалин немесе 0,01% - ды церкарицид ерітіндісін қосады.

Мысалы, сандық есеп жүргізуді жеңілдету мақсатында, церкарийлердің қозғалысын тежеу үшін 5,2-дихлорнитросалициланилид қолданады. 1,2,3, т.с.с. сағат сайын процесс қайталанады. Тәжірибе соңында тәуліктік (күндізгі) церкарийлер эмиссия графигі құрастырылады.

Описторх мирацидияларын битинияға экспериментальды жұқтыру.

Бұл әдісті гельминттердің дернәсіл және партеногенетикалық ұрпақтарының биологиясын, сонымен қатар қоздырғыштың әртүрлі тұртармақтары

немесе штаммдар тіркестік деңгейі бойынша аралық ие популяциясының гетерогенділігін зерттеуде қолданады.

Табиғи жағдайда описторх мирацидиялары сыртқы ортаға шықпайды, сондықтан битинияны дозалы зақымдау кезінде белгілі қиындық туады. Битинияны экспериментті зақымдау және инвазия материал ерітіндісін титрлеу негізінде описторхозды моделдеуде қолданылатын тәсілдер:

1-тәсіл. Инвазия материалын (экспериментті мысық немесе лаборатория жануарларынан бөлінген гельминттер жатынының алдыңғы үштен бір бөлігінен алынған жұмыртқалар) түбі көктерек жапырағымен төселген, су құйылған сыйымдылығы 600 мл стаканға пипеткамен жапырақ бетіне салады. Жұмыртқалар төсемікке біркелкі тұну үшін суды сәл шайқап, стаканға 16-20 моллюска жібереді. Эксперимент жағдайына байланысты стаканға бір моллюскаға шаққанда 50-ден 100-ге дейін, барлығы 800-2000 жұмыртқа салынады. Инвазия материалымен моллюскалар экспозициясы 3 тәулікке созылады. Бұл тәсілмен массалы инвазия алуға болады, бірақ моллюскалардың гельминттердің тұртармақтарына немесе штаммдарға сезімталдығын зерттеуге ұсынуға болмайды, себебі мирацидиялардың көп мөлшері аралық иені уақытынан бұрын өлімге әкелуі мүмкін. Бұл жағдайда жақсы нәтижені келесі тәсіл береді.

2-тәсіл. Моллюскаларды кіші көлемді суда индивидуалды белгілі дозамен зақымдауға негізделген. Сыйымдылығы 2 мл, түбі жұмырланған микроаквариумдарға инвазия материалын (ұяшықтарға 15-20 тіршілікке қабілетті жұмыртқадан түсуге тиісті) салады [5].

Фиксациялау және сақтау әдістері. Церкарийлерді 4% формалин ертіндісінде сақтаған жөн. Сыйымдылығы моллюсканың мөлшеріне сәйкес пробиркаға 4% формалин (жартысына дейін) құйып, қайнағанша қыздырады да оған моллюсканың паразитпен зақымдалған бауырын, одан бөлінген церкарий тұнбасын салады. Ыссы формалин дернәсілдің жиырылуына мүмкіндік бермей тез өлтіреді. Пробиркаға моллюсканың, церкарийдің латынша аты, сойылған күні жазылған, нөмірленген этикетка салынады. Егерде дернәсілді бірден анықтау мүмкін болмаса, оған шартты атау беріледі. Препаратпен жекелеген пробиркаларды этикеттелген ауызы арнайы тығындалатын шыны банкаларда сақтайды. Глицеринде дайындалған дернәсілдердің уақытша препараттары қорапшаларда сақталады [5].

Церкарийлерді идентификациялау өте күрделі, ол арнайы дағдыны талап етеді.

Церкарийді анықтау үшін төмендегі белгілердің таксономиялық маңызы үлкен: дене пішіні және мөлшері, құйрықтың болу немесе болмауы және пішіні мен мөлшері, дене немесе құйрықтағы жарғақ, бауыр сорғыштың болу немесе болмауы, иеге ену бездерінің саны және орны, тегумент, стилет және виргулдердің болу немесе болмауы, экскретор жүйесінің құрылысы, пигментті көзшелердің болу немесе болмауы, денеде және құйрықта сенсор түктерінің орналасу кестесі.

Екінші аралық немесе қосымша ие-балықтарды *Opisthorchis felineus*-тің дернәсілі-метацеркариймен зақымдалуын зерттеу.

Описторхид метацеркариін таратушы тек тұқытұқымдас балықтар. Бірақ олардың зақымдануға сезімталдығы, төзімділігі әртүрлі. Описторхоз инвазиясына қатысты су қоймаларының қолайсыздығын көрсететін инди-

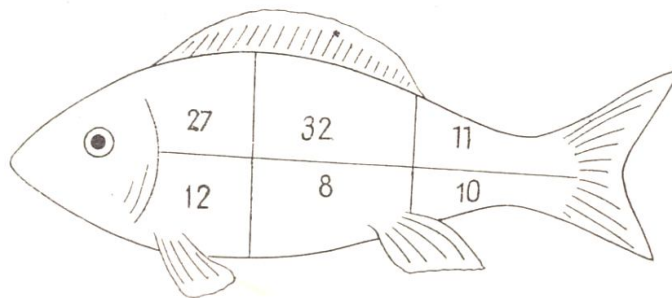
катор-кяз, одан кейін табан, торта, оңғақ, аккөз, синец, подуст, густера, үкішабақ, қызылқанат, аққайран, елец, кара балық және т.б. Описторхоз ошағын толық сипаттау үшін, қоздырғыштың барлық қосымша иелерін жақсы білу қажет. Описторх метацеркарийлерін негізгі тасымалдаушыларды, әсіресе ересек балықтарды (балықтағы метацеркарийлердің тіршілік ұзақтығы - 2,5 жылға дейін) зерттеген жөн.

Описторхоз бойынша су қоймаларының нақтылы эпидемиологиялық сипаттамасын алу үшін кәсіби балықтардың әрбір түрінің 50 данасын зерттеу қажет. Егерде жас балықтар болса, оның саны 2-3 есе артық болуға тиісті. Кіші су қоймаларында алынған зерттеу нәтижелері барлық биотопты сипаттайды, ал ұзындығы бірнеше жүз шақырым ірі өзен, көл, т.с. су қоймаларын зерттеу бірнеше пунктарда жүргізіледі. Мысалы, Ертіс, Жайық, т.б. су қоймаларында пункттар аралығы 70-100 шақырым болуға тиісті.

Балықтың метацеркариймен зақымдалуын анықтау әдістері:

Компрессор әдісі және балық етін жасанды қарын сөлінде қорыту. Бұл әдіс табиғи жағдайда және көп балықты қарауға, ал екінші әдіс лабораторияда көп метацеркарийлерді (сүтқоректілерді зақымдау экспериментін жүргізу үшін) жинауға қолайлы [3,5].

Компрессор әдісі. Описторх метацеркарийлері негізінен тері асты бұлшықеттерінде тұрақтанады және балықта болатын дернәсілдердің 80-95% құрайды. Дене ұзындығы бойынша дернәсілдер түрліше таралады. Мысалы, жас балықтарда (1 жасқа дейін) метацеркарийлер құйрық өзегінде, ересек формаларда алдыңғы және ортаңғы арқа бөлігіне тұрақтанады (27 және 32%). Метацеркарийлердің топографиялық ерекшелігіне байланысты балықтың тек *O. felineus* (сурет 1). дернәсілдері жинақталған бұлшықеттерін зерттеуге болады. Бұл әдіспен көптеген кәсіби мөлшердегі балықтарды зерттеп, қысқа уақытта қоздырғыш дернәсілдерімен зақымдалғаны туралы нақтылы ақпарат алуға болады [3,5].

Сурет 1. Тері асты бұлшықеттердегі метацеркарий топографиясы. Учаскалардағы сандар – метацеркарийдің барлық сандық мөлшерінің %-дық көрсеткіші

Зерттелетін балықтың түрі және қабыршағы бойынша жасы анықталады, тұмсығынан құйрық қанатына дейін дене ұзындығы өлшенеді. Балық ауланған орын, күні және барлық мәліметтер арнайы журналға түсіріледі. Балықтың денесінің ортаңғы бөлігі қабыршақтан босатылады, пышақпен арқа сызығы бойынша терісі кесіледі, алғашқы кесіндіден бүйір сызыққа дейін екі вертикальды тілікпен ортаңғы арқа учаскасы белгіленеді. Оның терісі сылынады, қалыңдығы 2-3мм бұлшықет қабаты кесіліп, компрессориде «МБС» микроскоп көмегімен 15х20 үлкейтіліп қаралады [2,3].

Компрессорға заттық шыныны қолданған ыңғайлы (астыңғы 10x15 см, үстіңгі шыны заттық шыныдан аздап үлкендеу).

Дайындалған материал кесіндісін заттық шыныға салып, шынының жиегімен бұлшықетті кішкентай бөліктерге бөлшектеп, екі шыны арасында қысып, микроскоппен қарайды. Материал кеуіп кетсе мезгіл-мезгіл пипеткамен су тамызып ылғалдап отырады. Бірінші кесіндіде трематод дернәсілдері кездеспесе, дененің келесі бетінің, одан кейін балықтың басына жақын арқа учаскаларының бұлшықеттерін тексереді.

Жас балықтарды зерттеу методикасын жеңілдетуге болады, яғни ұзындығы 20-25мм дараларды тұтастай, ал ірілеу сеголеттерді екіге жарып, қабыршақ және теріден босатпай-ақ компрессирулейді.

Тұздалған, кептірілген балықтарды бұлшықеттері жібігенше суға салады.

Бұлшықетті жасанды қарын сөлінде қорыту әдісі. Балықтың тері асты шел майы бұлшықет ұлпасын қаңқасынан бөліп, пышақпен ұсақтап кеседі немесе еттарқыштан өткізеді. 10г өлшеп түбі тегіс табақшаға (шыны банкаға) салып жасанды асқазан сөлін құяды (1:10 қатынасындай). Банканы температурасы 36-37⁰С термостатқа 3 сағатқа қояды. Одан кейін оны шыны ұяшығы 1x1мм цилиндрге металлды сүзгімен фильтрлейді. 15-20 минуттан кейін асқазан сөлінің жоғарғы қабатын қорытылған бұлшықет ұлпасымен төгеді, тұнған дернәсілдерді Петри табақшасына немесе сағат шынысына салып, «МБС-1» бинокуляр микроскопымен 15-20 үлкейткіште сандық есеп жүргізеді. Есеп нақтылы болу үшін Петри табақшасына физиологиялық ерітінді құйып, бірнеше рет дөңгелетіп қозғаса, метацеркарийлер табақша ортасына жинақталады, ал бұлшықет ұлпа қалдықтарымен артық ерітіндіні пипеткамен жинап алады. Бұл әдіс бұлшықеттен метацеркарийлерді 98%-ға дейін шығаруға мүмкіндік береді [1,4].

Қорытылған жас еттен жиналған метацеркарийлер тіршілік қабілетін жоғалтпайды, сондықтан оларды жануарларға жұқтыру бойынша жүргізілетін эксперименттер үшін қолдануға болады.

Белгілі тәжірибе жинағаннан кейін бұлшықет компрессорынан *O. felineus* метацеркарийлерін тікелей анықтауға болады. Күмән туған жағдайда оларды препаровальды инемен шығарып, заттық шыныға су тамшысына салып, жабын шынымен жауып «МБИ», «МБД» микроскоптарымен қарайды.

Описторхоз қоздырғышы *O. felineus*-тің тұрақты иелері етқоректі жануарлар, адам паразиттің метацеркарий дернәсілдерімен зақымдалған балық және балық өнімдерін жеп жұқтырады.

Қорытынды: Жайық өзен алқабы описторхоздың табиғи ошағы болғандықтан, негізгі кәсіптік балықтарға тұрақты зерттеу жұмыстарын жүргізу қажет.

Әдебиеттер

1. Глазков Г.А. Выделение метацеркариев некоторых трематод из пораженной ткани рыбы методом переваривания в искусственном желудочном соке // Болезни и паразиты рыб ледовитоморской провинции (в пределах СССР) / Г.А. Глазков. - Томск, 1979. - 72-82. с.
2. Кереев Я.М. Химиопрофилактика ларвальных цестодозов животных // Автореф. дисс.... докт. вет. наук. - Алматы, 1999. - 46 с.

3. Котельников Г.А. Гельминтологические исследования животных и окружающей среды. - М.: Колос. 1984. - 207 с.

4. Клебановский В.А. и др. Новые данные об описторхозе в верховьях бассейна реки Урал и вопрос о возможных эпидемиологических последствиях в связи с предполагаемой переброской части стока сибирских рек в Арало-Каспийский бассейн. В кн. Материалы межоб-й научно-практ. конф. по проблеме «Описторхоз человека». - Томск, 1979. - С. 89-90.

5. Хавкин С.М. Гельминты домашней кошки и ее роль в распространении гельминтозов человека и домашних животных в Северном Прикаспии: автореф. дис... кан. биол. наук. - Алма-Ата, 1988. -18 с.

Л.А. Байдулова, Қ.Б. Булатова, Б. Ертлеуова
МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ОПИСТОРХОЗНОЙ ИНВАЗИИ

Описторхоз – опасное гельминтозное заболевание человека. Бассейн реки Урал является природным очагом данной инвазии. В статье рассматриваются методы исследования зараженности промежуточных хозяев: моллюсков и промысловых рыб.

Ключевые слова: Описторхоз, гельминтоз, инвазия, природный очаг.

L.A. Baidulova, K.B. Bulatova, B. Yertleuova
OPISTHORCHOSIS INVASION STUDYING METHODS

Opisthorchosis is a dangerous helminthic human disease. The river Ural is a natural focus of this invasion. This article discusses the methods of studying of the infection rate among interim hosts, i.e. shellfish and commercial fish

Key words: Opisthorchosis, helminthic, invasion, natural focus.

УДК 796.3:796.034

Р.Н. Испулова – к.п.н., доцент
И. Нугманов - мастер спорта международного класса РК
E-mail: glebshok@mail.ru

ХОККЕЙ С МЯЧОМ КАК ОДИН ИЗ ВИДОВ МАССОВОЙ
ФИЗКУЛЬТУРНО-СПОРТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация. В статье дается характеристика такому виду спорта как хоккей с мячом, который способствует оздоровлению и закаливанию организма. Важное значение в хоккее с мячом является развитие специальной выносливости.

Ключевые слова: хоккей с мячом, физические качества, специальная выносливость.

Хоккей с мячом - единственная зимняя коллективная игра, проводимая под открытым небом, которая собирает стадионы болельщиков независимо от погоды. Игра привлекает миллионы любителей своей высокими скоростями и обилием голов. За 90 минут игры хоккеист пробегает расстояние от 20 до 30 км, используя при этом около 30 способов перемещения на коньках. Эффективная техника позволяет делать это с наименьшими энергозатратами. «Запас» скорости во многом определяет выбор тактики команды, эффек-

тивность соревновательной деятельности в целом. Высокий темп игры, разнообразие тактических комбинаций, широкие возможности продемонстрировать свое техническое мастерство, проявить физические способности и бойцовские качества - все это представляет собой интересное соревнование для спортсменов и захватывающий спектакль для зрителей.

Хоккей с мячом активно способствует оздоровлению и закаливанию организма, благоприятно сказывается на деятельности органов дыхания и кровообращения, опорно-двигательного аппарата и центральной нервной системы. Эта игра способствует воспитанию у занимающихся ряда ценных физических качеств: быстроты, ловкости, силы, выносливости, а также вырабатывает такие необходимые для современного человека свойства, как смелость, решительность, мужество, чувство товарищества и коллективизма, дисциплинированность, выдержку и самообладание.

Одной из тенденций в развитии современного хоккея с мячом является дальнейшее повышение интенсивности игры. Анализ игр Чемпионатов Мира, Азиатских игр, Чемпионата России, республики Казахстан последних лет показал, что указанная тенденция характерна и для матчей молодежных и юношеских команд.

Без хороших физических данных, без полной отдачи сил в хоккее с мячом не поможет никакая техника. Только взаимное переплетение физических данных, технической подготовки, тактического мышления и психологических особенностей создает личность игрока и обуславливает его успешность в коллективной игре. Нагрузка на игрока в период игры повышается еще тем, что ему приходится передвигаться в снаряжении. Исследования показали, что в течение короткого отрезка времени игрок испытывает такой же недостаток кислорода, как бегун на короткие дистанции. В период матча организм хоккеиста испытывает примерно двадцатикратные перегрузки по сравнению с состоянием покоя. Игрок должен научиться экономно расходовать свою энергию и постоянно быть готовым к интенсивной нагрузке. Эти способности организма характеризуют проявление такого физического качества, как специальная выносливость. Целенаправленное воспитание специальной выносливости у юных хоккеистов начинают с 13-14 летнего возраста. Однако на этапе начальной подготовки можно воздействовать на общую выносливость, используя бег в равномерном темпе продолжительностью 10-20 минут при частоте сердечных сокращений 140-150 уд/мин [1,2].

Развитие специальной выносливости достигается преимущественно специальными упражнениями на льду, играми и игровыми упражнениями в режиме смешанного аэробно-анаэробного энергообеспечения. К выполнению упражнений в анаэробно-гликолитическом режиме для развития специальной выносливости надо подходить осторожно. С этой целью вводятся тренировочные задания на повышение емкости и мощности гликолитического механизма энергообеспечения, которые характерны жесткими режимами работы и высокими физиологическими сдвигами (частота сердечных сокращений достигает 200 уд/мин.). Вместе с тем нельзя не учитывать, что процесс восстановления юных хоккеистов после таких нагрузок более продолжителен. Поэтому на подготовительных этапах годичного цикла подобные тренировочные занятия следует проводить не

чаще двух раз в недельном микроцикле при обеспечении тщательного контроля над переносимостью нагрузок [3,4].

Специальной выносливости в физической подготовке хоккеистов необходимо уделять должное внимание. Ведь, не учитывая этого в современном хоккее с мячом, где высока скорость протекания игры, достичь высоких результатов невозможно. Но причиной увеличения скорости в хоккее с мячом стало не только внесение изменений в правила игры, тактического рисунка игры, но и все большее привлечение в профессиональные команды мастеров молодых игроков, которые в силу физиологических особенностей своего организма достигают в развитии специальной выносливости максимальных результатов. Поэтому вопрос о важности специальной выносливости хоккеиста является актуальным в хоккее с мячом.

Цель работы - разработать методику развития специальной выносливости юношей 15-17 лет в хоккее с мячом.

Объектом исследования является тренировочный процесс подготовки юношей в хоккее с мячом. Предмет исследования - специальная выносливость юношей в хоккее с мячом.

Задачи исследования: проанализировать существующую литературу по данной проблеме исследования; разработать методику тренировочного процесса по развитию специальной выносливости юношей 15-17 лет в хоккее с мячом; проанализировать и экспериментальным путем доказать эффективность предлагаемой методики.

Для решения поставленных задач были использованы следующие методы исследования: анализ и обобщение литературных и документальных данных; изучение передового тренерского опыта; педагогические наблюдения; педагогический эксперимент; статистическая обработка данных.

Хоккей с мячом зародился из бенди у англичан, бендо у валлийцев, шинти у шотландцев, херлинга у ирландцев, кнатлекена у скандинавцев. В 18 – начале 19 вв. в Великобритании возникает игра, во многом уже напоминающая современный хоккей с мячом.

В 1891 в Англии создается Национальная ассоциация бенди.

Хоккей с мячом в Республике Казахстан, к сожалению, не является одним из видов массовой физкультурно-спортивной деятельности. В годы СССР команда «Динамо», в которую входили и казахстанские спортсмены, такие как К.Д. Байбулов, А.М.Ионкин, Е.Я.Агуреев, гремела на всю страну, и собирала полные стадионы болельщиков. После распада СССР интерес к хоккею с мячом постепенно угас.

На сегодняшний момент хоккей с мячом культивируется только в Западно-Казахстанской области. В г. Уральске хоккей с мячом имеет давние традиции и является одним из популярных видов спорта. Официальной датой рождения хоккея с мячом можно назвать 1 сентября 1974 года, когда на базе детско-юношеской спортивной школы №3 г. Уральска было открыто отделение по этому виду спорта.

Уральские тренеры воспитали большое количество отличных игроков, таких как Александр Ионкин, Саулет Рафиков, Вячеслав Пак, Олег Чернов, Марсель Кигбаев, Сакен Нугманов, Сергей Токмаков, Евгений Мусевич, Игорь Кострыгин, Михаил Адаев, Леонид Бедарев, Алексей Горохов, Сергей Уланов, Владимир Кожевников, Валерий Пилин, Сергей Иванков, Виталий

Суетнов, Ирбулат Темиргалиев, Дмитрий Иванников, Павел Савченко, Игорь Чиликин, Сергей Путько, Александр и Николай Шавалдины, Денис Максименко, Рауан Исалиев.

На Первенстве СССР в 1976 году среди команд Первой лиги честь республики Казахстан отстаивала команда из г. Уральска, завоевавшая это право на чемпионате республики. С тех пор и после распада Союза воспитанники уральских тренеров становились победителями и призерами различных международных, союзных и республиканских соревнований. В настоящее время традиции уральских мастеров хоккея с мячом продолжает команда «Акжайык», которая выступает в Чемпионате России, представляя Казахстан, среди команд первой лиги.

Город Уральск является на сегодняшний день островком хоккея с мячом в Республике Казахстан, где трудятся такие ведущие тренеры высшей категории: С. Нугманов, М. Рожков, В. Шавалдин, А. Пиунов, В. Немо-лочнов. Они продолжают тренировать и воспитывать на базе областной детско-юношеской спортивной школы пополнение для команд «Акжайык» и сборной команды Казахстана. Областная детско-юношеская спортивная школа г. Уральска, является единственной школой в Казахстане, которая на протяжении многих лет готовит юных спортсменов для игры в хоккей с мячом.

Исследование проводилось на базе областной детско-юношеской спортивной школы г. Уральска. Для применения экспериментальной методики была выбрана учебно-тренировочная группа учащихся (имеют 1-й взрослый разряд) 1997 года рождения (тренер-преподаватель Комков Михаил Васильевич). Данная группа была поделена на две подгруппы по 10 человек в каждой. Подбор групп осуществлялся на основе результатов полученных учащимися во время сдачи контрольных нормативов и по дополнительной рекомендации тренера.

Годичный цикл тренировочных занятий в ОДЮСШ по хоккею с мячом состоит из 3-х периодов:

- подготовительный (июль, август, сентябрь, октябрь);
- соревновательный (ноябрь, декабрь, январь, февраль, март);
- переходный (апрель, май).

Применение нашей экспериментальной методики было направлено на подготовительный и соревновательный периоды годичного тренировочного цикла.

Занятия с хоккеистами из контрольной группы проводились 4 раза в неделю и проводились по стандартной программе подготовки в соответствии с учебно-тренировочной программой.

Занятия с хоккеистами из экспериментальной группы проводились 4 раза в неделю по предложенной методике развития специальной выносливости. В тренировочном процессе использовались: длительный равномерный бег (частота пульса 140-160 уд/мин); переменный бег (частота пульса 130-180 уд/мин); кроссы 3-6 км; чередование бега с максимальной, умеренной и малой скоростью; подвижные и спортивные игры с увеличением продолжительности игры, с уменьшением количества участников на площадках увеличенного размера; упражнения с отягощениями, выполняемые с максимальной скоростью (работа 15-20 сек, вес отягощения для рук не более 5 кг., интервалы отдыха 30-60 сек., число повторений 4-5 раз); кроссовый бег с высокой скоростью передвижения в равномерном и переменном темпе с

постепенным увеличением длины дистанции; серийное выполнение беговых и игровых упражнений (работа субмаксимальной мощности не более 30-40 сек., отдых 1,5 - 2,5 мин., число повторений в серии 4-5, число серий 1-3); повторный бег на коньках на коротких отрезках 30, 40, 60 метров с короткими (15-30 сек.) интервалами отдыха, для контрольной группы; повторный бег на коньках на коротких отрезках 17, 30, 50 метров с короткими (15-30 сек.) интервалами отдыха, для экспериментальной группы.

Применялись контрольные упражнения для оценки уровня специальной выносливости хоккеистов 15-17 лет из экспериментальной группы и контрольной группы [5]: бег на 30 метров на коньках (сек.); подтягивание на перекладине (количество раз); кросс 3000 метров (мин. сек.).

Хоккей с мячом широко распространен как массовый вид спорта в г. Уральске, благодаря энтузиазму таких тренеров как С. Нугманов, М. Комков, В. Шавалдин, С. Рафиков и др. На данный момент необходим стадион с искусственным льдом в г. Уральске, потому что здесь базируется и функционирует единственная профессиональная команда «Акжайык» республики. Тренерский состав – это специалисты с большим опытом работы продолжают готовить квалифицированных игроков для команды «Акжайык» и сборной РК, а успех сборной команды РК, в основном, состоящих из уральских игроков, – это золото на 7 Азиатских игр, это трехкратные бронзовые призеры Чемпионатов Мира. Победы спортсменов Уральска служат стимулирующим фактором для молодых ребят, занимающихся хоккеем с мячом.

Резюмируя вышесказанное можно сделать следующие выводы:

- спортивная игра хоккей с мячом способствуют воспитанию, развитию и укреплению физических качеств человека;
- сочетание физических данных, технической подготовки, тактического мышления и психологических особенностей создает личность игрока и обуславливает его успешность в коллективной игре;
- исследования авторов по данной тематике показали, что одним из важных физических качеств для хоккеистов с мячом является специальная выносливость, которая зависит от уровня развития других двигательных качеств, технического и тактического мастерства, основных компонентов физической нагрузки: интенсивности и продолжительности упражнения, количества повторений, величины интервалов отдыха и его характера, волевых способностей хоккеиста, его психологической устойчивости и устойчивости организма к неблагоприятным сдвигам внутренней среды;
- выявлена эффективность экспериментальной программы по развитию специальной выносливости хоккеистов 15–17 лет.
- проведенный эксперимент показал, что в контрольной группе по тесту 1 (бег 30 на коньках) показатели улучшились на 8%; тесту 2 (подтягивание на перекладине.) – на 9%; тесту 3 (кросс 3000 м.) – на 8%. В экспериментальной группе по тесту 1 – на 21%; тесту 2 – на 28%; тесту 3 – на 25%.

Литература

1. Расин, М.С. Педагогические основы подготовки юных спортсменов: Учебное пособие. Омск: ОГИФК, 1987 - 32 с.
2. Михалкин Г. Хоккей для начинающих. М.: АСТРЕЛЬ, 2001 - 63 с.

3. Колосков, В.И., Климин, В.П. Управление подготовкой хоккеистов. М.: Физкультура и спорт, 1982.
4. Лукашин / Энциклопедия юного хоккеиста. Лабиринт Пресс, 2004. -45 с.
5. Фатеева О.А., Фатеев Г.В. Ф27 Программа по хоккею с мячом Иркутск: Издательство «Папирус», 2008 – 132 с.

Р.Н. Испулова, И. Нугманов
ДОПТЫ ХОККЕЙ БҰҚАРАЛЫҚ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ
ЖӘНЕ СПОРТТЫҚ ҚЫЗМЕТ ТҮРЛЕРІНІҢ БІРІ РЕТІНДЕ

Орал қаласында допты хоккей кеңінен дамыған. Арнайы төзімділік - допты хоккейшілердің ең маңызды денелік қасиеттерінің бірі. Жұмыста арнайы төзімділікті дамыту әдістемесінің ерекшеліктері көрсетілген.

Түйін сөз: допты хоккей, дене сапалары, арнайы шыдамдылық.

R. Ispulova, I. Nugmanov
BANDY AS A FORM OF MASS SPORTS ACTIVITY

Bandy is widely developed in Uralsk. One of the most important physical qualities for players with the ball is a special endurance. In this work shows the development of the specialized nature of these special endurance.

Key words: Bandy, Physical Quality, special endurance.

УДК 39:37.011.31:78

М.М. Нагымова - п.ғ.к., доцент

Г.А. Бекеева - магистрант,

М.Өтемісов атындағы БҚМУ,

E-mail: galiya.bekeeva.2012@mail.ru

ПЕДАГОГ МУЗЫКАНТТЫҢ ТҰЛҒАЛЫҚ ҚАСИЕТІН ДАМУДА
ЭТНОМӘДЕНИ ТОЛЕРАНТТЫЛЫҒЫНЫҢ МӘНІ

Аңдатпа. Мақалада педагог мамандардың тұлғалық қасиеті ретіндегі этномәдени толеранттылықтың мәні қарастырылып, педагог музыканттың этномәдени білім беру процесіне оның толеранттылығын қалыптастырудың педагогикалық жүйесі негізделеді.

Түйін сөз: толеранттылық, педагог-музыкант, этномәдени тәрбие, тұлға, музыкалық білім.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық даму барысында саяси-идеологиялық, мәдени тұрғыдан жаңаруына сай жас ұрпаққа этномәдени құндылықтар негізінде патриоттық тәрбие беру үкіметіміздің жаңа стратегиялық бағдарламасының басым бағыттарының бірі болып отыр.

Бүгінде ғылымның даму қарқынына орай мектептегі білім мен тәрбие деңгейіне белгілі. Сондықтан ең басты шарты – бастауыш мектептен бастап білім мазмұнын өткен тарихымызда қалыптасқан құндылықтарды бүгінгі этномәдени құндылықтармен толықтырып, білімді өздігімен дербес толықтыру және оны күнделікте іс-әрекетінде қолдана білу біліктілігі мен құзыреттілігін қалыптастыру болып табылады.

Жалпы тұлғада толеранттылықтың қалыптасуы үшін ол рухани дамудың белгілі бір сатыларынан өтуі тиіс, ал ол педагогикалық проблема болып табылады. Сондықтан 1995 жылғы 16 қарашада ЮНЕСКО-ға мүше елдер қабылдаған «Толеранттылық принциптерінің Декларациясында» білім беру саласында толеранттылық идеясын насихаттауға басымдық берілген [1, 342б.]. Педагогика ғылымында оның саласы ретінде «толеранттылық педагогикасы» даму үстінде, онда толеранттылықтың мәнін зерттеу және оны әлеуметтік норма, әлеуметтік құндылық ретінде практикаға ендіруге негізгі көңіл бөлінеді.

«Толеранттылық» (лат. «tolerantia» - шыдам, төзім) терминіне шет тілдері сөздігінде екі мағынада түсініктеме беріледі [2]: 1) бір нәрсеге, біреуге төзімділік, төзу, шыдау; 2) биологиялық, медициналық тұрғыда – иммундық реакцияның жартылай немесе толықтай болмауы, яғни ағзаның ауруға қарсы тұратын антиденелер шығару қабілетінің төмендеуі. Ал педагогикалық сөздіктерде бұл ұғымға «қайсыбір жағымсыз факторға жауап әрекеттің болмауы не бәсеңсуі; оның әсеріне сезгіштіктің төмендеуінің нәтижесі» деген анықтама беріледі [3].

Жалпы алғанда, толеранттылықтың негізі - өзінің «басқаға, бөтенге» қатынасын бақылау болып табылады. Бұл күнделікті кездесетін, тұрмыстық деңгейден бастап кәсіби қарым-қатынас жасауға дейінгі аралықты қамтитын мәселе болып саналады.

«Толеранттылық» терминін саралау барысында ғалымдар арасында елеулі қайшылықтар туындайды. Біраз жағдайда оны тікелей «төзімділік» сөзімен байланыстырады. Қазақ тілінде «төзім» сөзі «шыдам», «сабыр», «тағат» мағынасында да қолданылады. Яғни, «төзімді болу» - басқаға, оның ісіне, құбылыстарға шексіз төзу, шыдауды білдіреді.

Толеранттылық ұғымына педагогика ғылымы тұрғысынан түсініктеме беруге әсіресе соңғы онжылдықта Г.Д. Дмитриев, А.В. Логинов, А.С. Меньшиков, В.В. Самсонов, М.Б. Хомяков, Б. Берри, М. Мараверс, М. Уолцер, т.б. тарапынан үлкен қадамдар жасалды. Осының нәтижесінде, жеке тұлғаның дамуы мен қалыптасуында көрініс табатын барлық әсерлер мен ықпалдар екі топқа – ішкі және сыртқы болып бөлінеді. Ортаның әсері мен тәрбие жеке тұлғаның дамуының сыртқы факторларына жатады. Табиғи әсерлер – бейімділік пен әуестік, сонымен қатар, адамның сезімдері мен күйзелістері, оның сыртқы әсерлердің ықпалымен пайда болатын сылтаулары мен қажеттіліктері – барлығы ішкі факторларға жатады. Жеке тұлғаның дамуы мен қалыптасуы осы екі фактордың өзара байланысының нәтижесі болып табылады.

Егер тәрбие жеке тұлғаның өзіндік жұмысы кезіндегі белсенділігіне деген іштей ықпалына әсер ететін болса, онда оның жеке тұлғаның дамуында шешуші рөл атқара алатыны түсінікті. Осы бейімділік пен өсіп келе жатқан адамның жеке тұлға ретінде жетілуіне деген өзіндік ынтасы ғана түбінде оның дамығанын анықтайды. Осылайша бұл шын мәнісінде, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі тәрбиелеу сипатына ие болады. Л.Н. Толстойдың адамның дамуын жемісті ағаштың өсуімен салыстыруы тегін емес. Өйткені, сөздің тура мағынасында оны ешкім өсірмейді, ол өздігінен өседі. Адам тек қана топырағын қопсытады, тыңайтқыштар себеді, артық бұтақтарын кеседі, яғни оның өзіндік дамуына мүмкіндік беретін қажетті сыртқы жағдайларын жасайды, ынталандырады. Ал өзіндік даму өзінің ішкі заңдары бойынша жүреді.

Тұлғалық қасиеттердің қалыптасуы ұзақ және күрделі процесс, оның барысында жеке көзқарастар және сенім жүйесі дамиды, қалыптасады, олар жеке адамның әрекет жасауына басшылық болады. Егер адамның көзқарастар жүйесі оның санасының, сезімдерінің бірлігіне сүйенсе, тек сол жағдайда ғана белгілі бір тұлғалық қасиет қалыптасады. Сондықтан тұлғалық қасиет қалыптастыру тұлғаның белсенді іс-әрекетінен, оның интеллектісіне, жігеріне, эмоцияларына ықпал етуден тікелей тәуелді. Тұлғалық қасиет қалыптастыру процесіне әр түрлі факторлар, мәселен әлеуметтік және микроорта, оқыту және тәрбие, бұқаралық ақпарат құралдары және т.б әсер етеді. Олардың әрқайсысы әр түрлі ықпал жасайды.

Педагогтің әлеуметтік және кәсіби позициясы – тұлғалық қасиет қалыптастырудың бір жолы. Білім алушының тұлғалық қасиетін қалыптастырудағы жетістік көп жағдайда оқушылардың мұғалімге деген сеніміне байланысты. Сондықтан, ғылымның мәнін, жетекші идеяларды толық түсінген, қабылдаған, шығармашыл тұлға ретінде қалыптасқан мұғалім ғана жастардың рухани жетекшісі бола алады.

Тұлғалық қасиеттерді қалыптастырудың өзегі – жан-жақты ойлау мәдениетін дамыту болып табылатыны түсінікті.

Білім беру жүйесінде ойлау мәдениетін дамыту процесі адамның интеллектуалдық іс-әрекетіне қойылатын формалды-логикалық, тілдік, мазмұндық-әдіснамалық және этикалық талаптар мен нормалардың жиынтығы ретінде түсіндіріледі, оларды меңгеруден тұлғаның әлеуметтенуі, оның кәсіби және шығармашылық жетістіктері тікелей тәуелді болады [4,531б.].

Тұлғаның этномәдени толеранттылығын қалыптастыруда да ойлау мәдениетін дамытудың рөлі өте үлкен. Себебі, ойлау мәдениетін дамыту арқылы білім алушының ойлау тереңдігі, өзіндігі, сынилығы, жылдамдығы, икемділігі тәрізді қасиеттердің динамикалылығына қол жеткізуге болады.

Ойлау мәдениетін дамыту арқылы этникалық толеранттылықты қалыптастыру мәселесі мәдени тарихында өзіндік орын алады. Педагогикалық теориялар мен дидактикалық концепциялар тарихын талдау осы мәселеге ойшылдардың, ғалымдардың негізінен қандай тұрғылардан келгенін көрсетіп берді.

Қазіргі уақытта барлық ұстаздардың, соның ішінде музыка мұғалімдерінің алдында: музыкалық білім беру үрдісінде оқушы бойына толеранттық сапаларды қалай сіңіруге болады деген үлкен сұрақ тұр. Қазіргі заманауи мектеп оқушылардың өз және өзге ұлт өкілдерінің мәдениетіне құрметпен қарайтын, этникалық қарым-қатынас ортасына айналуы тиіс.

Білім алушының еліне, Қазақстан болашағына деген азаматтық көзқарасы қалыптасуы қажет. Өз туған жерін сүймейтін адам өз халқының тарихы мен мәдениет білмейді, өз елінің патриотты азаматы да бола алмайды. Отанды өз үйіне, ауылына, туған жеріне, өмір сүріп жатқан қоғамға теңеуге болады.

Мектеп оқушыларын өз және өзге ұлт өкілдерінің өткені мен бүгінгі мәдениеті, ғылым және өнер саласындағы мақтаныштарымен таныстыру қажет. Сондықтан, қазірден бастап музыка өнерінің қалыптасуына еңбек сіңірген танымал адамдар туралы мағлұмат жинап, музыка өнерінің негізін құрайтын музыкалық құндылықтар және еліміздегі әр ұлт өкілдері туралы білімімізді тереңдету қажет.

Оқушының бойына музыка сабақтарында патриоттық тәрбиені сіңіру терең ойлы әрі көркем эмоционалды тәсілдер арқылы жүзеге асады.

Оқушының жеке шығармашылық өмірінің сапалы білім жүйесінде толық интеллектуалды ойының дамуына мүмкіндіктер жасалуы тиіс.

Қазіргі біздің қоғамға жеке тұлғаның шығармашылық ойлау стилінің тұрақты компоненттерінің интеллектуалды және психологиялық даму жүйесі – озық педагогика қажет.

Осыған байланысты музыка сабақтарында өз Отанын, туған жерін, өз халқының мәдениетін құрметтеуге тәрбиелейді.

Оқу үрдісі әр түрлі жанрда жүруі мүмкін, оқушының танымдық және шығармашылық белсенділігіне байланысты. Кей жағдайда еліктеу үрдісі де қолданылады. Өзіндік шыдамсыздық пен мәдени эгоизм бұқаралық құралдар арқылы мектеп пен жанұя ортасына кіреді. Сондықтан толеранттылыққа тәрбиелеудің тиімді әдістерін қарастыру қажет. Толеранттылықты нығайтудың тағы бір жолы адам құқығын жүзеге асыру кезінде байқалады.

Толеранттылық тәрбие саласында жарқын мінезділік, мәдени ерекшеліктерге қызығушылығы, әр түрлілікті мойындауы, әділетсіздікті жеңуге ұмтылу және келіспеушіліктерді шешу қабілетімен баяндалады.

Музыка пәні оқытушысының толеранттылығы оқытушылар мен басқа да заттардың кейбір қырларын бақылап отырады. Сондай-ақ, оның бойына музыкаға байланысты әр түрлі қызмет түрлері мен өнер оқытушыларының іс-әрекеттеріне байланысты ерекшеліктер тән.

Педагогикалық толеранттылық бұл – оқытушының өз тәрбиеленушілерінің бойына жақсы қасиеттерді сіңіру барысындағы «шыдамдылық пен кешірімділігі» ғана емес. Көп жылдық тәжірибе, музыка пәні оқытушысының педагогикалық толеранттылығы оның музыка-педагогикалық жұмыстар негізіндегі әр түрлі «механизмдермен» байланысында ғана тиімді екендігін көрсетіп отыр. Оның әртүрлілігі музыка өнерінің табиғатынан және музыкалық қабілеттердің (тыңдай білу, ойлау, есте сақтау және т.б.) дамуы арқылы анықталады.

Әдебиеттер

1. Декларация принципов толерантности (принята на 28-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН 16 октября 1995 г.) / В кн.: Толерантность / Общ.ред. М.П. Мчедлова. – М.: Республика, 2004. – С. 342.
2. Словарь иностранных слов. - 18 изд. - М.: Русский язык, 1989.
3. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Педагогика және психология / Жалпы ред. басқ. А.Қ.Құсайынов. - Алматы: Мектеп, 2007.
4. Гилфорд Дж. Три стороны интеллекта: Психология мышления. – М.: Прогресс, 1959. – 531 с.

М.М. Нагимова, Г.А. Бекеева

РОЛЬ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ В РАЗВИТИИ ЛИЧНОСТНЫХ КАЧЕСТВ ПЕДАГОГА-МУЗЫКАНТА

В статье рассматривается воспитание этнокультурной толерантности личностных качеств педагога-музыканта. В процессе этнокультурного образования и воспитания используется педагогическая система формирования толерантности педагогов-музыкантов.

Ключевые слова: толерантность, педагог-музыкант, этнокультурное воспитание, личность, музыкальное образование.

M.M. Nagimova, G.A. Bekeeva
THE ROLE OF ETHNO-CULTURAL TOLERANCE IN THE DEVELOPMENT
OF PERSONAL QUALITIES OF THE TEACHER MUSICIAN

In the article is considered the education of the ethnic and cultural tolerance personal qualities of the teacher musician. In the process of ethno-cultural education and upbringing используется pedagogical system of formation of tolerance music educators.

Key words: tolerance, teacher, musician, ethno-cultural education, personality, musical education.

УДК 78/574

***М.М. Нагимова** - п.э.к., доцент*
***А.А. Жартыбаева** – магистрант,*
М. Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: Altyngul.zhartybaieva@mail.ru

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНЫҢ ОҚУ-ТӘРБИЕ ҮРДІСІНЕ
ЭЛЕКТИВТІ ТАҢДАУ КУРСЫН ЕНГІЗУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Жоғары оқу орындарындағы оқу-тәрбие үрдісіне «Ақтөбе өңірінде музыкалық білім мен тәрбие берудің даму тарихы» арнаулы курсты даярлаудың және өткізудің әдістемесі қарастырылған. Арнаулы курстың тақырыптары сабақты өткізудің формалары, сағат сандары берілген.

Түйін сөз: білікті музыка маманы; арнаулы курс, жоғары оқу орнының оқу-тәрбие процесі.

Тәуелсіз мемлекетіміздің өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі, әл-ауқатының артуын жүзеге асырудың аса маңызды құралы қоғамның барлық саласын, соның ішінде ұлттық мәдениет пен білімді дамытуға кеңінен жол ашты.

Халықтың бай тарихын, мәдени құбылыстарының сан қилы ерекшеліктерін білмей, бүгінгі тәрбие жүйесін қалыптастыру мүмкін емес. Сондықтан білім беру мекемелерінің оқу-тәрбие үдерісіне қазақ халқының бай мәдени мұраларының негіздерін енгізу барынша қажет болып отыр. Жастардың рухани дүниесіне белсенді ықпал етіп, олардың эстетикалық талғамы мен адамгершілік, тұлғалық және сапалық қасиеттерінің қалыптасып дамуына игі әсер етеді.

Бүгінгі таңда жастардың өз халқының, өз өлкесінің тарихына деген қызығушылығы өсіп отырғандығы байқалады. Еліміздің аймақтарындағы тарихи-педагогикалық жұмыстар – отандық ғылым мен зиялы қауым өкілдерінің көңілін аударып, қызығушылық туғызып отырғандығын айтуға болады.

Соның ішінде, Ақтөбенің педагогикалық институтының ашылу тарихы, жұмысының мазмұны көптеген мағлұматтар береді.

Қазақ ССР комиссариатының 1934 жылғы 15 желтоқсандағы №163 қаулысымен Ақтөбе облысындағы алғашқы жоғары білім беретін мұғалімдер институты ашылды. Алғашқы директоры болып Залиев Нұрман бекітілді. Қазан қаласындағы мұғалімдік семинариясын бітірген, батыс өңіріндегі ағарту жұмыстарын ұйымдастырушылардың бірі болды. Ақтөбе облыстық атқару комитеті Н.Залиевке оқытушылар құрамын білікті кадрлармен ұйымдастырып және алғашқы 70 студентті іріктеп алып, 1935 жылдың

қаңтарында оқу процесін бастап кетуді тапсырды. Жаңадан ашылған институттың жұмысы 1935 жылының қаңтар айынан басталуына сәйкес көптеген ұйымдастыру жұмысында өзіне тән қиыншылықтары болды. Ең бірінші мәселе оқытушы кадрларды іріктеп, оқу процесін жүргізуде болды. Алғашқы оқу жылында профессор Х.А.Басымов, доценттер А.Б.Некрасов, Г.Б.Тонгши, И.Г.Белакановтар жұмыс жасады. СССР ғылым ағарту комиссариаты сол уақыттағы жетекші жоғары оқу орындарының түлектері Ю.Таласбаевты (*Ташкент мемлекеттік университетінің география факультетінің түлегі*), Т.М.Хабибулинді (*Қазан мемлекеттік университетінің физика-математика факультетін бітірген*), А.Е.Спиринцевті (*Герцен атындағы Ленинград пединститутының түлегі*) Ақтөбе оқытушылар институтына жолдамамен арнайы жұмысқа жіберді.

Москва қаласындағы Плеханов атындағы халық шаруашылығы институтының экономика факультетінің түлегі Қ.Оспанов 1937 жылы институт директоры болып тағайындалды. 1940 жылдың тамызында Қ.Оспанов шет тілдер факультетін (неміс, ағылшын тілдері бөлімдерін) ашуға ұсыныс жасап ашты. Соның нәтижесінде Орынбордағы шет тілдердің жоғары республикалық курсы Ақтөбе қаласына көшірілді. 1940 жылы оқытушылар институтының екінші бітіруші 240 түлегін облыстың мектептеріне жіберді. Институт түлектері білім беру мекемелері мен әр түрлі салаларда жұмыс істеді. 1930 жылдары оқытушылар институты мұғалім кадрларды дайындауды өз міндеттерін абыроймен атқарды. Кеңес одағына фашистік германияның тұтқиылдан шабуыл жасауы елге көп ауыртпалық түсіргені белгілі. Жалпы жоғары оқу орындарының жұмысы соғыс жағдайына бейімделді. Ұлы отан соғысы жылдарында институтты басқарған Д.С.Кантемиров (1941-43жж), Н.Ф.Пак (1943-47жж) ауыр жағдайларға қарамастан оқу процесін ұйымдастыра білді. Соғыстың басталған жылдары яғни алғашқы екі жылында Отанды қорғау үшін кеңес армиясының қатарына 34 оқытушы мен студент алынды. Соғыс болып жатқан аймақтардан көшіп келгендердің (эвакуация) ішінен 15 мұғалім Ақтөбе мұғалімдер институтында жұмыс істеді. Соғыс жылдарында студенттердің құрамы азайды. Көшіп келгендердің ішінен жоғары оқу орындарында оқып жүрген 15 студент Ақтөбе оқытушылар институтында өздерінің білімдерін жалғастырды. Ақтөбе оқытушылар институтынан Ұлы отан соғысы жылдары әскер қатарына алынғандар Отан алдындағы борыштарын абыроймен атқарды. Үкіметтің марапаттарына ордендер мен медальдарына ие болды. Кеңес одағының батыры атағын алғандар да болды. Соның бірі Қожабай Жазықов (1945 ж.) болды. Ақтөбе педучилищесін бітірген. Ал бастауыш мектебінің мұғалімі 1942 жылы Қызыл Армия қатарына шақырылған кіші командирлік құрам мектебін бітірген. Соғыстан кейін Ақтөбе педагогикалық институтына түсті. Мектеп мұғалімі, директоры, білім бөлімінің меңгерушісі, аудандық атқару комитеті төрағасының орынбасары болды.

1998 жылы Ақтөбе қалалық мәслихатының шешімімен Донский көшесін Қожабай Жазықовтың есімімен атап батыр атағына құрмет көрсетіп есте қалдырды.

Ұлы Отан соғысы аяқталғаннан кейін де Ақтөбе оқытушылар институты негізгі мектептер үшін мұғалімдер даярлау бағытындағы жұмыстарын жалғастыра берді. 1945 жылы қараша айында Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесінің

Президиумының Қазақ ССР-не еңбек сіңірген Мәдениет қайраткері, ақын жерлесіміз Н.Байғанин атағын берді.

Соғыстан кейінгі жылдары Қазақ ССР үкіметі қазақ жастарының арасынан әсіресе қазақ қыздарынан мұғалімдерді дайындаудың жоспарларын жасады. «Қазақ ССР-де арнаулы және жоғары білім беруді дамыту туралы» СССР Министрлер Кеңесінің 16.11.1947 жылғы №75 қаулысына сәйкес Ақтөбе мұғалімдер институты болып қайта құрылды. Республикадағы қазақ қыздарына жоғары педагогикалық білім беретін екінші жоғары оқу орны болды. Н.Байғанин атындағы әйелдер мұғалімдер институтының директорлығына З.М.Баймұхамедованы бекітті.

1954 жылы 20 тамыздағы Қазақ ССР ағарту Министрлігінің №102 бұйрығына сәйкес Н.Байғанин атындағы Ақтөбе мемлекеттік педагогикалық институты болып қайтадан құрылды. Алғашқы жылдары институттың ректорлары болып К.Оспанов, К.Балниязова, Г.А.Абухановтар қызмет атқарды. Алғашқы жылдары тіл және әдебиет, физика-математика факультеттері жұмыс жасады, оларда бес кафедра жұмыс жасады. Дегенмен де жоғары білімді мұғалімдерге қажеттілік бола тұрса да, Ақтөбе облыстық партия Комитеті мен облыстық атқару комитетінің басшыларының институтты сақтап қалу туралы ұсыныстарына қарамастан Республиканың жоғарғы органдары 1958 жылы педагогикалық институтты жапты. 8 жыл өткен соң мұғалім кадрлардың жетіспеуіне байланысты Ақтөбе педагогикалық институтын ашу туралы мәселе қайтадан қойылды.

1964-1965 жылдары Ақтөбе облысының мектептерінде математика мен физикадан жоғары білімді дипломы бар мамандар жетіспеді. 1969-1970 жылдары орта мектептердегі математика және физика пәндерінің мұғалімдеріне деген сұраныс 110 адамға дейін жетпейтіндігі көрсетілген. Қазақстан Коммунистік Партиясының ОК және Қаз ССР Министрлер Кеңесінің 1966 жылғы 15 апрельдегі №261 қаулысы бойынша Ақтөбе педагогикалық институты ашылды [57,3].

Ақтөбе педагогикалық институтының 1983-1995 жылдардағы өсіп-өркендеуі институт ректоры, профессор Арынов Мұхтар Ғалиұлының атқарған қызметіне байланысты. Факультеттердің жұмыстарындағы өзгерістер, жаңадан мамандықтардың қосылуы, пәндердің енгізілуі, бөлімдердің құрылуы, Қазақстан Республикасының тәуелсіздік жолындағы тарихи ақтандардың қайтадан қаралуына өзіндік үлес қосқан адам.

1991 жылы «Музыка», «Бейнелеу өнері және сызу» мамандықтарының ашылуына сәйкес эстетикалық тәрбие факультеті құрылды. 90-жылдардың ортасында факультетте 3 кафедрада 28 мұғалім жұмыс жасады.

2004 жылдың наурыз айынан бастап 2012 жылдың 24 шілдесіне дейін Ақтөбе мемлекеттік педагогикалық институтын экономика ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ Білім академиясының академигі Ғалымжан Жұмабайұлы Нұрышев басқарды. Осы жылдар бойы педагог мамандар даярлайтын оқу орнының беделінің көтеріліп, республикамыздағы жетекші білім ордасына айналуына жеке қомақты үлесін қосты. Ғалымжан Жұмабайұлы - институттағы оқу-тәрбие үдерісіне инновациялық технологияларды кеңінен енгізу арқылы білім беру ісін халықаралық стандарттар деңгейіне көтеру бағытында жасалған ірі қадамдардың бастамашысы бола білді. Ғ.Ж.Нұрышевтың басшылығымен жүйелі де ізгілікті түрде жүргізіліп

отырған кәсіптік бағдар, оқу-тәрбие жұмыстарының нәтижесінде жылдан-жылға студенттер құрамының, білім деңгейінің сапасы жоғарылады.

Институтта «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында жүзеге асып жатқан «Қазына» атты жоба бойынша XIX және XX ғасырлардың басында Ақтөбе өңірінде өмір сүрген ақын-жыраулардың бес томдық мұрасы республикалық деңгейде жарық көрді. Мөңке би Тілеуұлы, Әбубәкір Боранқұлұлы, Әкімәлі Қаржауұлы, Ақпан Әйтбекұлы және т.б. танымал тұлғалардың туындылары біріктіретін екі томдық жинақты құрастыру жұмыстары аяқталды. «Ғибрат» атты топтамамен Шекті Мөңке бидің ғибраттарын, Әбубәкір Кердеріұлының және Сары Батақұлының шығармалары жарық көрді.

Институт студенттері - Президенттік «Жасыл ел» құрылыс жасақтары бағдарламаларын іске асырудың белсенділері. Институт ректоры осы бастамалар бойынша «Үздік ректор» номинациясы атағына ие болды.

Институт оқытушылары - халықаралық және республикалық байқаулардың жеңімпаздары, «Жоғары оқу орнының үздік оқытушысы», т.б. әртүрлі гранттардың иегерлері.

Институт оқытушыларының бірі ҚР БЖҒМ «Ғылым және техниканың дамуына қосқан үлесі үшін» номинациясының, енді бірі «Дарынды жас ғалым» номинациясының степендиаты атанды.

2005-2008 жж. аралығында институтымыздың 300-ден астам оқытушысы республикамыздағы, жақын және таяу шет елдердегі (АҚШ, Түркия, Жапония, Ұлыбритания, Ресей Федерациясы, Өзбекстан, Қырғызстан және т.б.) өтіп жатқан ғылыми конференцияларға қатысты. 200-ден астам оқытушы әртүрлі формаларда білімін жетілдіріп, республикамыздағы, жақын және таяу шет елдердегі жетекші жоғары оқу орындарында шақырылған профессор ретінде жұмыс атқарады (Ұлыбритания, Германия, АҚШ, Жапония, Қытай, Ресей және т.б.). 2006-2008 жж. аралығында институтта 7 халықаралық, 8 республикалық, 2 аймақтық, ғылыми конференция және 1 интернет-конференция ұйымдастырылды. 2005-2008 жж. институттың профессор-оқытушылар құрамы 12 патентті жеңіп алды. Студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарын «Жас ғалымдар кеңесі» мен факультет пен кафедралардың студенттік ғылыми қоғамдары үйлестіреді.

Институтта 58 ғылыми үйірме және проблемалық топтар жұмыс жасайды. Студенттердің ғылыми жариялынымдары жылдан-жылға көбейіп келеді.

Институттың студенттері мен магистраттары - республикалық, аймақтық пән олимпиадаларының жеңімпаздары, халықаралық, республикалық, аймақтық стипендиялардың иегерлері.

Студенттер республикалық студенттік пән олимпиадаларына қатысып, жүлделі орындарға қол жеткізді.

2007-2009 жж. ҚР Президентінің халықаралық «Болашақ» стипендиясын институттың 6 студентінің жеңіп алуы ұжымның нәтижелі еңбегі деп есептейміз.

Ақтөбе институтында бүгінгі күні жақын және таяу шет елдердің 27 жоғары оқу орнымен халықаралық қатынастар орнатылған.

Сонымен қатар бірнеше халықаралық білім қорларымен ғылыми байланыстар орнатылған.

Институттағы ғылыми-зерттеу орталықтары, интернет кластар, лингофондық кабинеттер, мультимедиялық құралдар, интерактивті тақталар,

студенттер сарайы, студенттер үйі, «Ирбис» компьютерлік бағдарламасымен жабдықталған 6 оқу залы бар ғылыми кітапхана, спорт кешені, 600 орындық жатақхана, студенттік асхана, т.б. материалдық-техникалық базасының заман талабы мен стандарт талаптарына сай екендігіне дәлел.

Болашақ музыка мамандары аймақтық музыкалық білім берудің ерекшеліктерін, қалыптасуын, даму тарихын жете меңгергені абзал. Ақтөбе мемлекеттік педагогикалық институтының кәсіби шығармашылық факультетіндегі «Музыкалық білім» мамандығының 3-ші курс студенттеріне «Ақтөбе өңіріндегі музыкалық білім мен тәрбие берудің даму тарихы» атты арнайы курс жүргізілді. Мұнда студенттерге Ақтөбе өңіріндегі музыкалық білім берудің қалыптасуы мен дамуы, белгілі өнер қайраткерлерінің шығармашылығы туралы 24 сағат көлемінде беріледі (кесте 1). Дәріс 18 сағат, практикалық жұмыс - 6 сағат. Семинар сабақтарында студенттер тақырып бойынша рефераттар жазып, өз бетінше ғылыми әдебиеттерге талдау жасап, өз өлкесінің мол музыкалық мұрасымен, тарихымен танысады.

Кесте 1

**«Ақтөбе өңірінде музыкалық білім мен тәрбие берудің даму тарихы»
атты элективті таңдау курсының тақырыптық жоспары**

№	Дәрістер тақырыбы	Сағат саны	
		лекция	семинар
1	Ақтөбе өңірінде музыкалық білім мен тәрбие берудің қалыптасуы	2	-
2	Ақтөбе өңірінде Ұлы Отан соғысына дейінгі көркемөнерпаздықтың дамуы	2	-
3	Өңірдегі айтыс өнері	2	-
4	Ақтөбе өңірінің Ұлы Отан соғысы жылдарындағы және соғысынан кейінгі жылдардағы мәдениеті мен өнері	2	-
5	Ақтөбе өңірінде музыкалық білім мен тәрбие берудің мазмұны мен түрлері	4	-
6	Т.Ахтанов атындағы драма театрының облыс мәдени ағарту саласын дамытудағы ролі	2	-
7	Ақтөбе өңірінде жетіжылдық балалар музыка мектептерінің жасөспірімдерге музыкалық білім беруде атқаратын қызметі	-	2
8	А.Жұбанов атындағы музыка колледжінің жастарға музыкалық білім берудегі алатын орны	-	2
9	Ақтөбе мемлекеттік педагогикалық институтының «Кәсіби шығармашылық» факультетінің жастарға кәсіптік музыкалық білім беруде атқарған қызметі	2	2
10	Ақтөбе облысының 1970-80-ші жылдардағы мәдениеті мен өнері	2	-
Барлығы 24 сағат		18	6

Өмір - музыка бұлағы немесе оның қайнар көзі деген түсінік дәлелдеуді қажет етпейтін шындық. Көңілді музыка адамның қуанышты кезінде, ал мұңды, зарлы музыка қайғылы шағында пайда болатыны да ешқашан күмән келтірмейді. Өмір мен музыка тығыз байланысты. Егер музыка өмірден туатын болса, оның өзі өмірге ықпал ететіні де айқын. Әрине, музыка өзінен-өзі өмірге бірден араласып әсер ете алмайды. Бірақ, ол адам баласына үлкен күш-жігер беруге, сана-сезімін оятуға, мінез-құлқының өзгеруіне әсер етеді.

Музыка батылдыққа баулып, мейірімділікке, ізгілікке тәрбиелейді. Сондай-ақ, музыканың қатал, мейірімсіз болуға әсер ететін кездері де болады. Жалпы алғанда, музыка адамның өмірге кездері де болады. Жалпы алғанда, музыка адамның өмірге деген көзқарасының барлық жағына: олардың бір-бірімен қарым-қатынасына, еңбегіне, эстетикалық идеалы мен өнеге-үлгісінің бәріне де өз әсер ықпалын тигізбей қоймайды.

Жастарды асыл мұраға тәрбиелеуде арнайы курстың үлкен тәрбиелік мәні зор.

Аталған курс бағдарламасынан алуан түрлі мазмұн, формаларын айқын көруге болады. Олар өңірдегі туған жер, табиғат суреттемесі, тарихи оқиғалар, жастық-махаббат әсерлері әрбір перне дыбысынан естіліп тұрады.

Осындай көкейкесті мәселелерге студенттер назарын аударып, өңірдің музыкалық мұрасы мен мәдениетіміздің қыр-сырын меңгерте білу - басты міндетіміз.

Арнайы курс тақырыптары мен мазмұнын оқу-тәрбие құралы ретінде тиімді пайдаланудың теориялық негіздерін анықтап, берілген материалдарды пайдалану арқылы тәрбиелеудің тиімді жолдарын қалыптастыруды жүзеге асырдық.

Бүгінгі таңда музыка мамандарының алдында тұрған мәселелердің бірі – ата-бабаларымыздай музыканың құдіретін терең түсініп, оны өзінің рухани азығы етіп, адам өмірін нұрландыруға атсалысатын музыкалық білімді азамат тәрбиелеу болса, біздің құрастырған арнайы курс бағдарламасы ЖОО музыка мамандарына әдістемелік құрал ретінде пайдасын тигізеді деп ойлаймыз.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Қазақстан мұғалімі. 25 тамыз, 2010. - Б.2-3
2. Қазақстан Республикасының этномәдени білім тұжырымдамасы
3. Нурышев Г.Ж., Султанғалиева Г.С., Шалабаева Д.Н.. История высшего педагогического образования в Актюбинской области. - Актобе, 2006. - 188 с.
4. Тәжібаев М. Ақтөбе облысының тарихы (1864-1991). - Ақтөбе, 1999. - 280 б.
5. Ақтөбе облысының мемлекеттік мұрағаты, 85 қор. 1 тізбе. 2295 іс. 134 б.
6. Ақтөбе облысының мемлекеттік мұрағаты, 1625 қор. 2 тізбе. 1 іс. 1 б.
7. Ақтөбе облысының мемлекеттік мұрағаты, 2054 қор 2 тізбе. 20 іс. 3 б.

М.М. Нагимова, А.А. Жартыбаева
ПРОБЛЕМЫ ВНЕДРЕНИЯ СПЕЦИАЛЬНОГО КУРСА В УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

В статье рассматриваются проблемы подготовки и проведения специального курса в отделении музыки педагогического института. Определены темы формы занятия и количество часов специального курса.

Ключевые слова: квалифицированный специалист музыки; специальный курс, учебно-воспитательный процесс высших учебных заведений.

M.M. Nagimova, A.A. Zhartybayeva
PROBLEMS INTRODUCTION OF THE SPECIAL COURSE OF EDUCATIONAL EDUCATOR PROCESS IN HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS

The article deals with the problem of training and conduct a special course in the Department of Music Teachers' Training Institute. Identified topics forms of employment and the number of hours of a special course.

Key words: qualified music, a special course, the educational process of higher education.

УДК 316.344

*А.Ш. Шоқанова – докторант,
КазНПУ им. Абая,
E-mail: shokanova@gmail.com*

**РОЛЬ АКТИВНЫХ ФОРМ И МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ
В ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА ПОДГОТОВКИ
СТУДЕНТОВ-ЭКОЛОГОВ**

Аннотация. В статье анализируются основные активные формы и методы обучения в высшей школе, которые имеют огромную роль в повышении качества будущих специалистов.

Ключевые слова: форма обучения, метод обучения, активное обучение, учебный процесс.

Как известно, форма обучения – дидактическая категория, обозначающая внешнюю сторону организации учебной работы, которая связана с количеством обучающихся, местом и временем обучения, порядком осуществления учебного процесса.

В основу разделения форм обучения положены характеристики особенностей коммуникативного взаимодействия между преподавателем и студентом, а также между самими студентами. Формы обучения делятся на индивидуальные, групповые, фронтальные (таблица 1).

В вузовской учебной практике используются следующие формы учебного процесса: лекции, самостоятельная работа студентов, семинарские занятия, практические занятия, консультации, ВСК, коллоквиумы, экзамены и др., а также различные формы внеаудиторной работы.

Таблица 1

Формы организации обучения

Формы организации обучения		
Фронтальные (коллективные)	Групповые, парные	Индивидуальные
Аудиторные (лекции, ВСК, колоквиум, экзамен) Внеаудиторные (конференции, дебаты и др.)	Аудиторные (семинар, практические, лабораторные занятия, консультации - СРСП) Внеаудиторные (экскурсии, походы, клубы, секции и т.п.)	Консультации в сочетании с дополнительными занятиями (самостоятельная работа студентов, руководство написанием курсовых и дипломных работ, руководство научно-исследовательской работой студентов и т.п.).
Примечание – составлена на основе источников [1; 2]		

Фронтальное обучение предполагает работу преподавателя со всем коллективом студентов с общими целями и задачами. Коллективом может выступать поток студентов из разных специальностей или несколько групп одной специальности. Преподаватель управляет учебно-познавательной деятельностью всей студенческой группы, работающей над единой задачей. Фронтальная работа сориентирована на каждого обучающегося и должна дополняться групповыми и индивидуальными формами работы. Помимо этого, новым может быть введение дистанционной формы обучения, когда подается видео-лекция фронтального охвата и студенты могут слушать лекции известных профессоров и ученых с других городов и стран.

Групповая форма обучения предполагает работу со студентами в группах, создаваемых на различных основах: учебная деятельность осуществляется в постоянных группах; создаются временные группы, сформированные для выполнения конкретных заданий; разделение всего коллектива студентов на группы, которые выполняют часть общего задания. Временные группы создаются преподавателем в зависимости от учебных возможностей студентов.

Индивидуальная форма обучения подразумевает взаимодействие преподавателя с одним студентом. Осуществляется в рамках как фронтальной, так и групповой форм работы. Это выполнение студентами самостоятельно различных заданий аудиторно и внеаудиторно.

Практикуется также и *парное обучение*, при котором основное взаимодействие происходит между двумя студентами, которые могут обсуждать проблему, задачу, осуществлять взаимообучение и взаимоконтроль. При этом пары могут меняться в определенной системе и последовательности, что позволяет соединить парную форму обучения с коллективной [3].

Общеизвестно, что метод обучения – система целенаправленных действий преподавателя, организующих учебную деятельность студентов, ведущую к достижению целей обучения. От применения тех или иных методов обучения зависит успех и результативность всего учебного процесса.

Добиться активности обучающихся в той или иной форме, а также их самостоятельности, что настоятельно рекомендует кредитная система образования, важная задача педагога. Существует множество методов, способов и приемов, совокупность которых стали называть активными методами

обучения, поскольку все они предполагают активность обучающихся в той или иной форме. Причем формы могут быть те же, что и при традиционном подходе к обучению, важно правильно выстраивать последовательность и содержание преподаваемого материала, активизирующих познавательную деятельность и мотивацию получения новых знаний студентами.

Обучение становится эффективным, если обучающимся дать больше возможности действовать самим, это одна из главных задач кредитной системы обучения. Студенты должны воспринимать информацию не только от преподавателя, но и сами должны быть активной стороной: знать, где искать нужную информацию и находить решение тех или иных проблем. Преподаватель же только направляет и регулирует процесс активного поиска решений конкретных проблем. Такое обучение действительно способствует росту самостоятельности и активности студентов, становится для них интересным [1, С.28].

Активное обучение - представляет собой такую организацию и ведение учебного процесса, которая направлена на всемерную активизацию учебно-познавательной деятельности обучающихся посредством широкого, желательного комплексного, использования как педагогических (дидактических), так и организационно-управленческих средств [4].

А.А. Вербицкий в структуре активных методов обучения (АМО) выделяет имитационные и неимитационные методы.

Среди неимитационных можно выделить:

- проблемную лекцию (учебная лекция, лекция – визуализация, доклад, демонстрация, вопрос-ответ, самостоятельное чтение);
- проблемное практическое или лабораторное занятие;
- проблемный семинар (семинар - дискуссия, «Мозговой штурм», «жужжащие» группы, «синдикат»);
- доклад, курсовая и дипломная работа;
- производственная практика на рабочем месте;
- использование обучающих и контролирующих программ;
- активно-групповые консультации;
- олимпиады, студенческие научные конференции;
- социологическое тестирование и анкетирование и др.

Имитационные активные методы обучения подразделяются в свою очередь на игровые и неигровые.

Неигровые имитационным АМО предполагают моделирование реальных объектов и ситуаций без изменения переменных величин и исполнения ролей. К ним следует отнести:

- обучение на практических примерах и ситуациях (метод кейсов (конкретных ситуаций);
- имитационные упражнения по нахождению студентами решения, известного преподавателю;
- индивидуальный тренинг на компьютере.

Игровые имитационные АМО в отличие от неигровых, основаны на игровых элементах, связях, отношениях. К ним относят:

- игровое моделирование (ролевая игра, деловая игра, моделирование практических ситуаций);
- игровое производственное проектирование;

- обучение с помощью специальных средств (с помощью компьютера, на основе компьютера, открытое обучение, видео обучение).

АМО можно комбинировать, сочетать их отдельные фрагменты. Например, в проблемную лекцию можно включить фрагмент деловой игры, завершая ее разбором конкретных ситуаций.

При планировании лекции для студентов-экологов, как активного метода обучения, в нее лучше включить не только теорию, но и интересные факты, которые служат основанием для той или иной концепции или теории. От этих фактов следует перейти к их обобщению и лишь затем к умозаключению. А от умозаключения можно перейти к изложению последовательности действий по решению конкретной экологической проблемы [5].

Лекцию можно построить в виде диалога с аудиторией студентов. Это значит, что любой студент может задать вопрос лектору, на который он может ответить как кратко, так и развернуто. Иногда небольшой вопрос может повернуть лекцию в другое русло, чем планировалось изначально. Для того, чтобы вести лекцию в таком стиле, лектору необходимо знать несколько больше того, о чем он мог бы рассказать за час или полтора. Опыт показывает, что на лекции не следует также рассказывать слишком много нового теоретического материала, так как это сложно для восприятия студентов. Лучше ограничить лекцию рассмотрением одной-двух идей или проблем, которые важно рассмотреть со всех сторон. Если сам лектор хорошо знает рассматриваемую тему, то вопросы слушателей не будут уводить его в сторону от предмета, он постарается осветить вопрос с новой точки зрения. Это сделает лекцию более эффективной и позволит лучше закрепить материал в сознании слушателей. Здесь важно, чтобы студенты заранее знали тему и план лекции, чтобы смогли подготовить интересующие их вопросы. Либо, преподаватель ставит перед студентами какую либо проблему, проблемный вопрос, на который есть несколько вариантов ответов или решений, тогда можно организовать лекцию - дискуссию, в процессе которой преподаватель знакомит студентов с разными вариантами решений данной проблемы и интересуется мнением студентов, активизирует их познавательную активность, самостоятельность выводов, самостоятельность умозаключений и сравнивает их ответы с имеющимися у него решениями.

Главная идея практического занятия, в рамках активных методов обучения – это дискуссия, обсуждение. И основная задача преподавателя - суметь организовать эту дискуссию, умело направлять ее и управлять ее ходом. Это сложная задача, к этому надо готовиться.

Основными задачами проведения практических занятий, построенных на использовании активных методов обучения являются:

- создание более доверительной атмосферы в группе, развитие внутригрупповых отношений;
- предоставление возможности студентам высказать свое собственное мнение, поделиться своими знаниями или опытом, сделать свои выводы и проверить их, высказать новые идеи, принять какое-то решение;
- развитие речи студентов, процесса мышления: умения мыслить, проводить аналогии, находить причинно-следственные связи, делать обобщения и выводы.

Здесь важно студентам привить еще такие важные навыки, как умение слушать, не перебивать своего товарища, даже если его мнение в принципе отличается от вашего; уметь критично относиться к любому мнению, но для этого важно обладать необходимым багажом знаний; умение отстаивать свою точку зрения не криком и критикой другого, а посредством предоставления фактов, логических умозаключений.

Для сравнения и удобства можно работать с малыми студенческими группами (образовать в рамках занятия несколько подгрупп), сравнить результаты обсуждения в подгруппах или устроить соревнование подгрупп, активизируя познавательную активность студентов. В зависимости от темы иногда может быть важна дискуссия в масштабах целой группы. Преподаватель должен уметь управлять ходом дискуссии, следить, чтобы в ней по возможности участвовали все студенты, и ход дискуссии не отклонялся от заданной темы.

Очень важно, в качестве примера, предлагать студентам описание реальной практической жизненной ситуации экологического характера. Как правило, она включает постановку проблемы и поиска путей ее решения, такие ситуации принято называть кейс-стади. Описание всегда дается с позиции человека, принимающего решение, что позволяет студенту, работающему с кейсом, войти в его роль. Соответственно, в кейсе должны быть описаны все факты, относящиеся к рассматриваемой ситуации. Кейс-стади это инструмент, посредством которого в учебную аудиторию переносится часть реальной жизни – реальная ситуация, например, актуальная экологическая проблема, над которой преподавателю и студентам предстоит совместно поработать и представить обоснованное решение.

Кейс привязывает дискуссию в аудитории к реальным фактам, с которыми студентам обязательно придется столкнуться на практике. Это описание сложной ситуации, которую необходимо проанализировать, получить целостное представление о проблеме. Кейс-стади непременно должна содержать проблемные элементы, способные вызывать в группе студентов горячие споры, обсуждения, желание думать, размышлять, разрабатывать нетрадиционные варианты решений [6].

Прочитав рекомендуемые главы в учебнике, прослушав краткие пояснения преподавателя, студенты получают задание, сформулированное таким образом, чтобы вынудить их применить полученные знания, найти и проанализировать необходимую дополнительную информацию, изложить результаты анализа ясно и логично. Задание типа «деловой ситуации» предполагает, что студенты не могут решить поставленную перед ними задачу, просто открыв учебник. Для успешного результата в этом случае необходимо изучить несколько источников, конспекты лекций и сопоставить имеющийся там материал.

Решение кейс-стади студенты могут выполнять не только в аудитории, но и в виде самостоятельной работы. Такая организация учебного процесса требует свободного доступа студентов к источникам информации, к интернету. Практические примеры и ситуации, которые студенты самостоятельно изучают, анализируют и пытаются найти им решение, являются мощным и эффективным средством обучения. Они существенно приближают студентов к реалиям жизни и позволяют им самостоятельно принять то или иное решение, от которого будет зависеть успех дела.

Преподаватели, в свою очередь, должны уметь не только излагать информацию, написанную в учебнике, а ставить проблемные вопросы, консультировать отдельных студентов и проектные группы, быть осведомленными о всех новинках в области бизнеса, иметь практический опыт в этой сфере или уметь привлечь специалистов из практического бизнеса. Ситуации и примеры, предлагаемые для решения студентам, могут быть реальными или вымышленными.

Цель обучения с помощью кейса – формирование специалиста, который правильно анализирует ситуацию, выявляет возможные их причины, выбирает оптимальный выход из возможных вариантов решения, приводит его в действие и осуществляет контроль.

Кейс представляет собой информационную конструкцию, построенную для решения конкретных задач.

Решение кейса в некоторых случаях можно разбить на несколько стадий:

- сбор и анализ информации;
- поиск решения проблемы;
- принятие решения и его осуществление.

Таким образом, применение кейс-метода направлено на развитие:

- аналитических навыков: умение классифицировать, отделять существенную информацию от несущественной, уметь ее анализировать, представлять, восстанавливать и моделировать недостающую информацию;
- практических навыков: применение на практике академических теорий, методов и принципов;
- творческих навыков: научиться мыслить и принимать управленческие решения;
- коммуникативных навыков: умение вести дискуссию и налаживать взаимоотношения.

Работу по подготовке занятий с использованием активных методов обучения рекомендуется проводить в следующей последовательности:

1. Определение тем дисциплины, по которым можно провести занятия в данной форме.
2. Формулирование текста лекции с элементами проблемности и использования активных методов обучения.
3. Разработка пакета заданий для студентов, как во время занятия, так и внеаудиторно с методическими указаниями по их выполнению.
3. Подбор пакета информационных документов (Указы, договора, инструкции, заключения экспертов и др.).
4. Разработка критерия оценки знаний и умений».

Таким образом, рассмотренные нами аспекты применения активных методов обучения в процессе подготовки студентов-экологов будут способствовать повышению мотивации учения, активизации познавательной деятельности студентов, развитию их самостоятельности и формированию умений и навыков, прикладного характера, которые помогут им в дальнейшем лучше адаптироваться в профессиональной среде. А специфика экологической подготовки и тематика рассматриваемых экологических тем сама по себе уже подразумевает развитие критичности мышления, поиска опыту

Литература

1. Есимжанова С.Р., Абенова Е.А. Методика преподавания экономических дисциплин: учебное пособие. – Алматы: Экономика, 2010. – 112с.
2. Сластенин В.А., Исаев И.Ф. Педагогика: учеб. пос. – М., 1997.
3. Анисимов В.В. Общие основы педагогики: учеб. Для вузов / В.В. Анисимов, О.Г. Грохольская, Н.Д. Никандров. – М.: Просвещение, 2006. – 574 с.
4. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе. – М.: Высшая школа, 1991. – 204с.
5. Джонсон Д., Джонсон Р., Джонсон-Холубек Э. Методы обучения. Обучение в сотрудничестве. – М., 2003.-С.221-244.
6. Сидоренко А.И., Чуба В.И. Ситуационная методика обучения: Теория и практика.– Киев: Центр инноваций и развития, 2001. – С.334.

А. Шоканова

ЭКОЛОГ СТУДЕНТТЕРДІ ДАЙЫНДАУ САПАЛЫҒЫН АРТТЫРУДАҒЫ ОҚЫТУДЫҢ БЕЛСЕНДІ ФОРМАЛАРЫ МЕН ӘДІСТЕРІНІҢ РӨЛІ

Мақалада жоғары мектептегі негізгі белсенді формалар мен әдістер талданып, олардың болашақ мамандар дайындау сапалығын арттырудағы рөлі ашылған.

Түйін сөз: оқыту формасы, оқыту әдісі, белсенді оқыту, оқу үдерісі.

A. Shokanova

ROLE OF THE ACTIVE FORMS AND METHODS OF THE EDUCATION IN INCREASING

This article discusses aspects of training students in ecology using active forms and methods that enhance learning motivation and enhance their cognitive activity, as well as developing the skills of independent work, and information retrieval.

Key words: forms of training, active learning methods, simulation and nonimitational active learning methods, case-study.

УДК 392,6 – 053,2

С.Б. Калаханова - оқытушы, магистр,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: tainur1987@mail.ru

ТОЛЫҚ ЕМЕС ОТБАСЫНДАҒЫ АНА МЕН БАЛАНЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС СТИЛЬДЕРІНІҢ ТӘРБИЕЛІК ҚЫЗМЕТІ

Андатпа. Мақалада толық емес отбасындағы ана мен баланың қарым-қатынас ерекшеліктері сипатталған. Тиімді қарым-қатынас стильдерін орнату арқылы толық емес отбасының тәрбиелік қызметін арттыру мәселесі қарастырылған.

Түйін сөз: толық емес отбасы, қарым-қатынас, стиль, тәрбие, психологиялық түзету.

Қазақстан Республикасының Конституциясында «балаларына қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу – ата-ананың табиғи құқығы әрі парызы» деп отбасының міндеті анық көрсетілген. Сонымен бірге, «Неке және отбасы туралы» Заңда отбасына өзінің ұрпағын тәрбиелеп, қатарға қосу міндеті

жүктелген [1]. Сөйтіп, отбасының әуел бастан–ақ өзіне тән киелі міндетін орындау қажеттілігі бекемделе түсті.

Отбасы – баланың ең жақын әлеуметтендіру ортасы қатарында өмірдің мақсаты, оның құндылықтары не біліп, өзін қалай ұстау керектігі туралы алғашқы мағлұматтарды береді және онда тұлғалық «мен» бейнесі қалыптасады.

Отбасында әр түрлі жағдаяттар мен төтенше ахуалдарда бала өзін ұстаудың нормаларын, мінез-құлқын реттеудің өлшемдерін меңгереді. Ата-аналардың мінез-құлқы, бір-біріне және балаға, қарым-қатынасы қалыптасып келе жатырған бала тұлғасына үлкен әсер етеді. Бала үлкендердің әрекеттеріне сезімтал болады, отбасының тәрбие үрдісінде алынған тәрбиені тез меңгереді. Ата-ананың үгіт-насихаты, түсіндіруі олардың үлгі-өнегесі, үйдегі ахуал, отбасының психологиялық тынысы арқылы балалардың әдеті, мінез-құлқы, жақсы-жаманды бағалау уәзіндері (критерий) қалыптасуымен бірге қандай қылықтары үшін сөгіс алып, не үшін жазаланатынын, әділдік пен адалдық туралы ұғымын түсіндіреді.

Қазіргі заманда отбасының құрылымы өзгеріп, ондағы мүшелер саны азайып, бала саны да кеми түсуде. Осы заманның тағы бір ерекшелігі – толық емес отбасылар, жалғыз басты аналар көбейіп, ата, әже, қайын жұрт, нағашы жұрт секілді, т.б туысқандық байланыстар әлсіреді. Осыдан келіп, бала тәрбиесіне байланысты әкесі мен анасына жүктелуі тиіс міндет жалғыз ананың не әкенің иығына артылады. Отбасы құрылымдық деформацияға ұшырайды – яғни, отбасының құрылымының тұтастығының бұзылуы, ата-ананың біреуінің болмауымен байланысты өзгерістер. Отбасының құрылымдық деформациясы бала тұлғасының қалыптасуына теріс әсер етеді. Құрамы бұзылған отбасының сау ұрпақты тәрбиелеуді көздейтін киелі міндеттері мен мәні өзгереді. Ажырасу санының көбеюі, некеден тыс баланы дүниеге әкелу жайтының артуы салдарынан толық емес отбасылардың жағдайы қазіргі қоғамда ерекше назар аударуды қажет етеді.

Толық емес отбасылардың тәрбиелеу мүмкіндіктері мен әлеуметтік мәртебесі ерекше көңіл бөлуді қажет етеді. Себебі жалғыз басты анаға отбасының қаржылай және психологиялық мәселелерін өзі шешуіне тура келеді.

Қазақстан Республикасының Президенті - Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан-2050» стратегиясы - қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Жаңа кезеңдегі әлеуметтік саясаттың маңызды құрамдас бөлігі ретінде ана мен баланы қорғауды жариялаймын... Мемлекет үшін және менің жеке өзім үшін де ананы қорғау - ерекше мәселе» және «Біздің елімізде толық емес отбасылар көп. Мемлекет баланы жалғыз тәрбиелеп жатқан аналарға көмектесуі керек. Біз әйелдер үшін икемді еңбек түрлерін қалыптастырып, үйде жұмыс жасауларына жағдай туғызуымыз керек», - деп көрсеткен болатын [2].

Құрылымы бұзылған отбасында бала тұлғасының қалыптасуына ананың мақсатты ұйымдастырылған тәрбиесі мен саналы ұғынылған қарым-қатынасымен қатар, оның балаға бейсаналы деңгейдегі инстинктивті реакцияларымен шартталған қарым-қатынасы шешуші әсер етеді. Нәтижесінде толық емес отбасындағы ана мен бала қарым-қатынас ерекшеліктеріне байланысты бала бойында әртүрлі жағымсыз тұлғалық сапалар, қасиеттер, әдет-дағдылар қалыптасуы мүмкін.

Осыған байланысты, толық емес отбасындағы бала дамуының ерекшеліктерін, ондағы ана мен бала арасындағы қарым-қатынас мәселесін зерттеу, оны оңтайландырудың жолдарын қарастыру қазіргі таңда өзекті болып табылады.

Отбасылық қатынастар тақырыбына соңғы жылдары көптеген авторлар көңіл бөлуде, оларға А.Спиваковская, А.Захаров, Ю.Гиппенрейтер, Г.Хамен-таускас, М.Буянов, З.Матейчек, А.Фромм, Р.Снайдер және т.б. жатады. Ресейлік психологтар (Л.С.Выготский, С.Л.Рубинштен, П.Я.Гальперин, Л.И.Божович, В.С.Мухина, Е.М.Волкова және т.б.) тұлға дамуы көбіне балалық шағында меңгерген әлеуметтік тәжірибесіне тәуелді деп есептейді. Толық емес отбасының ерекшелігі, ондағы ана мен бала қарым-қатынасы туралы ғалымдардың (М.Ю.Арутюнян, М.П.Ган, А.М.Демидов, О.М.Здравомыслова, Э.Ивер-Жалю, О.И. Ключко, И.С. Кон, Дж. Коулман, Л.Г.Лунякова, Н.М.Римашевская, В.Титаренко, И.Ф.Дементьева, В.М.Закирова, Н.И.Иванова, С.А.Фролов, С.К.Нартова-Бочавер, Ж.Брук, В.М. Целуйко т.б.) зерттеулері ерекше қызығушылықты тудырады.

Отбасының күйреуіне бала әркез ауыр қайғырады. Ажырасу үрдісі ата-ананың өзара келісімі нәтижесінде екі жақты сабырлы сипатта өтсе де, бала психикасына ауыр соғып, оны ауыр уайым-қайғысына душар етеді. Әрине, балаға осы қиындықтардан өтуге көмектесуге болады, бірақ бұл баламен қалған анадан не әкеден көп еңбектенуді қажет етеді. Ажырасу салдарын әсіресе 3 жастан 12 жас аралығындағы балалар ауыр қабылдайды.

Отбасының бұзылуы немесе ерлі-зайыптылардың ажырасуы көбіне айлар бойына созылған ұрыстар мен отбасылық кикілжіңдер нәтижесінде болады. Осының барлығын баладан жасыру мүмкін болмайды, ал бала көргендерін уайымдайды. Тіпті кейде ата-ананың ұрыс-керісінің нәтижесінде балаға да кесірі тиеді [3].

Бала әкесінің жоқтығын сезінеді. Тіпті әкесінің үйден кетуін баладан, яғни өзінен бас тартқаны деп қабылдайды. Бала осы сезімдерді ұзақ жылдар бойына ұмытпауы мүмкін.

Көбіне толық емес отбасында анасы отбасын қаржылай қамтамасыз ету үшін көп уақытын жұмыста өткізеді. Нәтижесінде бала анасының да оны тастап кеткенін сезінеді.

Осындай күрделі психологиялық жағдайда балаға қалай көмек беру керектігін, бала қажеттілігін есепке алып, анасының бала тәрбиесімен қалай айналысуы, қай мәселелер ескерілмей қалмауын білуі өте маңызды.

Бұл орайда көптеген аналардың жіберетін қателігі - баласын шектен тыс қамқорға алу. Балаға есеюге көмектесіп, өзбетті болуына жағдай жасаудың орнына аналар өздерін бала алдында кінәлі сезініп, шектен тыс қамқорға алады. Анасы ең жақсы ниеттерден баласына қамқорлық жасап, көбірек көңіл бөлуге тырысады. Бірақ, сол арқылы анасы өз қызығушылықтарын, армандарын, денсаулығын құрбан ете отырып, ер баласының бойындағы ер адамға тән қасиеттерді жойып, оны жігерсіз, шешім қабылдай алмайтын қыз мінезді етіп тәрбиелейді [4].

Осындай мысалдарды қорыта келе, толық емес отбасындағы тәрбие функцияларының тиімді жүзеге асуы үшін ана мен бала қарым-қатынасы қандай сипатта, қай стильді орнату арқылы тәрбие мәселесін шешу болатынын анықтау қажеттігі туындайды.

Шетелдік және ресейлік психологтары мен педагогтары ата-ана қатынастарының әртүрлі стильдерін бөліп, сипаттаған (О. Коннер, Е.Шеффер, Р.Белл, А.И.Захаров, А.Е.Личко, Э.Г.Эйдемиллер, А.Я.Варга, А.В.Петровский, В.Г.Левкович т.б.).

Психологтар әр түрлі отбасындағы балаларды тәрбиелеуді бақылай келе тәрбиенің әр түрлі типтерін суреттеді. А.Болдуин ата-ана тәрбиесінің екі стилін көрсетті: *демократиялық және авторитарлық*.

Қарым-қатынас көбіне тәрбиенің демократиялық стилінде жақсы орнайды. Мұнда ата-ана мен бала арасында жоғары деңгейде вербалды қарым-қатынас болады. Балалар отбасылық мәселелерді талқылауға араласады.

Авторитарлық стильде ата-ана мен баланың арасында тәртіптік шаралар жөнінде келіспеушіліктің болмағанымен баланың мінез-құлқы шектеледі және бала мұның мәнін жете түсінбейді. Ата-ана талаптары қатты болуы мүмкін, бірақ олар балаға жүйелі әрі бірқалыпты қойылып отырғандықтан бала оларды әділ әрі негізделген деп мойындайды.

Кейін бұл стильдерден басқа отбасылық тәрбиенің стильдері де бөліп көрсетілді.

Либералдық стиль (өз бетіне жіберу, бірізділігі жоқ жетекшілік) – бұл ата-ананың тәрбиеге байланысты ортақ көзқарасының болмауы, балаға қойылатын нақты, айқын әрі анық талаптарының жоқ болуы немесе баланы өз еркімен қараусыз жіберуі. Мұндай стильде тұлғаның маңызды базалық қажеттіліктерінің бірі – тұрақты және бірізді болуына мінез-құлық пен бағалауда нақты бағдарлардың болуына қажеттілігі фрустрацияланады.

Қамқоршы стилі (гипер қамқорлық, балаға жоғары көңіл бөлу) – баланың қасында үнемі болуға ұмтылу, барлық мәселелерді ол үшін шешу. Ата-аналар баланың мінез-құлқын үнемі қадағалап жүреді. Мұндай тәрбиенің нәтижесінде бала өзінің маңыздылығын шектен тыс жоғарылатады, екінші жағынан үрейлену, әлсіздік, әлеуметтік кеш есею болады.

Аталған стильдердің ішінде ең жағымдысы демократиялық стиль болғанымен, зерттеулер көрсеткендей толық емес отбасында мұндай қарым-қатынас стилі сирек орнатылады. Себебі толық емес отбасында ана мен бала қарым-қатынасының стилінің қалыптасуына ықпал ететін бірнеше факторлар бар, олардың біріне ананың баласымен эмоционалды қарым-қатынасының бұзылуы жатады.

Отбасындағы эмоционалды қарым-қатынастың маңызы зор. Сондай қарым-қатынасқа негізделген отбасы мүшелері өздерін біртұтас жүйе ретінде сезінеді және бірін-бірі қолдап, жылулық танытады. Сүйіспеншілік пен симпатиядан туындаған мұндай қарым-қатынас отбасылық өмірде және балаларды тәрбиелеуде кездесетін фрустрациялық қайғыруларды азайтуға көмектеседі. Эмоционалды қарым-қатынастың бұзылуы бала тұлғасының қалыптасуына кері әсерін тигізеді.

Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В. (2000) отбасылық терапиядан жинақтаған бай тәжірибесін жалпылай келе, ананың баласына деген эмоционалды қарым-қатынасының бұзылуының көп кездесетін түрлерін бөліп қарастырды [5]. Соның бірі – *«ата-аналық сезімдердің көрінбеуі»* - мұнда ана бала іс-әрекеттері мен жұмысына қызығушылық танытпайды. Ол ата-аналық міндетті ауырсынады, баланы баққаннан гөрі одан маңызды жұмыстарды жасау дұрыс деген пікірде болады. Аналық сезімдерінің айқын көрінбеуі

отбасылық тәрбиенің ерекшеліктеріне байланысты болады, мысалы, өз балалық шағында өз ата-анасынан жылы қарым-қатынас пен мейірімділікті сезінбеген жағдайда жиі кездеседі. Осылай кіші кезінде анасының жылы алақанын сезінбеген қыз өскенде тәрбиенің жазалау шараларын (ұрысу, соғу) қолдануға бейім келеді және балаларына барлық ашуын шығарады. Сонымен қатар, жас аналарда да ата-аналық сезімі әлі де әлсіз болады, бірақ оларда есейе келе күшею тенденциясы бар.

Э.Г.Эйдемиллер, В.Ю.Остицкис (1998) бала мінез-құлқы бұзылуы мен ауытқуына әкелетін ата-ана тәрбиесінің факторларын бөліп көрсетті. *Протекция* деңгейі ананың баланы тәрбиелеуге бөлетін уақыты, көңілі мен күшінің мөлшері. *Гиперпротекция* болғанда ана балаға шектен тыс көп көңіл бөледі, уақыты мен күшін жұмсайды, баланы тәрбиелеу олардың өмірлік мақсатына айналады. Ал *гипопротекцияда* бала ана көңілінен шет қалады, тек бала қиын жағдайға ұшырағанда ғана аналары тәрбиені қолға алады. Екінші маңызды фактор – баланың қажеттіліктерін қанағаттандыру деңгейі. Мұндайда баланың барлық тілектері орындалады, ерке болып өседі. *Елемеу* – баланың қажеттіліктерін қанағаттандыруға ұмтылыстың әлсіз болуы, әсіресе, рухани қажеттіліктер, эмоционалды байланыс, анасымен қарым-қатынас қажеттілігі көп жағдайда еленбейді.

Ана мен бала арасындағы үйлесімсіз қарым-қатынас типтері және олардың салдары:

1) Ретсіз тілектерді мақұлдайтын гиперпротекция – аналар баланы бар қиындықтардан босатуға, оның тілектерін орындауға тырысады, шектен тыс жақсы көреді және қорғайды, минималды жетістіктеріне қуанады, басқалардың да таңданып қуануын талап етеді.

Мұндай қарым-қатынас нәтижесі балада орынсыз дәмелену, талаптану деңгейінен көрінеді, мысалы балада табандылық және өз күшіне сенімсіздік секілді қасиеттердің жеткіліксіз болғанымен лидерлікке ұмтылады.

2) Басым протекция – бала анасының назарының ортасында болады. Олар балаға көп күш пен уақыт жұмсайды, бірақ көптеген шектеулер мен тыйымдар қоя отырып, өзбеттілігіне шектейді. Бұл эмонсипация реакциясына немесе инициативсіздікке, өзі үшін жауап бере алмаушылыққа әкеледі.

3) Гипопротекция – балаға аз көңіл бөлінеді, оның жұмыстарына еш қызығушылық танытпайды, баланың жеке гигиенасына үстіртін қарайды. Жасырын гипопротекция барысында аналар формальды түрде бақылау мен қамқорлық білдіреді, бірақ бала өміріне араласпайды.

4) Эмоционалды окшаулау – бала киналады, оның қажеттіліктері еленбейді. Ана баланы масыл деп санайды, оған үнемі көңілі толмайды.

5) Жоғары моральдық жауапкершілік – баладан жасына сай емес шыншыл, тәртіпті болуды, отбасы алдындағы борышты сезінуді, жақын-дардың жағдайын ойлайтын жауапкершілік талап етеді де, бала анасының үмітін ақтай алмаймын деп қорқады.

6) Баламен қатал болу – баланың қажеттіліктеріне көңіл бөлмей отырып, тіпті кішкене қате қылықтары үшін ауыр жазалар қолдану. Ол ашық көрінуі мүмкін, мысалы балаға кекті шығару, жазалау, зорлық көрсету. Ал жасырын болғанда ана мен бала арасында эмоционалды салқындық пен қастық қамалдары болады.

Толық емес отбасында ана мен бала арасындағы қарым-қатынастың үйлесімді болуына ананың тәрбие позициялары да үлкен әсер етеді. Бұл – бала тәрбиесіне байланысты ананың тұлғалық құрылымдар жиынтығы. Олардың маңызды сипаттарына адекваттылық, икемділік және болжай алушылық жатады.

Адекваттылық – ананың өз баласының индивидуалдылығын көре және түсіне білуі. Анасының баланың тұлғалық ерекшеліктерін, таным, эмоционалды және мотивациялық сфераларын, рухани дүниесін білуі.

Икемділік – баланың ер жетуі барысындағы немесе отбасындағы өмір жағдайларының өзгеруіне байланысты ананың тәрбие әсерін қолайлы етіп, икемдеп өзгерте алу қабілеті.

Болжай алушылық – ананың жаңа тұлғалық және психикалық сапаларының пайда болуын алдын ала болжай алу қабілеті. Алдын ала болжамайтын қарым-қатынас моделі тек бір сәттік жағдайдың ерекшеліктерін ескеруге әкеледі. Ал бұдан аналар баласының күтпеген мінез-құлқына тап болады, қарым-қатынас қиындай түседі.

Маңызды, бірақ әлі дұрыс зерттелмеген ананың сипаттамаларының біріне олардың балаға қатынасының мотивациясы және оны субъективті ұғынуы жатады.

Толық емес отбасында мүшелерінің өзара қарым-қатынасында рөлдік құрылымы бұзылады және ең алдымен баланың позициясы өзгереді. Мысалы, бала келесі рөлдерді иемденуі мүмкін:

«сүйкімді» (Э.Г.Эйдемиллер, В.Юстицкис айтуы бойынша – «ата-ана сезім сферасының кеңеюі») – балаға шектен тыс көп көңіл бөлу. Көбіне ерлі-зайыптылар өзара қарым-қатынасын қанағаттандыра алмағандықтан санасыз түрде баламен өзара ерекше, жақын жылы байланысты орнатуға ұмтылады. Балаға «барлық махаббатты», «барлық сезімдерді» беруге ұмтылады. Жалғыз басты ана екінші рет тұрмыс құрудан, карьерадан бас тартады.

«кішкентай бала» («балада сәбиге тән сапалардың болуын қалау») – тіпті есейген бала да отбасында еш нәрсеге қатысы жоқ, міндеті жоқ кішкене бала болып қала беруі мүмкін. Аналар балалардың есеюін мойындағысы келмейді, себебі балада сәбиге тән аңқаулық, ойыншылдық, еркелік болғанын қалайды, сөйте отырып, балаға талаптарды аз қойып, психологиялық инфантилизмнің дамуына жол береді.

Психологиялық инфантилизм – онтогенетикалық дамуда денелік әрі психологиялық функциялардың кешігіп қалыптасуы. Бірақ психологиялық дамуы уақыт өте келе толықтай даму деңгейіне жетуі мүмкін.

«Тентек», «түзеуге келмейтін», «қиын», т.б. – бұл роль негізіне «бала бойына өзіне тән ұнамсыз қасиеттерді проекциялау» жатады.

«Вундеркинд», «отбасы үміті» - анасы өзінің қанағаттандырылмаған қажеттіліктерін балалары арқылы жасауға ұмтылу.

«Өзгеге деген кекті кінәсізден шығару» - бала ата-аналарының кекті шығаруға қажет объект рөлін сомдайды. Отбасындағы немесе отбасынан тыс қайғыруларды ата-аналар баласына ұрсу, т.б. арқылы сыртқа шығарады.

«Сот адамы», «татуластырушы» - бала кішкентайынан отбасы өмірінің қиындықтарына араласады, реттейді, ерлі-зайыптылардың дау-жанжалдарын шешеді. Ата-аналар өзара қарым-қатынасты шешумен ғана айналысады және баланы осыған қатыстырады. Оның сезімдері мен ішкі жан

күйзелісіне мүлдем көңіл бөлмейді. Баланы соғыс кезіндегі бір-біріне қарсы қару ретінде немесе татуласу үшін делдал ретінде пайдаланады. Бұл рөлді бала ажырасудың ұзақ күрделі кезеңінде сомдауы мүмкін.

Толық емес отбасында ананың баласымен қарым-қатынасының бұзылуы баланың өскенде мінез-құлық акцентуациясының күшеюіне апаруы мүмкін. Яғни, баланың әлеуметтік бейімделуі бұзылады, мінез-құлқында ауытқушылық болады. Бұл акцентуациялар көбіне жасөспірімдік кезеңде айқын байқалады [6].

Толық емес отбасындағы баланың психикалық дамуына әсер ететін көп факторларды психотерапевтілер талдай келе, олардың бастыларына әкесінен және анасынан оқшаулану, ата-ана арасындағы жанжалды қайғыру, ана мен бала арасындағы шектен тыс қамқор немесе суық қатынас пен тәрбиенің қатаң әдістерін жатқызған.

Жоғарыда аталған өлшемдер мен факторларды ескеріп, теориялық талдауларға сүйене отырып, толық емес отбасында тиімді қатынастарды орнатуға арналған психологиялық-педагогикалық түзету жүйесі өңделді. Толық емес отбасындағы ана мен бала қатынастарын қалыптастыру жүйесі тұлғалық-мотивациялық, ұйымдастырушылық-мазмұндық, процессуалдық компоненттері негізінде жүзеге асырылды.

Жұмыс жүйесінің **мотивациялық компоненті** отбасы мүшелерінің қажеттілігін, қызығушылығын, танымдық белсенділігін, қолайлы психологиялық-эмоционалдық жағдайын қалыптастыруға бағытталады.

Ұйымдастырушылық-мазмұндық компонент психологиялық-педагогикалық білім көздерінен отбасылық қарым-қатынас стильдерін айқындау, толық емес отбасының психологиялық ерекшеліктері негізінде ана мен балаға қажет үйлесімді даму, тәрбиелеу ортасын құру әдістемесін анықтауды жүзеге асырады.

Ал, **процессуалдық компонент** тренинг жаттығулары мен ойындар, тапсырмалар орындау барысында отбасылық тәрбие туралы оқу-теориялық білімін, практикалық, коммуникативтік дағдыларын қалыптастырып, толық емес отбасында жағымды отбасылық қатынастарды дамытуға мүмкіндік береді.

Кешенді педагогикалық-психологиялық диагностика вербальды, графикалық диагностика әдістер арқылы жүргізілді: ата-ана қатынасының тест-сауалнамасы (Варга А.Я., Столин В.В.), «Отбасы суреті» проективті тесті, тұлғааралық қарым-қатынасты зерттеу әдістемесі (Лири Т.).

Психологиялық-педагогикалық түзету жүйесінің жұмысын 2 негізгі бағыт бойынша жүргізу көзделді – бұл балалар мен аналардың қатынастарына психологиялық түзету тренинг жұмыстарын жүргізу және аналарға кеңес беру-ағарту жұмыстарын ұйымдастыру. *Формалары:* ойын, әлеуметтік-психологиялық тренингтер, әңгіме, дәріс, семинар, дөңгелек үстел, консиллиумдерді ұйымдастыру және өткізу. Аналарға түсіндіру, әңгімелесу әдістері қолданылды.

Отбасындағы қарым-қатынастағы ана позициясы баласының келесі қажеттіліктерінің өтелуіне байланысты қалыптастырылды:

1. Махабатқа деген қажеттілік, эмоционалды байланыстың орнатылуы. Бала сөздері мен қылықтарына анасының қызығушылығын, қатысуын сезіну керек. Сонда ғана бала да анасының өміріне үлкен қызығушылық тудырып, анасымен байланыс орната алады;

2. Баланың өзінің индивидуалды қабілеттері жүзеге асып, дамып келетін жеке тұлға ретінде сезінуге қажеттілігі;

3. Жеке басын сыйлауға деген қажеттілік, бала анасының оған сыйластықпен қарауы нәтижесінде өзін адекватты бағалайды.

Отбасындағы ана мен балалардың қарым-қатынасын оңтайландыру мақсатында жүргізілген психологиялық түзету жүйесі екі психологиялық өлшемге негізделді:

1. ананың бала мінез-құлқын бақылау формасы мен талаптар ерекшеліктері;

2. балаға эмоционалдық қатынасының сипаты.

Осы өлшемдердің үйлесімі қарым-қатынас стильдерінің сипатын анықтайды.

Қарым-қатынас типі	Қарым-қатынаста сипаттардың көрінуі				
	Протекция деңгейі	Бала қажеттіліктерінің қанағаттану деңгейі	Талаптар қоюдың деңгейі	Шектеулер деңгейі	Санкция қаталдығы
Ретсіз тілектерді мақұлдайтын гиперпротекция	+	+	-	-	-
Басым протекция	+	+	+	+	+
Жоғары моральдық жауапкершілік	+	-	+	+	+
Эмоционалды оқшаулау	-	-	+	+	+
Қатал қарау	-	-	+	+	+
Гипопротекция	-	-	-	-	-

Ескерту. «+» - сол сипатының шектен тыс жоғары көрінуі, «-» - дұрыс көрінбеуі, «⁺-» - бұл қарым-қатынас типінде сипаттың шектен тыс көрінуі, көрінбеуі немесе жеткіліксіздігін білдіреді.

Өңделіп жүргізілген педагогикалық-психологиялық түзету жұмысының жүйесі толық емес отбасында бала тәрбиесін сауатты ұйымдастырудың негізі ретінде қолданыс таба алады.

Себебі, құрылымдық деформацияға ұшырап, стрестік жағдайды қайғырған отбасында баласымен тиімді қарым-қатынас орнату анасынан үлкен психологиялық-педагогикалық сауаттылықты қажет етеді. Әр ана баласына жақсылық тілейді, бірақ сол сезімі мен ниетін дұрыс әрі тиімді білдіре алмай жатады. Жалғыз басты ана отбасы тәрбие үрдісінде еш қиындыққа қарамастан өз мінез-құлқын, әрекеттерін, эмоционалдық ішкі күйін бақылай отырып балаға жағымды қатынасын, баланың отбасына оң қатынасын орнатып ұстай білу керек. Ата-аналарға арналған әдебиеттерде тәрбие стильдері, қатынастар ерекшеліктерінің жағымды, жағымсыз түрле-

ріне сипаттама беріліп, ақыл-кеңес, ұсыныстар беріледі, бірақ олар отбасылық мәселелердің тәжірибедегі шынайы көрінісін сезіндірмейді. Сондықтан, толық емес отбасындағы ана мен бала қарым-қатынасына педагогикалық-психологиялық түзету жұмыстарын әдістемелік жағынан жетілдіру және жүргізу мәселесі өзекті болып қала береді. Берілген педагогикалық-психологиялық түзету жүйесі мектеп психологтары, тәрбиешілер мен сынып жетекшілеріне толық емес отбасылармен жұмыс жасауда әдістемелік негіз бола алады.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Неке және отбасы туралы» Заңы // Егемен Қазақстан., 17 желтоқсан 1998.
2. Қазақстан Республикасының Президенті - Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан-2050» стратегиясы - қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы // Орал: Орал өңірі., 15 желтоқсан 2012.
3. Целуйко В.М. Психология неблагополучной семьи. М., 2006.
4. Құдиярова А. Ортақтасу психологиясы. Алматы, 2002.
5. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В. Психология и психотерапия семьи. СПб.: Питер, 2001
6. Калаханова С.Б. Жасөспірімдік кезеңдегі баланың тұлғалық ерекшеліктеріне отбасындағы ата-ана қатынасының әсері // Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы және жоғары мектеп міндеттері. М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің 75 жылдық мерейтойына арналған Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. 17 қазан 2007 жыл.

С.Б. Калаханова ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ФУНКЦИИ СТИЛЕЙ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ МЕЖДУ МАТЕРЬЮ И РЕБЕНКОМ В НЕПОЛНОЙ СЕМЬЕ

В данной статье описываются особенности и воспитательные функции стилей взаимоотношений между матерью и ребенком в неполной семье. Проанализированы факторы, влияющие на формирование взаимоотношений между матерью и ребенком. Рассмотрена методика создания гармоничных взаимоотношений в семье.

Ключевые слова: неполная семья, взаимоотношение, стиль, воспитание, психологическая коррекция.

S. Kalahanova STYLES OF THE RELATIONS BETWEEN MOTHER AND CHILD IN INCOMPLETE FAMILY

In given article are described particularities of the styles relation between mother and child in incomplete family. The Analysed factors, influencing upon shaping relation between mother and child. The Considered methods of the creation harmonious relation in family.

Key words: incomplete family relation, style, upbringing, psychological correction.

УДК 37.037 - 057.875

С.Ж.Бахтиярова – оқытушы, магистр,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: saya_bakhtiyarova@mail.ru

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ПРОЦЕСІНДЕ СТУДЕНТТЕРГЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ӘСЕРДІҢ ТИГІЗЕР МҮМКІНДІКТЕРІН АРТТЫРУ

Андатпа. Спорт пен дене шынықтыру қызметтерінің ықпалынан қозғаушы, көруші, сипап сезуші, вестибулярлық сияқты талдауыштар сезімталдылық табылдырығынан жоғарылайтынына байланысты отандық және шет елдік психологтардың жүргізген зерттеулерін басшылыққа алады. Өзінің зерттеулерінде баскетбол сабақтарында, түрлі жаттығуларды жасағанда студенттердің көру анализаторларының сезімталдылығы жоғары болғандығын талдайды. Мақалада қазіргі кезде спорт қызметімен белсенді айналысатын тұлғалардың құқық бұзушылық мотивінің топтамасын түсіндіреді. Еңбектің бірігуін ұйымдастыру үшін белгілі бір шарттарды құрып, әрбір студенттің ұжым мен өзіне қойған тапсырманы орындаудағы талабын оятып, ұжым ішіндегі жолдастық қарым-қатынастың орнығуы бағытында ұжымдық сипаттағы дене жаттығуының тиімділігін жоғары бағалайды. Студенттердің ерік-жігерлік қасиеттерін дамытудың маңызды орны спорт пен дене шынықтыру қызметтерінің мүмкіндіктерін есепке алып, спортшы және ерік-жігерлік қасиет өзара байланысты ұғымдар ретінде педагогикалық тұрғыдан жан-жақты қарастырған. Автор қазіргі кезеңде жоғары оқу орындарында мамандарды кәсіби даярлауда дене шынықтыру мамандарына дене тәрбиесі сабағын өткізу кезінде олардың темпераменттерін ескеру қажет деп санайды.

Түйін сөз: студенттер, дене шынықтыру, мотив, қажеттілік, психология, процесс, ұжым, темперамент.

Бүгінгі күні дене мәдениетін зерттеуші мамандар студенттердің тек қана дене қимылымен айналысуымен ғана шектелмей, осы дене шынықтыру мәдениетінің адамның жан дүниесіне әсеріне үлкен мән беруде. Осы тұрғыдан алып қарағанда педагогика білімі материалдарын дене тәрбиесінде пайдалану өзектілігі арта түседі.

Әр түрлі дене қимыл әрекеттерін орындау психикалық белсенділікті және де осындай жұмыстарға тек бұлшық ет топтарын ғана емес, сонымен қоса психикалық функцияның да қосылуын талап етеді. Бәрінен бұрын, бұл сезімталдылықтың айыру мен абсолютті жоғарылауын сипаттайтын түрлі анализатор функцияларын жетілдіруіне қатысты. Отандық және шет елдік психологтардың жүргізген зерттеулері спорт пен дене шынықтыру қызметтерінің ықпалынан қозғаушы, көруші, сипап сезуші, вестибулярлық сияқты талдауыштар сезімталдылық табылдырығынан жоғарылайтынын дәлелдеді. О.И.Ильин [1], Р.Х.Яруллиннің [2] пайымдауынша дене жаттығу үрдісінде, әсіресе, қозғаушы анализатордың сезімталдылығы өзгереді. Гимнастикамен, жеңіл атлетикамен, спорттық ойындармен, қолданбалы жаттығулармен және түрлі спорт ойындарымен айналысу кинестетикалық сезінуді саралап, бұлшық ет сезімталдылығын жетілдіре түседі. Біздің зерттеуіміз бойынша, баскетбол сабақтарында, түрлі жаттығуларды жасағанда студенттердің көру анализаторларының сезімталдылығы жоғарылайтыны байқалады. Студент өзінде пайда болып жатқан қозғаушы, вестибулярлы, сипап сезуші, т.б. сезімдерін бақылауға қабілетті. Бұл оған оқу тапсырмаларын орындауда дифференцияланған көлемді ақпаратты ала алуына мүмкіндік жасайды.

Спорт пен дене шынықтыру қызметтерінде психикалық үдеріс жетіле түсіп студентке оқу тапсырмасының көлемін нақты әрі толық бағалап, алған ақпаратты тез өңдеп, тиісті шешім қабылдауына көмектеседі. Мұның бәрі келешекте, студент жастардың оқу-кәсіби жұмысқа деген қабілеттілігіне сенімділігін қамтамасыз етеді.

Спорт пен дене шынықтыру қызметі тұлғааралық әрекеттестікте жоғары деңгейімен ерекшеленіп, педагогикалық басқарумен тең дәрежеде болып студенттерге қажет өзіндік сана сезім мен өзін ұйымдастыра алатын дағдыларын қалыптастыруда қолданатын психология-педагогикалық тәжірибе жинақтауға жағымды шарттар туғызады.

Дене шынықтырудың психологиялық ерекшеліктерін ең алдымен оның денсаулықты нығайтуға бағытталған іс-әрекет болуында. Бұл процесте әрекеттердің бәрі ең соңғы кезеңге, қорытынды нәтижеге бағытталған ерекшелігінде. Әдетте дене мәдениеті адамның қалыпты қажеттігі. Дене тәрбие сабағы – жас мамандардың өздерін іс-әрекетте көрсете білуі. Әрқандай нақты іс-әрекеттегідей, дене тәрбиесі сабағында адамның барша қасиеттері икемділіктері мен қимыл-қозғалыстары, ептіліктері мен сапалары қатысып көрініс береді. Әртүрлі жаттығу жасағанда соған сай: қимылдардың қолданымын таба білу қажет және студенттердің міндеті сол әдістерді қолдану тәсілдерін игеру.

Қазіргі кезеңде жоғары оқу орындарында мамандарды кәсіби даярлауда дене шынықтыру мамандарына дене тәрбиесі сабағын өткізу кезінде олардың темпераменттерін ескеру қажеттігі туындап отыр. Себебі адамның жеке динамикалық бітістері оның сырттай әрекет-қылығында, қимыл-қозғалысында ғана емес, барша ақыл-ой топшылауынан, ниеттенуі мен жаттығуларды орындауында көрінеді. Темперамент ерекшеліктері оқу және дене еңбегі барысына ықпал етуі табиғи құбылыс. Егер дене шынықтыру жаттығулары қалыпты жағдайда жүріп жатса, соңғы нәтиже мен темперамент арасында ешқандай да тәуелді байланыс болмайды. Сонымен тұлғаның қалыпты жағдайдағы әрекет нәтижесі оның шапшаң не енжар екендігіне қарамай, бірдей өлшемде болады, себебі соңғы өнім нәтижесі басқа факторларға, әсіресе, түрткілер мен қабілет деңгейіне байланысты келеді. Темперамент ерекшеліктері осы жаттығулар мен әрекетті орындау тәсілдерін өзгертуге ықпал жасауы мүмкін.

Жас мамандар темпераменттеріне қарай нәтиже емес, сол нәтижеге жету жолдарын таңдауымен ажыратылады. Темпераменттің тума ерекшеліктері тәжірибе, әлеуметтік ортаға және өз басын билей алуға байланысты психикалық процестерде көрініс береді. Жағдайға орай жауап-әрекет, бір жағынан жүйке жүйесінің сипатына, екінші тараптан - білім алуы, тәрбие, дене мәдениеті кәсіби тәжірибеге тәуелді болмақ. Мысалы, тәжірибелі маманның әрекет шапшаңдығы тума берілген қасиет емес, ол жаттығу мен үйренудің нәтижесі екендігі хақ. Ал сол әрекеттердің іске асу шегі жүйке жүйесінің мүмкіндіктерімен анықталады.

Көптеген кәсіби қызметтер үйрету, оқытумен кемелденеді, мұндай жағдайда темперамент бітістері шек қояды. Дене тәрбиесі сабағы жаттығулар мен дене қимылдарын кез-келгені жасайды, ал өте жақсы нәтиже беру – кез-келген адамның қолынан келмейді. Мұндайда кәсіби таңдаумен бірге, бір кәсіби бағдарлы дене тәрбиесі сабағы әбден қажет. Дене тәрбиесі сабағын

студенттің психологиялық-физиологиялық ерекшеліктеріне негіздеп, кәсіби мамандандырылған студенттер денсаулықтарын шыңдап, өз еңбектеріне қанағаттанумен зор табыстарға жете алады.

Жас маман іс-әрекетінің жемісті болуы сол адамның темперамент ерекшеліктеріне тікелей байланысты. Мысалы: қимыл-қозғалыстары көп, тез ауысып отыратын ойындарға сангвиниктер мен холериктер жақсы қатысады, ал флегматиктер әрекетке сылбыр, енжар көрінгенімен жай бірқалыпты, тұрақты, бір тәртіппен орындалатын ойын, жаттығуларды өте тиімді орындайды. Қайталануы көп, жалықтыратын істерде меланхолик шыдамдылық көрсете алады, мұндайда олар басқаларға қарағанда онша шаршап-шалдықпайды.

Оқу мен дене тәрбиесін оңтайластыру мен олардың тиімділігін көтеру жолында әрбір педагог өз шәкіртінің темперамент типін мүмкіндігінше нақты анықтап алған жөн. Холерикті мейлінше жиі бақылауға алған дұрыс. Бұл типті студентпен қатты сөзбен, жекіріп қатынас жасауға тіпті болмайды – қатынасқа сай келеңсіз жауап әрекет болуы сөзсіз. Сонымен бірге оның қай қылығы болмасын орынды талаппен, әділ бағалануы тиіс. Сангвиниктерді үздіксіз жаңа, қызғылықты, зейін тоқтатып, белгілі күш жұмсауда талап еткен істерге қосып отыру керек. Оны ұдайы белсенді іс-әрекетке араластырып, мақтауын үзбей жеткізіп тұру қажет [3].

Сынаққа алынушылардың салыстырмалы талдануларына қарағанда, спорт пен дене шынықтыру дайындығының параметрі бойынша белсенділіктерінің орта көрсеткіштері, біраз төменгі деңгейде болатыны сенімді түрде анық ерекшеленеді, себебі тәртібі реттелмеген студенттер көптеген студент жастардан бөлектеніп тұрады. Сонымен қатар, әлеуметті-негативті бағыттағы тұлғалардың ішінен де спорт пен дене шынықтыру дайындығы жоғары нәтижелі жігіттер мен қыздар да жиі кездеседі. Қазіргі кезде спорт қызметімен белсенді айналысатын тұлғалардың құқық бұзушылық мотивінің топтамасын түсіндіріп беру ең қызығы болып отыр.

Енді сөз болатын іс, дене шынықтыру білімі тек, дене тәрбиесі жаттығуларымен айналысуға ғана қажет емес, қазіргі қоғамның мәдени бөлігі бола бастады және ол адамдарды дене дайындығына (қозғалыстық) бағыттау әрекетімен қоса, мәдени-әлеуметтілік үрдіске жалғасты.

Сондықтан, дене шынықтырудың педагогикалық тәжірибесінде, студенттің ағзасының морфофункциональдық мүмкіншіліктерін, қозғалыс икемділігінің қабілетін дамытуға бағыттайтын, әдістер мен мол шараларды қолдану заңдылығын, көзқарастарын қалыптастыру, құндылық жүйесіне, жеке тұлғаның мотивациялық саласына, өз саналығына және өзін-өзі ұйымдастыра білуге қалыптастырған жөн.

Спорт пен айналысуды енді бастап келе жатқан студенттердің тәртіпсіздік пен құқық бұзушылық мотиві құрдастарынан немесе өздерінен үлкендерден үстемдігін көрсетуге деген талпынысымен, яғни жалған беделділік мотивациясымен байланысты.

Белгілі бір спорттық жетістікке жеткен студенттер үшін негативті тәртіп мотивінің өз әсері бар. Бұл мотивтер өзін-өзі жоғары бағалауға, өзіне жоғары деңгейде талап қоюға негізделген. Жеңімпаз атағына ие болған студенттер тәртіптің нормасы мен заңы олар үшін емес деп, өздерін ерекше жаратылған тұлға ретінде есептейді.

Үшінші топқа спорттан кетіп бара жатқан кейбір студенттерді қосуға болады. Бұл жерден әлеуметті және әлеуметті-психологиялық өтемақының теріс түрі көрінуі мүмкін.

Жоғары оқу орнының оқытушылары мен жаттықтырушыларына жүргізілген кәсіби-педагогикалық шеберліктің талдауы, олардың көбі студент жастардың жоғары сүйіспеншілік қасиеттерін тәрбиелеуде жеткіліксіз көңіл бөлетіні анықталды.

Көбіне жаттықтырушылар өте қауіпті, бірақ спорттың көп түрінде жетістікке жеткізетін қабілеттері бар шәкірттерін айрықша құрметтейді. Олар: өзін ерекше жақсы көрулері, қатыгездік пен агрессияның шиеленіскен түріне әкелуі мүмкін. Бұл спорт әдебінің бұзылуына, моральды-әдептің теріс қылығына, қақтығысты жағдайға, ал кейде құқықтық қылмысқа алып келеді.

Мұндай стереотипке қарсы әрекет болмаса, онда ол мінезге сіңіп, күнделікті өмірде өз көрінісін бере бастайды. Тәртіпті студенттердің маңызды ерекшелігі әлсіз дамыған жеке ерік-жігерлі қасиеттерінің күшін басқаруда тәжірибесіздігінен көрінеді. Бұл эксперименттік жұмыстарды жүргізу барысында алынған мәліметтермен дәлелденеді. Профессорлар мен оқытушылар құрамына жүргізілген сауалнама тәртібі реттелмеген студенттер жігерлілік дамуда әлсіздігімен көзге түсетіндігін көрсетті.

Жігерлі студент өз тәртібін басқара алатын қабілеті бар, алдына қойған нақты мақсатына жету үшін кездескен барлық қиындықтарды жеңіп, жоспарлы түрде өз дегеніне жетеді.

Студенттердің өз тәртіптерін саналы түрде реттей алуы екінші сигналдық жүйенің қызметімен байланысты. Сол арқылы адамның физикалық және ақыл-ой мүмкіндіктері шаршағанға, сырқаттықты сезінуге, аштық пен суыққа, қауіп-қатер мен қорқынышқа қарамай іске асады. Тәрбиелеу үрдісінде ерік-жігерге әсер ету дегеніміз – әртүрлі педагогикалық тәсілдердің көмегімен студент жастардың санасына әсер ету болып табылады. Ерік-жігерді теориямен тәрбиелеуге болмайды. Бұл үрдіс міндетті түрде белгілі бір қиындықтың кездесіп, сол қиындықты жеңуде шығатын ерік-жігердің күшімен байланысты сипатталады.

«Кейбір сәттерде сабыр мен батылдық, ұстамдылық сияқты жүректілік көрсететін қиын бір жағдай туғызбасаң, ер жүрек адамды тәрбиелей алмайсың», – деп көрсеткен А.С. Макаренко.

Ерік-жігер қасиетін қалыптастыруда спорт пен дене шынықтыру қызметтерінің мүмкіндіктері жоғары екені белгілі. Спорт пен дене шынықтырудың түрлі әдістері мен түрлерін қолдану арқылы төзімділік, өзін-өзі ұстай білу, табандылық, мақсатқа жетуге деген қажырлылық, шешімділік пен батылдық сияқты ерік-жігер қасиеттерін студенттер бойынан талап етілетін жағдай туғызады, - дейді С.В.Николаев [4].

Студенттердің ерік-жігерлік қасиеттерін дамытудың маңызды орны спорт қызметтеріне жатады. Спортшы және ерік-жігерлік қасиет - өзара байланысты ұғымдар. Дене шынықтыру үрдісінде жүретін түрлі кедергілер мен қиындықтарды жеңу сияқты спорттық айқаста да жеңіске деген ұмтылыс адамгершілік-ерік-жігер қасиеттерді қалыптастырады. Студенттер спорттың қолданбалы және басқа да түрлерімен айналысқанда үнемі олардан жеңіске деген ұмтылыс, табандылық, батылдық, шешімділік, физикалық пен психикалық кернеуді, тәртіпті және тағы басқа қасиеттерді талап ететін жағдайларға тап болады, ал бұл көбіне спорттық жекпе-жектің нәтижесіне

байланысты. Әлеуметтік-тұлғалық басқаруда студент жастарды тәрбиелеудің ең тиімді көрсеткіші ұжым ішіндегі жолдастық болып табылады. Спорт пен дене дайындығы әдістері мен тәсілдерінің көмегімен тәрбиелеудің кең мүмкіндіктерін орнатуға болатынын нақтылайды.

Спорт пен дене шынықтыруда түрлі іс-шаралар мен жарыстарды ұйымдастырып, өткізуде жарысқа қатысу кезеңіндегі студенттің тұлғалық мәнін қалыптастырып, нормативті шекті таңдауда шамасы келетін шығармашылық ықыласына көңіл бөліп көмектесу маңызды болып табылды. Белсенділер құрамына адамгершілік қасиеті жоғары, дене дайындығы мықты, ұйымдастырушылық қабілеті бар, жолдастармен қарым-қатынасын емін-еркін, игілікті мәнде құра алатын тұлғалар таңдалады. Белсенділер көбіне студент ұжымына өзара қарым-қатынастың жетіле түсуіне әсер етуде үлгі күші ретінде көріне біледі.

Тәрбиелеу міндетін атқаруда тәжірибесінде арнайы ұйымдастырылған педагогикалық жағдайды қолдануға көңіл бөлінуі қажет.

Оларды үлгілеуде келесі талаптар есепке алынды:

- тәрбиелеу міндетін атқару жиынтығынан әр сабаққа негізгі тапсырмаларды бөлу;

- оқу мен тәрбиелеу міндетін бір уақытта шешу;

- педагогикалық жағдайдың студенттерді тәрбиелеудің басқа да әдістерімен үйлесімділігі;

- студенттердің жеке қабілеттерінің педагогикалық жағдайдағы қиындық дәрежесімен сәйкестенуі.

Спорт пен дене шынықтыру қызметтерінің бірігіп ұйымдасқан түрі жеке адам орындаған жаттығуға қарағанда, оқу міндеттерін орындаудағы ортақ шешімге келуге, достық қарым-қатынастың жақсаруына сапалы әсер етеді. Бұл – біріншіден, тұлғаның дене жаттығуды орындауда ұжымдық күш арқылы ғана көзделген мақсатқа жету мүмкіндігіне; екіншіден, әсіресе, қиын дене жаттығуларын орындауда ұжым мүшелерінің бір-біріне тікелей тәуелділікте болуына; үшіншіден, студенттер өмір әрекетінің барлық саласындағы өзара қарым-қатынас құрылымының спорт пен дене шынықтыру қызметіне көшірілуіне негізделген. Ұжымдық сипаттағы дене жаттығуының тиімділігі еңбектің бірігуін ұйымдастыру үшін белгілі бір шарттарды құрып, әрбір студенттің ұжым мен өзіне қойған тапсырманы орындаудағы талабын оята отырып, ұжым ішіндегі қарым-қатынастың орнығып, бір-бірін қолдап демейтін мазмұнды бағытқа негізделген. Спорт пен дене шынықтыру қызметі тиімділігі жоғары студенттік топтарда өзара әрекеттескенде топтың мақсатқа жетуінде мәнді болып есептелетін келбеті мен тәртібі әр студент үшін маңызды. Жолдастық қарым-қатынас, осы ұжымда қалыптасуы басқа да саладағы студенттер арасындағы қарым-қатынасының сипатын белгілейді.

Студенттер ұжымындағы тиімділігі төмендерінде мұндай тәуелділік жоқ немесе айқын көрсетілмеген. Спорт пен дене шынықтыру қызметтерінің бірігуін құру мен ұйымдастыру жолдастық қарым-қатынас функциясын орнатып, дамытатын ең маңызды фактор болып табылады. Топтық қызметтер тиімділік белгілерін анықтай отырып студент ұжымының әлеуметтік-функциялыққа арналғанын бөліп көрсетуге болады. Осыменен бағалау белгілері спорт пен дене шынықтыру қызметтерінің жемістілігіне ғана қарамай, сонымен қатар, оның әлеуметтік-психологиялық мүдделерінің ішіндегі әлеуметтік

белсенділік, ұжымды тәрбиелеудегі мүмкіндіктер, ұжым мүшелерінің қосылуын қанағаттандыру сияқты деңгейлерді өзіне таңдайды.

Алғашқы кезеңде студенттік ұжым енді ғана құрастырылғанда, оның арнайы құрылымы рәсімделеді, осы ұжымның атқаратын ісі айқындалады және қажетті құжаттармен реттеледі. Әрекеттердің мақсатын оның мүшелері жалпыша, яғни, оған деген қатынастың ашық байқалмайтын және оның әлеуметтік дәрмендігіне жекеше қызықпайтын түрде қабылдайды. Бұл кезде тәрбиелеуді басқарудың негізгі күші мамандарды, оқу тобының екпінділерін тауып алуға, дайындау мен орналастыруға жұмсайды. Сонымен, «студент - оқу тобы», «жеке тұлға - қоғамдық ұжым» сияқты қарым қатынастарды бекіту талабы туындайды.

Дене шынықтыру және спортпен айналысушылардың әр түрлі психикалық стрестерге тойтарыс беру әрекеті жайбарақат көрінеді, топтық қысымшылыққа бір қалыпты, сәтсіздік болған жағдайда өзіне іштей тынып, неғұрлым ширақ әріптестермен әңгіме қатынасқа бармауға ыңғай танытатындығы байқалған. Бұл жағдайда бастысы, спортшылардың ұжымдағы қарым-қатынасқа психотерапевтік тиімді әсері болады, әсіресе оны қалыптастырудың бас кезінде болса.

Көптеген зерттеулер көрсеткендей, өзара қарым-қатынас жағдайларында қалыптасқан күрделі қатынастар мен қақтығыстарды одан әрі шиеленістірмей тарату үшін, спортпен айналысушылар, өз тәртіптерімен және араласудың көтеріңкі түрлерімен жақсырақ ықпал еткендігі туралы дәлелдер бар.

Спорт пен дене шынықтыру әрекеттері тұлға аралық жағымды қарым-қатынастар арқылы, студенттер ұжымында достық пен жолдастық сезімді қалыптастыруға мүмкіндік туғызады. Тура осы қызмет барысында топтық және ұжымдық өзара әрекеттестікке, студенттер байланысына ықпал етуші жағымды жағдайлар орнығып, сақталады. Бұл педагогикалық басқару стилі мен әлеуметтік-психологиялық ортаға, дәстүр мен тәртіпке, студенттердің бір-біріне және оқуына мәнді ықпал етеді. Ұжым ішіндегі қатынастың дұрыс орнығуы оқу қызметіндегі жетістікке жеткен ең маңызды жағдай болып табылады.

Әдебиеттер

1. Ильин О.И. От культуры физической - к культуре здоровья //Теория и практика физической культуры. - 1994. - № 7. -С. 46-48.
2. Яруллин Р.Х. Качества двигательной деятельности человека. //Теория и практика физической культуры. - № 8. - С. 20-24.
3. У.Ж.Турыскулов, Болашақ дәрігерлерге дене тәрбиесін беруде халықтық педагогика элементтерін пайдалану // Изденіс. – 2007. № 2. 233-236 б.
4. Николаев С.В. Социализация военнослужащих в процессе физкультурно-спортивной деятельности. - СПб.: ВИФК, - 2002. - С. 144-158.

С.Ж. Бахтиярова ПОВЫШЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ВЛИЯНИЯ НА СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ

В этой статье рассмотрены пути использования возможностей педагогического влияния на студентов в процессе физического воспитания

Ключевые слова: студенты, физическое воспитание, мотивы, потребности, психология, процесс, коллектив, темперамент

S.Zh. Bakhtiyarova
INCREASE OF PEDAGOGICAL INFLUENCE ON STUDENTS IN THE COURSE
OF PHYSICAL TRAINING

In this article are considered ways of use of opportunities of pedagogical influence on students in the course of physical training

Key words: students, physical training, motives, requirements, psychology, processes, collective, temperament

УДК 784:37.01(574)

О.В. Ворфоломеева - преподаватель,
ЗКГУ им. М. Утемисова
Email: muzikant-70@mail.ru

ВОКАЛЬНАЯ ПЕДАГОГИКА ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА

Аннотация. В статье проведен анализ периода становления и тенденций развития вокальной педагогики Западного Казахстана в период с 60-х гг. до настоящего времени. В этой связи возникает необходимость определить направления развития вокальной школы региона через изучение методических основ педагогов-вокалистов.

Ключевые слова: вокальная педагогика, педагоги Западного Казахстана, бельканто, история вокального искусства, вокальная школа, искусство.

Совокупность вокально-технических средств, обеспечивающих высокий уровень исполнительства, четко сформированная методика – вот понятия относящиеся к термину *вокальная школа*, значительно более широкой отличительной чертой которой является самобытность национальной культуры, своеобразие исполнительского стиля, определенный эталон звучания, а также представители вокальной педагогики, как носители системы. Здесь речь пойдет о теории, методических основах и практике вокального исполнительства.

Не отделяя вокальную педагогику Западного региона от всей вокальной педагогики Казахстана, необходимо сказать о присутствии черт вокальной школы, влияющей на становление и развитие не только самой педагогики, но и музыкального искусства региона в целом.

Современная локальная система вокальной педагогики связана с именами педагогов – вокалистов Шилимовой Н.Г., Савельевой В.Т., Савельевой Л.Ф., Маулетовой Т.К., Лымаревой Л.А., Молдагаинова А., Рахимовой Ж.А., Кужакова К.К., Бижанова К.К., Жумалиевой А.У. и других. В этом ряду очень ярко прослеживается тенденция преемственности, верности методическим принципам вокальной школы. Очень часто педагогика и концертно-исполнительская деятельность педагогов-представителей вокального искусства Западно-Казахстанской области идут параллельно. Такая практика, при помощи сценического исполнительства позволяет иллюстрировать целый комплекс вокально-технических и художественных средств вокального искусства. Проведение подобного рода параллелей педагогика-искусство несет в себе непреходящую ценность.

Портреты педагогов, этапы их становления в профессиональном амплуа позволяют глубже понять принципы вокальной педагогики, идущие от широко известных направлений, исполнителей, педагогов, представителей различных

национальных школ. Несмотря на единое понимание современной вокальной техники как эталона, региональные условия в тесной связи с самобытной музыкальной культурой все же могут накладывать свои отпечатки.

Савельева В.Т. Родилась в 1927 году в Уральске. Была третьим ребенком в семье председателя рабоче-крестьянской инспекции. Её мама окончила 4 класса школы, но от природы обладала талантом организатора, в семье царила творческая атмосфера, дети росли и разносторонне развивались в самых неожиданных направлениях. В раннем детстве у Вали и ее брата проявилась страсть к домашним спектаклям, которые завершались дворовым показом для всех желающих детей. Здесь постановки юных талантов находили отклик у благодарной детской публики. Валентина росла очень активным ребенком, с удовольствием принимала участие в подвижных играх, смело переплывала реку, по-мальчишески бесстрашно была готова на самые неожиданные проекты. Всегда любила петь. Страстная любовь ее к пению отчетливо проявилась в юношеском возрасте, тогда же она поступает в Уральское музыкальное училище, в класс преподавателя Галактионовой Анны Федоровны. Педагогический состав училища военного времени был представлен очень сильными педагогами, по воле судьбы оказавшихся в Казахстане, эвакуированных из самых разных уголков страны и из-за рубежа. Среди них: Муравьева А.Ф., Авдеева Н.К., Шилимова Н.Е. Бронн И.И. и др. Немаловажным фактором становления и получения музыкального опыта стала эвакуация во время войны труппы Карело-финской оперетты (Петрозаводск), что позволило Валентине присутствовать на музыкальных репетициях и спектаклях, практически выучивая на слух многие вокальные партии. В сложное военное время Валентине приходилось работать в кинопрокате, готовить показы фильмов, переносить на своих хрупких девичьих руках тяжелые коробки с кинолентами, порой изнурительно поднимаясь по лестницам. Не замечая усталости, Валентина преодолевала трудности для того, чтобы оплачивать дополнительные занятия по фортепиано.

Савельева В.Т. 1948 г.

Савельева В.Т. 1990-е гг.

Во время учебы в музыкальном училище у нее обнаруживается и развивается голос (меццо-сопрано) большого диапазона, сочного тембра, она проявляет первые навыки артистизма, что очень важно для начинающего вокалиста. В вокальном репертуаре проявляется стремление к оперному жанру.

Конечно, любимое дело требовало совершенствования вокальных навыков, актерского мастерства, и, после окончания училища, Валентина

Тимофеевна решает поступать в Саратовскую государственную консерваторию им. Собинова. В это же время она встречает свою судьбу - талантливого музыканта Савельева Юрия Ивановича, с которым будет пройдено много дорог, создана замечательная счастливая музыкальная семья, в которой есть место для творчества, для совместных будней и праздников. Годы учебы в консерватории 1951-1956 стали непростыми. В это студенческое время рождаются дочери, и для того, чтобы блестяще окончить консерваторию, необходимо было пожертвовать личной жизнью, временно передать на воспитание детей, устраиваться в непростых социальных условиях, часто без самых необходимых житейских удобств. Но такие трудности только закаляли характер сильной и уверенной молодой женщины. Она поступает в класс доцента Устинова Н.Е. Николай Ефьевич Устинов, вернувшись после Великой Отечественной войны из Москвы в свой родной Саратов, был доцентом кафедры сольного пения в Саратовской консерватории. В довоенные годы он закончил Московскую консерваторию и аспирантуру, затем был солистом Музыкального театра имени Станиславского и Немировича-Данченко, перед войной и в годы войны – солистом Краснознаменного ансамбля советской армии.

Вокальная кафедра начала свое существование с момента открытия Саратовской государственной консерватории. Это были немногочисленные классы под руководством выдающихся исполнителей того времени: М.Е. Медведева и А.Я. Эйхенвальд-Дубровской, которые, с блеском окончив Московскую консерваторию классов Дж. Гальвани и Г. Ниссен-Саломон. Они воспитали целую плеяду выдающихся мастеров вокального искусства: А. Мозжухина, Г. Пирогова, Ф. Мухтарову и многих других. Плеяда педагогов кафедры вокального искусства, где в то время училась Валентина Тимофеевна, опираясь на крепкую вокально-техническую педагогическую базу, воспитала известных вокалистов: Ковалева Г.А. - Народная артистка СССР, профессор Петербургской консерватории (ученица профессора О.Н. Стрижовой); Сметанников Л.А. - Народный артист СССР, профессор, заведующий кафедрой Академического пения СГК им. Л.В. Собинова (ученик профессора А.И. Быстрова); Попов Ю.Л. - Народный артист СССР, солист Саратовского оперного театра (ученик профессора А.И. Быстрова); Тарасова А.В. заслуженная артистка РФ, профессор (ученица О.Н. Стрижовой); Яковлева Г.А. - заслуженная артистка РФ (ученица доцента Ф.Е. Гарцман); Корженская О.Н. - заслуженная артистка РФ (ученица доцента В.Н. Денисовой); Ладынская Л.Г. - заслуженная артистка РФ (ученица доцента В.И. Удодовой); Довгалева Н.И. - народная артистка РФ (ученица заслуженной артистки РФ, доцента Н.А. Шевелевой); Пахомов М.И. заслуженный артист РФ (ученик доцента В.Н. Удодовой) и многие другие.

Валентина Тимофеевна Савельева становится Собиновской стипендиаткой, исполняет вокальные партии для меццо-сопрано («Майская ночь» Н.Римского-Корсакова, «Евгений Онегин» П.Чайковского) в оперной студии при консерватории. Немаловажным фактором в становлении профессионального вокального мастерства будущей певицы стало знакомство с малоизвестным педагогом того времени Артамоновым, у которого Валентина Тимофеевна в течении нескольких месяцев брала уроки вокала. Эта встреча оказалась судьбоносной. Несмотря на то, что педагог, дававший уроки на

дому, не стремился к популярности, его методика оказала невероятное воздействие на молодую вокалистку. Речь шла о технике вокала, приемам, по которым Валентина ранее никогда не работала. Это были особые приемы итальянской техники *Belcanto*. По мнению автора статьи, вероятно, в то время она до конца не осознавала, что эти уроки станут судьбоносными в жизни молодой певицы.

Артамонов Н.С.

Артамонов Н.С.

Артамонов (Томанов) Николай Степанович, 20.7.1885, Саратов - 17.7.1971, Ленинград - артист оперы (лирико-драматический тенор). Пению обучался с 1905 в Петербургской консерватории, брал уроки у А.Н. Амфи-театровой-Левицкой. На оперной сцене выступал с 1912 года. С 1915 солист Петроградского театра музыкальной драмы, в 1917 г. - Оперы С. Зимина (Москва), в 1918-22 гг. и 1926-31 гг. в качестве солиста Петроградско-Ленинградского ГАТОБа, пел также в МАЛЕГОТе. Гастролировал в Киеве, Одессе, Баку (1924-25), Новосибирске, Москве. На сцене выступал до 1933 года. Являлся первым исполнителем партии Торговца (опера "Чёрный яр" А. Пащенко, 1931 г.). Лучшие партии: Князь ("Русалка" А. Даргомыжского), Герман ("Пиковая дама" П. Чайковского), Ленский ("Евгений Онегин" П. Чайковского), Гофман ("Сказки Гофмана" Ж. Оффенбаха), Герцог ("Риголетто" Дж. Верди). Кроме того, в его репертуаре были партии: Юродивый ("Борис Годунов" М. Мусоргского), Князь Василий Шуйский ("Борис Годунов" М. Мусоргского), Владимир Игоревич ("Князь Игорь" А. Бородина), Князь Синодал ("Демон" А. Рубинштейна), Вася ("Вражья сила" А. Серова, 1920), Трике ("Евгений Онегин" П. Чайковского), Сопель ("Садко" Н. Римского-Корсакова); Фауст (одноим. опера Ш. Гуно), Альфред ("Травиата" Дж. Верди). В разные годы его партнерами по сцене были выдающиеся певцы с мировым именем: А.В. Белянин, Е.А. Бронская, П.М. Журавленко, Н. Калинина, Н.Н. Ку克林, Л. Липковская, А.И. Попова-Журавленко, Екатерина Сабина, В. Селях, Г. Угринович, Ф.И. Шалапин. Пел в спектаклях под руководством С.В. Ельцина, Э.А. Купера, Д.И. Похи-тонова. Сохранились записи его голоса на грампластинках в Петербурге ("Звукопись", 1911). Артамонов Н.С. сохранил свои воспоминания о творческой и сценической работе в очерках: "О совместной работе с Ф.И. Шалапиным в Мариинском театре и о поездке за границу" (1963) - в ЦГАЗ СССР (с 1992 - Рос. гос. архив фонодокументов РГАФД).

В воспоминаниях Савельевой В.Т., Артамонов рассказывал об общем педагоге-вокалисте, у которого ему, так же как и Ф.Шаляпину, посчастливилось брать уроки belcanto. Речь шла о Усатове Дмитрие Андреевиче (1849-1913) - русском артисте оперы (тенор), педагоге, авторе многих романсов, первом и единственном учителе Ф.И. Шаляпина.

Д.А.Усатов

Ф.И.Шаляпин

Выходец из Петербургской семьи крепостного крестьянина у графа Д.Н. Шереметева, он обладал сильным и красивым голосом. В 1873 году окончил Петербургскую консерваторию (класс К. Эверарди). Около 10 лет пел в Большом театре Москвы, является первым исполнителем партий в операх Чайковского: Ленский; Андрей ("Мазепа"), Вакула ("Черевички"). Среди его оперных партий: Альфред, Альмавива; Элеазар ("Маккавеи" Рубинштейна), Собинин ("Иван Сусанин"), - Баян ("Руслан и Людмила"), Рауль ("Гугеноты"), Фауст; Беппо ("Корделия" Соловьёва) и др. В 1890-1894 годах вокальный педагог, преподавал пение в Тифлисе, где бесплатно обучал Ф.И. Шаляпина, безгранично любившего своего учителя. Шаляпин так телеграфировал после своего концерта в 1903 году: «Дорогой учитель! Спевши блестяще свой концерт, с искренним чувством любви вспоминаем дорогого Дмитрия Андреевича и пьем за его и супруги его здоровье». Переехав в Ялту в 1894 году, он давал частные уроки пения, в его доме часто бывали известные композиторы, музыканты А.С. Аренский, А.К. Глазунов, В.И. Ребиков, А.А. Спендиаров и другие деятели культуры.

Встреча и занятия с Артамоновым подтолкнули Валентину Тимофеевну к более глубокому изучению технических приемов вокала. Она страстно увлеклась изучением методической литературы разных авторов, перечитывает и конспектирует пособия и учебники, слушает образцы лучшей оперной музыки, анализирует вокальную технику знаменитых исполнителей. Таким образом, в течении нескольких лет, на основе изученной литературы, опробованных на личном примере приемов техник вокала, она вырабатывает собственное понимание, видение вокальной школы. Таким образом, вокальная техника, которую освоила Валентина Тимофеевна, относится, прежде всего, к лучшим и давним традициям русских вокальных школ Москвы и Петербурга, а также в неповторимой итальянской технике Belcanto.

После окончания Саратовской консерватории Валентина Тимофеевна в течении 6 лет работала в Саратовском академическом театре оперы и балета.

Начинается ее активная творческая и концертная жизнь. Кроме оперной сцены, в духе советского времени, молодая певица вместе с супругом выступает на концертных площадках, пропагандируя лучшие образцы классической и эстрадной музыки, показывает свое искусство на Фестивале молодежи и студентов в Москве в 1957г. В 1962 году семья Савельевых возвращается в Уральск, где начинается активная педагогическая, творческая и концертная работа в стенах Уральского музыкального училища, и позднее вновь созданного Института культуры и искусств (ныне Факультет культуры и искусств ЗКГУ). За многие годы работы, с 1962 по 2005 годы, Валентина Тимофеевна выпустила ряд замечательных вокалистов, ныне известных не только в Казахстане, но и за его пределами. Среди них: Раиса Салкиндер – Астана, Татьяна Горшкова-Пятигорск (солистка филармонии), Утеген Мураткалиев (выпускник Алмаатинской государственной консерватории, солист Ансамбля «Гульдер»), Канаткали Кужаков - солист Областной филармонии им.Курмангалиева, доцент ЗКГУ, Мурат Амирханов - солист Областной филармонии им.Курмангалиева, Умаргалиева Максут Константинович - Заслуженный деятель культуры РК, директор Областной филармонии им.Курмангалиева, Лауреат республиканских конкурсов, выпускница аспирантуры при КНК им.Курмангазы Акслу Жумалиева и другие.

В становлении вокальной педагогики важную роль приобретает творчество профессиональных композиторов, пропагандирующих вокальное искусство Западного Казахстана. Так в последние десятилетия XX и начало XXI столетия были созданы замечательные классические произведения казахского вокального жанра у композиторов нашего края И.Жаканов, Е.Нурымбетов, В.Шаронов, А.Шевелев, В.Ирхин, А.Молдагаинов, Е.Гайсагалиев и др. Их драматургической и музыкальной основой стали неисчерпаемые богатства казахского фольклора и песенной традиции, в тесном сотрудничестве с принципами профессиональной музыки. Подмостки сцен нашего города и области стали ареной, где перед взором современного зрителя разворачивается панорама всего разнообразия вокальных жанров. В 90-е годы XX века и первое десятилетие XXI века в регионе развивается и достигает расцвета один из самых сложных жанров музыки - вокальный, в рамках которого создаются как произведения, близкие по форме и содержанию классическим, так и новые жанровые направления, выраженные в преобразовании традиционных фольклорных и современных направлений. Большую любовь у Уральской аудитории получили вокальные интерпретации казахской монодической музыки. Особенно широкую популярность завоевал фольклорно-этнографическое движение, выраженное в стремлении возрождения древних традиций, ушедшие из практики повседневного бытования казахской музыки.

Известный певец, музыковед и композитор Ашир Молдагаинов, чей творческий дар оставил значительный след в музыкальной культуре Казахстана. Связав свою судьбу с Приуральем, он совмещал концертно-исполнительскую деятельность солиста областной филармонии с преподавательской работой в Институте искусств им. Даулеткерей ЗКГУ и музыкальном колледже им. Курмангазы. В эти плодотворные годы Ашир Молдагаинов, чье имя, как композитора, засветилось яркой звездой песней «Аяулым, арманымдай асылым», которой Казахское радио и телевидение с

1966 по 1984 годы открывало свои программы в исполнении народной артистки СССР Розы Баглановой, сочинил симфонические поэмы «Жайық тасы» и «Цветок Нарына», создал множество песен и романсов. «О, если б мог выразить в звуке...» Эти слова из известного романса в исполнении Федора Шаляпина могут стать лейтмотивом творчества певца. Сочинения А.Молдагаинова, которые независимо от их формы, состава инструментального сопровождения, применения тех или иных технических средств, говорят нам о главных идеалах человека и событиях настоящего времени, наполнены серьезным содержанием и подлинной силой чувств. Среди них неоконченная опера «Айша Биби-Карахан», Акку-Арман (лирическая поэма), ряд песен социальной, патриотической «Песня друзей» «Песня Уральских студентов», педагогической тематики «Почемучка», «Первый учитель», «Ана тілі», «Устазым», песни и романсы, посвященные родному необъятному Казахстану, где можно увидеть широкую географию «Кызылорда бак таным», «Актобем жан олкем», «Балхашым менін» «Кос орденді Кустанай», «Астана-жас кала», «Тараз вальсы» и др., детская лирика в жанре колыбельной «Эльди, Ботам», «Ана эльдиі», «Ак мама», и конечно излюбленная многими, наполненная нежностью любовная лирика, душевные переживания, все богатство внутреннего мира композитора - в произведениях «Кленовая ветвь», «Любовь», «Не забудь меня», и др. Литературную основу вокального творчества А.Молдагаинова составили стихи поэтов В.Ирхина, А.Оспанова, У.Ементеевой, Армана Молдагаинова, С.Рыбакова, Р. Нурпеисова, А. Байгожаева, и стихотворные строки самого композитора.

Композиции автора, проникнуты глубоким содержанием, сосредоточенностью мысли, яркой образностью. Глубокие и серьезные процессы современной жизни, лирическая и детская назидательная тематика, пути развития и становления независимого Казахстана, жизненная философия-все это властно вторгается в сочинения композитора, и в этом заключается главная преемственная задача для представителей композиторской школы Западного Казахстана и А.Молдагаинова, как наиболее одаренного ее представителя..

Серебристый голос певицы, заслуженной артистки Республики Казахстан Жумаганым Рахимовой в мире музыки хорошо узнаваем-колоратурное сопрано, словно переливаясь всеми цветами радуги, отражает широту прекрасных степей, глубокую поэзию духовной красоты народа и уже много лет радует ценителей вокального искусства нашего края. Судьба одарила ее прекрасным голосом, а потому в своих песнях она старается нести людям добро и любовь, тепло души, красоту природы – все, без чего жизнь была бы пасмурной и унылой. В 1993 году, к радости земляков, Жумаганым Рахимова вернулась в родные края из Алматы, где после окончания консерватории она долгое время работала с такими известными коллективами, как Национальный оркестр им. Курмангазы, фольклорно-этнографический оркестр «Отрар сазы». В золотом фонде казахстанского радио и телевидения хранится более 200 песен, романсов и арий в ее исполнении. Словом, в Уральск она приехала с богатым творческим багажом, который теперь с любовью передает молодому поколению, заботливо делясь своим мастерством со студентами факультета культуры и искусств ЗКТУ.

С детства очарованная пением Куляш Байсейитовой и Бибигуль Тулегеновой, Жумаганым Рахимова многие лет посвящает себя творчеству в Западно-Казахстанской филармонии им. Г. Курмангалиева. В репертуаре певицы Жумаганым Рахимовой самые разные по жанрам и стилям произведения: народные песни, старинные романсы и классические произведения – Й. Гайдн, В.А. Моцарта, Ш.Гуно, Мукана Тулебаева и Ахмета Жубанова, чьи произведения, по ее словам, никогда не потеряют своей весенней свежести и колорита.

Вокальная педагогика нашего края тесно связана с именем замечательного педагога Таисии Маулетовой, из класса которой вышел целый ряд ярких представителей вокального искусства. Закончила Алматинское музыкальное училище им. Чайковского по классу хорового дирижирования у Зои Жераспаевой, параллельно второе отделение по классу вокала у преподавателя Гильды Алексеевой в 1965 году. В том же году поступила в Алматинскую государственную консерваторию имени Курмангазы по специальности Вокальное искусство в класс доцента Натальи Нагулиной. Наталья Феликсовна в годы войны была эвакуирована в Казахстан из Киевской государственной консерватории. На формирование профессиональных качеств молодой вокалистки, большое влияние оказали посещения концертов всемирно известных певцов: С.Лемешева, И.Козловского, З.Соткилава, М.Магомаева, Т.Синявской, Д.Гнатюк, а также оперных и балетных постановок ГАТОБ им Абая, самых различных концертов симфонической, инструментальной музыки. После завершения учебы Маулетова Т. в составе группы выпускников попала по направлению в Чимкентский институт культуры, закрепила полученные знания и навыки молодого специалиста на педагогическом поприще. С 1971 по 1983 год трудовой стаж Таисии Киякпаевны был связан с Чингирлауской детской музыкальной школой, где она занимала должность директора. В эти годы она совершенствует свое педагогическое и вокальное мастерство, организует художественную самодеятельность, хоровой коллектив, оркестр и солистов. В 1983 году Таисия Киякпаевна направлена в одно из старейших музыкальных учебных заведений Казахстана - Уральский музыкальный колледж. Отделение вокала было сформировано из сильнейших вокальных педагогов-Савельевой В.Т., Савельевой Л.Ф., Шилимовой Н.Е., Лымаревой Л., Жигалов Н. и других. Позднее она становится одним из ведущих преподавателей во вновь открывшемся институте культуры и искусства им Даулеткерей, где она работает рука об руку с прекрасными педагогами Савельевой В.Т., Молдагаиновым А., Рахимовой Ж.А., Бижановым К.К. В основе методики Маулетовой Т.К, идущей в тесной взаимосвязи с методикой Л.Дмитриева, преобладает основательное сольфеджирование (обязательно с корректировкой педагога), теоретический анализ, работа над дыханием, гибкая фразировка и динамика, основы физиологии и психологии в формировании вокалиста. Немаловажное значение уделяется вокальному тренингу в системах Панофка, Абта, Зейдлера, Конконе, Глинки, Варламова, Лемешева, Собинова- представителей итальянской, немецкой, русской вокальных школ.

За годы многолетней работы Таисия Киякпаевна выпустила прекрасных вокалистов, являющихся авангардом вокального искусства нашего региона: Куаншалиева Р., Хаирханов А., Усаева Э., Идрискалиев К., Жаумбаев Т., Ахманова Г. и другие. Наряду с педагогической деятельностью Маулетова Т.К. активно концертирует с филармоническим духовым оркестром, оркестром казахских народных инструментов в городах России и Казахстана. В концертном репертуаре Таисии Маулетовой произведения оперного и камерного жанра: арии, романсы, вокальные циклы П.Чайковского, С.Рахманинова, Г.Свиридова, Н.Римского-Корсакова, М.Глинки, Д.Пуччини, Д.Россини, В.Моцарта, М.Тулубаева, Л.Хамиди, партии из опер «Снегурочка», «Царская невеста», «Тоска», «Севильский цирюльник», «Риголетто», «Биржан и Сара», «Абай» и др.

Сегодня с большой уверенностью можно говорить о сложившейся вокальной школе Западного Казахстана, с ее системой образования, деятельностью концертных организаций, педагогическим потенциалом. Сложный процесс ее эволюции продолжается и сегодня. Оценки, разумеется, не могут быть однозначными. Лишь время отсеивает все случайное и высвечивает подлинные ценности.

Литература

1. Багадуров В. Очерки по истории вокальной педагогики. Москва, «Музгиз», 1956 г.
 2. Глинка М.. Записки. Ленинград, «Музгиз», 1962г.
 3. Дмитриев Л. Основы вокальной методики. Москва, «Музыка». 1968 г.
 4. Морозов В. Тайны вокальной речи. «Наука», Ленинград, 1967 г.
 5. Станиславский К. Работа актера над собой. Москва, «Искусство», 1951 г.
 6. Театр. Театральная энциклопедия (под ред. А. П. Маркова). - М.: Советская энциклопедия, 1961-1965. - Т. 5.
 7. Шаляпин Ф. Статьи, высказывания, воспоминания. Том 1-2. Москва, «Искусство», 1957-1958 гг.
- Мультимедийное сопровождение:
- Классическая музыка.Ру
<http://www.classic-music.ru/>
- Биографии и творческие портреты композиторов, дирижеров, певцов, пианистов, скрипачей, виолончелистов и др.

О.В. Ворфоломеева

БАТЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ВОКАЛДЫҚ ПЕДАГОГИКАСЫ

60-шы жылдардан бастап қазіргі уақытқа дейінгі Батыс Қазақстандағы вокалдық педагогиканың құрылуы мен даму деңгейіне мақалада анализ жасалынды. Педагог вокалистердің методикасын оқыту вокалдық мектептер аймағында қажеттілікті анықтау бағытында туындайды.

Түйін сөз: Вокалдық өнер, өнер мамандықтары, бельканто, вокалдық өнерінің тарихы, Батыс Қазақстан өнері, вокалистердің методикасы.

O. Vorfolomeyeva
VOCAL PEDAGOGY OF WEST KAZAKHSTAN REGION

The article analyzes the period of the formation and development trends of vocal pedagogy in Western Kazakhstan in the period from the 60s to the present day. In this regard, it is necessary to determine the direction of vocal schools in the region through the study of methodological principles teachers vocalists.

Key words: vocal pedagogy, vocal art, West Kazakhstan vocal pedagogy, belcanto, history of vocal art, vocal technique and methodology.

УДК 745/749:378

Ж.С. Кайнбаева - ЗКТУ им. М. Утемисова
E-mail: Zhannatarlan@mail.ru

**ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОЕ ИСКУССТВО КАК СРЕДСТВО
ФОРМИРОВАНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ**

Аннотация. Посвящена проблеме формирования художественной культуры студента средствами декоративно-прикладного искусства в художественно-творческой деятельности. Анализируются культурологические, философские, социологические и педагогические источники, дается определение народному искусству. В статье делается вывод о том, что средством формирования художественной культуры будущих специалистов (учителей, художников-декораторов, мастеров прикладного искусства) может стать народное ДПИ, так как в процессе его освоения у студентов расширяются и углубляются специальные знания, совершенствуются прикладные художественно-декоративные умения, навыки, вырабатывается художественное сознание. Без осознания опыта, без превращения его в личный не может формироваться личность как носитель культуры. Выдвижение искусства, художественной культуры в эпицентр образовательной системы, диалог формирующегося человека с художественными ценностями ушедших эпох и современности даст возможность повернуть образование лицом к человеку, преодолеть духовный кризис.

Ключевые слова: культура, современная культура, художественная культура, народное искусство, творчество, педагогические возможности.

Современная мировая система образования переживает кризис. Ее предельные основания лежат в завершении индустриального этапа развития человеческой цивилизации, исчерпании духовного потенциала его культуры. Эти изменения негативно сказались и в сфере образования, заложив опасность подмены системы ценностей и целей образования. Выдвижение национального искусства, художественной культуры в эпицентр образовательной системы, диалог формирующегося человека с художественными ценностями ушедших эпох и современности дает возможность повернуть образование лицом к человеку, преодолеть духовный кризис.

Согласно национальным приоритетам образования сегодня одним из актуальных вопросов в современной школе является вопрос формирования художественной культуры личности. Понимание художественной культуры строится на основе классического понимания культуры. «Культура - исторически определенный уровень развития общества, творческих сил и способностей человека, выраженный в способах организации жизни и деятельности людей, а также в создаваемых ими материальных и духовных ценностях». Большую содержательность вносят категории «ценность», «способ организации», указывающие на историческую обусловленность

культуры и акцентирующие внимание на творческих силах и способностях человека - носителя культуры [1].

Анализируя культурологические, философские, социологические источники мы приходим к выводу о том, что культура обладает всеобъемлющими функциями и свойствами развития общества, творческих сил и способностей человека. В культуре аккумулирован человеческий опыт бытия и освоения мира в виде способов восприятия, мышления, переживания и действия, а также в виде знаний, ценностей, норм, целей и смыслов, хранящих и воспроизводящих опыт духовной и практической деятельности, а образование - ее живой «переводчик» и транслятор.

Подобно любой культуре, художественная культура не возникает сама, стихийно, а требует ее формирования. В современных условиях это сложный процесс, который невозможно обеспечить в требуемых параметрах, без специальных научных работ.

Становление и формирование художественной культуры связывают с личностью, ее активной творческой деятельностью. Иными словами, изменяя мир, человек изменяется и сам, совершенствуя свои способности, потребности, обогащая знания, мировоззрение, социальные чувства, т.е. свои сущностные силы.

В нашем исследовании мы рассматриваем творчество, как деятельность человека (в основном ее мыслительный компонент), включающую сознательную и бессознательную составляющие, целью которой является создание материальных и духовных ценностей, владеющих объективной (мировой) новизной и публичной значимостью. Определённое таковым образом понятие «творчество» охватывает все виды творческой деятельности, художественное творчество, музыкальное, научное, техническое и многие остальные его виды.

Средством формирования художественной культуры будущих специалистов (учителей, художников декораторов, мастеров прикладного искусства) может стать народное искусство.

Анализ различных научных источников позволил выделить следующее, что народное искусство «является корневой системой, питающей древо современной культуры. «Чем больше утрачивает современный человек связь с народными корнями и культурой своего народа, тем явственнее становится его духовное обнищание» (Б. М. Неменский). По мнению Б.М. Неменского, «выработка у юного поколения способности чувствовать и понимать утилитарное и эстетическое начало декоративно-прикладного искусства, квалифицированно пользоваться ими, имеет огромное значение для формирования культуры быта нашего народа, культуры его труда, культуры человеческих отношений. Для становления мировоззрения человека имеет огромное значение знакомство с народным декоративно-прикладным искусством, которое наиболее полно хранит и передает поколениям национальные традиции» [2].

Изучение культурологических источников выявляет различные трактовки понятия «народное искусство». В широком смысле народное искусство – это создаваемые народом на основе коллективного творческого опыта, национальных традиций и бытующие в народе поэзия (предания, сказки, эпос), музыка (песни, наигрыши, пьесы), театр (драма, театр кукол,

сатирические пьесы), танец, архитектура, изобразительное искусство и декоративно-прикладное искусство. В узком смысле данный вид искусства – это народное творчество, проявляющееся через деятельность людей.

Мир вещей, окружающих человека наполнен глубоким понимаем материала, технологии его обработки, выявления текстуры, декора. Народное искусство выступает как самостоятельное, своеобразное по функциям (утилитарной и эстетической) часть культуры этноса. В его структуру включают: художественно-обработанные орудия труда, постройки (деревянная архитектура, домашняя утварь и бытовая обстановка, керамика, лаки, мебель, стекло) одежда, ткани, ковры, кружева, набойки. Создаются на основе художественно-технических процессов – к ним относятся гончарство, ткачество, вышивка, резьба, роспись, декоративная ковка, литье, гравирование, чеканка и тд.

Казахстанские ученые Т. Тажибаев [3], А. Сейдімбек [4], Р.А. Ергалиева [5], Асылханов Е.С [6], Узакбаева С.А. [7] подчеркивают ведущую роль народного фольклора, музыки, прикладного искусства и традиций народного воспитания в формировании художественного, эстетического вкуса во всестороннем культурном развитии личности.

В исследованиях ученых делается вывод о том, что декоративно-прикладное искусство выступает одним из ведущих средств формирования и развития личности, позволяющего благоприятно влиять на духовные, эстетические, художественные стороны человеческой деятельности, что созвучно с нашей концепцией исследования. В процессе освоения декоративно-прикладного искусства у студентов расширяются и углубляются специальные знания, совершенствуются декоративные умения, художественно-творческие способности, умения и навыки.

Одним из первых к выявлению структуры художественно-творческих способностей обратилась Н. Е.Щуркова. Изучая психологические вопросы художественного воспитания, она указывала, что в определении структуры художественно-творческих способностей и ее компонентов следует исходить из специфики художественного творчества, заключающегося, прежде всего в механизме формирования художественного образа. Н. Е.Щуркова полагала, что успешное освоение художественно-творческой деятельности требует развития эмоционального, «чувствующего» восприятия и творческого воображения [8].

Элементы системы: совокупность эстетических и художественно-практических знаний о народном искусстве как органической части отечественной культуры, совокупность способов учебно-творческой деятельности, опыт творческой деятельности на основе принципов народного искусства, опыт эмоционально- ценностного отношения к миру с ориентацией на знание народного и профессионального искусства как составляющих культур.

Данная система обеспечивает готовность студентов усваивать, сохранять и продолжать народные художественные традиции, дает возможность расширять содержание трудового обучения, на межпредметном уровне обобщать знания об основных видах народного искусства. В предметно-изобразительном, обрядово-игровом, словесно-поэтическом уровнях рассмотрения народного искусства закладывать основы единой мировоззренческой художественной системы, пробуждать фантазию, воображение, творческий потенциал каждого студента, включать студентов в активную общественно-

политическую и культурно-просветительскую деятельность, цель которого – изучение, сохранение и пропаганда памятников истории и культуры.

Изучение народного декоративно-прикладного искусства и профессионального мастерства студентами, сохранение традиционного народного искусства становится тем важным специфическим средством воспитания, обучения и развития, которое позволяет комплексно, интегративно совершенствовать многоплановые качества будущего учителя: интеллектуальные, нравственно-волевые, трудовые, эстетические, мотивационную сферу как внутренний источник активности личности.

В процессе изучения и освоения народного ДПИ студенты учатся управлять своей деятельностью в процессе труда, планировать его, ставить цели и задачи, находить возможности оптимизации, достигать цели труда, овладевают новыми для них знаниями, навыками, умениями, применяя также мыслительные операции: сравнение аналогии, анализ и синтез и т.д. – включается целеполагание и проявляются разнообразные формы активности. [9]

Процесс освоения народного Декоративно-прикладного искусства позволяет расширить художественный кругозор, реализовать художественные потребности личности, воспитать у студентов интерес и уважение к народным традициям. Народное декоративно-прикладное искусство несет студенту положительные эмоции, способствует развитию образного мышления, воображения, дает возможность через художественно-творческие занятия разгрузить его психику, многозначность и содержательность искусства, обладает такими возможностями в развитии личности студента, как: развитие мотивационно-ценностной сферы, формирование целостных знаний об этом искусстве, формирование ДПИ и педагогических умений. Поэтому народное ДПИ мы видим ведущим средством формирования художественной культуры студента.

Рассмотрев воспитательные возможности ДПИ, и его влияние на формирование художественной культуры студента можно сделать следующие выводы о том, что искусство и художественная культура должны занять одну из ведущих позиций в системе образования нового века.

Литература

1. Межуев В.М. Культура как объект познания // Проблемы философии культуры. - М.: Мысль, 1994.
2. Неменский Б.М. Моя цель - очеловечить человека. - М.: Педагогический вестник, 1995. - 79 с.
3. Тәжібаев Т. Просвещение и школы Казахстана во второй половине XIX в. Алма-Ата: Казгосполитиздат, 1972.- 72 с.
4. Сейдімбек А. Қазақ әлемі: Этномәдени пайымдау.- Алматы: Сана.- 1999
5. Ергалиева Р.А. Этнокультурные традиции в современном искусстве Казахстана. Живопись. Скульптура.- Алматы: НИЦ Галым, 2002.- 183 с.
6. Асылханов Е.С. Казахское прикладное искусство в школе. Учебное пособие. - Алматы: Изд-во «Эверо», 2007.- 90 с.
7. Узакбаева С.А. О соотношении понятий «культура», и «этнокультура и национальная культура».- Алматы., 2009.-269 с.

8. Щуркова Н. Е. Воспитание: новый взгляд с позиций культуры. - М., 1999. - 78 с.

9. Советова Е.В. Эффективные образовательные технологии.- Ростов н/Д.: Феникс, 2011.- 285с.

Ж.С.Қайынбаева

**СӘНДІК-ҚОЛДАНБАЛЫ ӨНЕР ҚҰРЫЛЫМЫ АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТІҢ ТҮЛҒАЛЫҚ
КӨРКЕМ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

Мақала өзектілігі сәндік-қолданбалы өнер құрылымы арқылы студенттің тұлғалық көркем мәдениетін қалыптастыру. Мақалада мәдениеттану, философиялық, әлеуметтік және педагогикалық салада «Халық өнері», «Қазіргі мәдениеттің түп-тамырдық жүйесі» екендігін дәлелдей келе түпнұсқалық негізі ретінде қарастырады.

Түйін сөз: мәдениет, қазіргі заман мәдениеті, көркем мәдениеті, халық өнері, шығармашылық, педагогикалық мүмкіндіктер.

ZH. Kainbayeva

DECORATIVE APPLIED ART ON THE FORMATION ARTISTIC CULTURE STUDENTS

This is article devote problems formation artistic culture students on the means decorative-applied arts is artistic-creatives activity. Talk is influence decorative applied art on the formation artistic culture future specialist (teacher, artist scerery, expert applied arts) perhaps become a peapls decorative applied art, so as a process of it mastering at students widen and get a deeper knowledge specific knows, perfects applied artistic-decoratives skills, experience, output artistics consciousness.

Key words: culture, modern culture, artistic culture, folk art, work, pedagogical possibilities.

UDC 371.03:7.01

Olga Vorfolomeyeva - WKSU after M. Utemissov
E-mail: muzikant-70@mail.ru

**INDIVIDUAL TRAJECTORIES FOR ART SPECIALTIES STUDENTS
IN CREDIT SISTEM OF EDUCATION**

Abstract. In the loan program for the specialties of Arts (Bachelor), an individual approach is not new. There is a long experience of the various individual methods in the field of art. All of them are widely used in educational work of teachers at different levels, from children's music schools and special secondary educational institutions (music colleges and colleges of Arts), and in fact, directly in university system of high musical education.

Key words: art, individual programs, specialties of Art, individual education, culture of Kazakhstan, West Kazakhstan State University, Kazakh music, music art of Kazakhstan, artistic value.

According to the requirements of the educational process, using a system of credits (loans) in the learning process of the university art contains three main areas of planning:

- base - the general direction (degree) serving to determine the content and complexity of the training each student." History of Kazakhstan", "Foreign language", "Kazakh language", "Russian language", "Pedagogy" "Psychology" etc.- this subjects as a standard high school training;

- profiling, formed in accordance with the specifics of a given profession: "Specialty" "Chamber class" "Harmony" "History of Kazakh music" "History of west European music" "Ethnic solphedgio" etc;

- elective (optional) are different for each student, determine an individual educational trajectory of students. "Additional musical instrument", "Opera class" "Vocal scores reading", "Piano art of Kazakhstan", "Folk arrangement" "Computer arrangement" etc, this subjects are reflect a specific set of elective courses, chosen according to each student semester, formed by a sequence of study subjects.

- work plans to create a single schedule of the educational process and the complexity of calculating the training of teachers. They are formed by merging the individual plans for all students in this area (specialty) for the planned semester.

Experience in educational work in the Kazakh culture and arts high school (at WKSU), to implement the credit system, has shown that in practice, not all students are prepared to shape their educational programs, self-selecting part of the disciplines. Most often, students are first year students choose a model curriculum work. The greatest difficulties have younger students, and they most often asked to stay on the standard version of the plan, including an essential package of disciplines to get a quality higher education. 2,3,4 years of schooling, students consider themselves to be quite ready for the conscious selection of subjects for their individual plan. On the question of self-selection may include elective and higher education component, in addition, students of arts disciplines show an active role in the choice of performing programs on special subjects. Moreover, the percentage of students positively evaluating the prospect of choosing subjects at the undergraduate higher than in younger ones.

These results are expected and understandable, the majority of students in the second half of their studies appear more or less clear idea of their own education, job prospects and career plans. Thus, the results of a four-year experience showed that the degree of variability of individual plans for students of the first years of teaching the least, the ability of students to the selection and the lowest, both figures are higher in older years. This suggests that the majority of compulsory subjects should be included in the curriculum was in junior courses, and share an essential component in the curricula of undergraduate students should be greatest. This approach, on the one hand, it will minimize the possibility of conflict between the program and the increasing saturation of the undergraduate student's ability and desire to form their own individual plan. On the other hand, will contribute to mobility: the large share of the mandatory part of the program is passed the student, the fewer questions are being raised by his transition from college student to college.

The process of formation of individual plans for students is not possible without appropriate methodological and technological support, the main components are:

- in the information aspect - the development of descriptions of programs and courses, information packets and catalogs;

- in the organizational aspect - service formed by the academic consultants - advisors and tutors;

- the technological aspect - pretty efficient technologies are developed the formation of individual plans and their practical implementation.

In the loan program for the specialties of Arts (Bachelor), an individual approach is not new. There is a long experience of the various individual methods in the field of art. All of them are widely used in educational work of teachers at different levels, from children's music schools and special secondary educational institutions (music colleges and colleges of Arts), and in fact, directly in university system of higher musical education. This experience is rich, varied and well-assimilated modern education system in Kazakhstan.

One feature of the credit system for specialty arts is not only personal development trajectories in selected academic disciplines and programs, not only the organization and conduct of independent student work (SRS, SRSP), but also directly own individual work with each student individually in a classroom (studio) classes of special subjects, during all the years of training. The main thing here is paid to the method of direct contact between teacher-student, select the individual performing programs (music programs).

Before defining aspect of the site selection of the repertoire in the content of executive programs in the specialty, it is advisable to clarify his status in the learning process, regarded as pedagogically organized educational and cognitive activity is a student-musician. Why do we need, first of all, to identify the adequacy of existing program requirements for the selection of musical material.

As the musical material is the main carrier of the content of educational knowledge, it must possess a high degree of content, capacity, versatility, and depth and variety.

The prevailing teaching practice in music empiricism and conservatism in the repertoire policy, the lack of scientifically developed recommendations for the selection of the school musical material, require a clear definition of the didactic aspect of the selection of the repertoire at the theoretical level for each individual student, depending on the prerequisites, the level of technical and theoretical training and natural data. To do this, refer to the educational theory and practice.

In the formation of individual learning paths artist-musician, we find the following criteria and principles for selection of musical material: 1) the criteria for artistry and fascination, whether teaching, accounting, educational objectives, 2) the principle of self-planning activities, reminiscent of the principle of creative independence in the concept of developmental education in the performing pedagogy, and 3) the principles of high artistic value, taking into account individual characteristics of students (ability, knowledge, technical training, etc.), professional orientation, and 4) the principles of the ideological orientation of the near and far and prospects for development in accordance with program requirements on the main instrument for musical-pedagogical faculties of arts and professions, and 5) the principle of historicism, which reveals the real path of historical development of art in the content of musical performance training, and the principle of systems that allows to present musical and historical process in the content of musical performance training as a holistic education, which operates on the basis of inherent regularities in it.

The choice of repertoire precedes analysis of the opportunities the student. An important factor in the development of optimal technical student, an educational diagnosis, to determine which types of technology developed by a student in one degree or another.

Pedagogical analysis is one of the main entry points in the selection of repertoire, facilitating optimal technical improvement of the student.

Thus, choosing the path of individual selection mechanism works in terms of textural features of the musical material, we can say with confidence that the notion of the didactic aspect of the selection of repertoire includes the "universality" of individually-chosen musical material in which the technical development of student-musicians in the artistic material, inherent in textured formula works, combined with the development of his professional and musical thinking.

One of the main aspects of this trend are the pedagogical monitoring technical development of the student, studying his or her identity from this perspective is a complex and lengthy period, many hours of classroom and self study. Contact hours in the classroom for individual training varies from two to eight hours per week on a single core discipline.

Therefore, to establish a process of student classroom work in accordance with the logic of the teacher, you will need:

1) to highlight the technical work within the steps involved in ideomotor training and characteristic properties of performance art, emotional, and general music of the order, that is to fix these stages that reveal the specifics of each of them;

2) to equip the student-artist skills to successfully perform assigned classroom and independent tasks;

3) to illustrate possible ways to identify students semantics of a musical work not related to ideomotor views.

However, the main criterion and procedure of selection of musical material in our study is a multi-level sequence analysis of the individuality of student, which is the basic "tools" in the selection of repertoire. In this connection, further consideration of the problem of selection of repertoire, proposed that by comparison, developed in educational theory and practice of the principles and criteria for selection of an individual trajectory of training programs, with the contents of the aforementioned multi-sequence analysis.

A special role in shaping the trajectory form the principles developed in relation to the selection of vocal repertoire. Among them - the importance of the principles of musical material for the individual (cognitive, aesthetic, practical), the artistic diversity of the repertoire, the concentric organization of artistic and technical challenges, the study of the repertoire of high complexity, planning, self-activity of the student outside of class. These principles affect both the selection of the musical material under study and its structuring. The most relevant is the principle of self-planning activities, reminiscent of the principle of creative autonomy in the concept of developmental education in music pedagogy. Controversial, in our opinion, it would seem the principle of increased complexity, as in music pedagogy, there is no unambiguous relationship to the practice of overstating the difficulties programs.

To summarize the study criteria and principles for the formation of individual trajectories for the students specialty arts can confidently say that the criteria of artistic value and excitement, pedagogical expediency, principle of creative autonomy and the principles of high artistic value, taking into account individual characteristics of students (skills, knowledge, technical training), professional orientation, as well as the principles of motivational orientation, far and near prospects of development, the principle of historicism, which reveals the real path of historical development of art in the content of music and performing learning systems principle, which allows to present musical and historical process in the

content of music and performing as a learning holistic education, which operates on the basis set forth in its laws, to some extent overlap, or are the basis for one of four levels of individual learning paths, which, in turn, are closely interrelated.

The cardinal difference between the tested systems from a previous credit is the abandonment of traditional evaluation of the level of education through the individual characteristics of the future expert (University of Arts). To the credit system, focused on the transition from educational institutions to the group individually directed forms of learning, flexible enough to meet the needs of the education market, characterized by an attempt to take into account the amount of knowledge from the student, and a measure of which is a credit unit - a loan. Credit system is a practical embodiment of a new educational paradigm, so it is a choice selection of the Kazakhstan education, acceding to the European integration process (Bologna), and its introduction has become a strategic objective of the education system in universities of the CIS countries.

References

1. Barenboim L.A.. Questions of piano pedagogy and performance. - Leningrad, 1969. .
2. Vygodsky A.. Psychology of Art. – Moscow, 1968.
3. Gulyga A.V. The principles of aesthetic. - Politizdat, 1987.
4. Gurenko E. Problems of artistic interpretation (philosophical analysis) – Novosibirsk: Science, 1982.
5. Davydov V. The theory of developmental education. Moscow: Intor, 1996.
6. Mazel L. The nature and means of music. - Moscow, 1983.
7. Medushevsky V.V. On the laws and means of artistic influence of music. - Moscow: Music, 1976 - 254 c.
8. Savshinsky SI The work of the pianist. – Moscow, 1964.

О.В. Ворфоломеева

КРЕДИТТІК ЖҮЙЕДЕГІ ЖЕКЕ ӨНЕР МАМАНДЫҚТАР ТРАЕКТОРИЯСЫ

Жеке өнер траекториясы кредиттік жүйеде мамандық бойынша маңызды орын алады. Мақалада өнер мамандықтарына арналған тәжірибелер және бөлек амалдар жүйеленіп қаралды.

Түйін сөз: Вокалдық өнер, жеке траекториясы, өнер мамандықтары, БҚМУ, вокал педагогикасы.

О.В. Ворфоломеева

ИНДИВИДУАЛЬНЫЕ ТРАЕКТОРИИ ОБУЧЕНИЯ ДЛЯ СТУДЕНТОВ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ ИСКУССТВ В УСЛОВИЯХ КРЕДИТНОЙ СИСТЕМЫ ОБУЧЕНИЯ

В кредитной системе по специальностям искусства (бакалавр) индивидуальный подход не нов. Существует многолетний опыт различных отдельных методов в области искусства. Все они широко используются в воспитательной работе учителей на разных уровнях детских музыкальных школ и средних специальных учебных заведений (музыкальных училищ и колледжей искусств) и непосредственно в университетской системе высшего музыкального образования.

Ключевые слова: искусство, индивидуальные программы, специальности искусства, индивидуальное образование, культура Казахстана, Западный Казахстан, государственный университет, казахская музыка, музыкальное искусство Республики Казахстан.

УДК 599.369 (574.1)

С.Н. Бохорова - магистр, ст. преподаватель

E-mail: b_sveta_n@mail.ru

А.С. Бисенгазиева - магистр, преподаватель

E-mail: bisengazieva@mail.ru

А.Г. Жароева - магистр, преподаватель,

ЗКГУ им. М. Утемисова

E-mail: aliay_zhar@mail.ru

МЕТОДИКА ПРОВЕДЕНИЯ ЗООЛОГИЧЕСКИХ ЭКСКУРСИЙ ПО ИЗУЧЕНИЮ ВОДНОГО БИОТОПА ВО ВРЕМЯ ЛЕТНЕЙ ПОЛЕВОЙ ПРАКТИКИ ПО ДИСЦИПЛИНЕ «ЗООЛОГИЯ БЕСПОЗВОНОЧНЫХ»

Аннотация. В статье рассмотрена методика изучения беспозвоночных животных во время проведения зоологической экскурсии на водный биотоп. Описана биология и экология наиболее распространенных видов беспозвоночных животных.

Ключевые слова: зоологическая, экскурсия, водный, биотоп, беспозвоночные, животные, простейшие, гидробионты.

Большое место для изучения биоразнообразия животного мира и механизмов их адаптации к различным биотопам в процессе летней полевой практики отводится экскурсии. Экскурсия основана на непосредственном восприятии студентами изучаемых объектов и явлений в естественной обстановке. Содержание экскурсий должно иметь непосредственную связь с пройденным теоретическим материалом на аудиторных занятиях. В то же время полученные на экскурсиях представления, результаты наблюдений и собранные материалы могут быть использованы на последующих занятиях по биологической экологии, эволюционному учению, энтомологии и др.

Экскурсии имеют большое познавательное и воспитательное значение. Они расширяют и углубляют знания учащихся, предоставляют возможность увидеть объекты природы в естественной среде, наблюдать взаимосвязь растений с почвой, животных с растениями. Это позволяет сформировать у студентов представление о природе как едином целом, в котором все части теснейшим образом взаимосвязаны.

Экскурсии проводятся непосредственно в природу на различные биотопы: водный, почвенный, закрытый (лес, лесополоса), открытый (степь, луг) и др.

Рассмотрим подготовку и проведение экскурсии на водный биотоп. Целью данной экскурсии является: овладение методикой сбора водных беспозвоночных животных; изучение водной среды как комплекса определенных жизненных условий; учебное исследование и составление характеристики конкретного водоема, фауну которого предстоит изучить студентам; выяснение видового состава животных данного водоема; выяснение приспособительных черт в организации водных обитателей в связи с условиями их жизни; изучение биологических особенностей некоторых видов, наиболее часто встречающихся в данном водоеме; выявление полезных и вредных обитателей водоема [1. с. 14].

Целесообразно проводить экскурсию небольшими группами в количестве 10-12 студентов. Руководитель знакомит с целью, задачами и методикой сбора водных беспозвоночных. Перед началом экскурсии студенты получают необходимое оборудование: гидробиологические сачки, эмалированные ванночки, жестяные экскурсионные ведерки, стеклянные банки с бечевкой вместо ручки, пробирки для отсаживания хищников, пинцеты, лупы.

Пресный водоем легко найти практически в любой местности, в том числе и в черте города. Река, озеро, пруд, арычная канава могут служить местом проведения экскурсии. Чаще всего мы организуем экскурсии на реки Чаган и Деркул. Обитатели этих водоемов многообразны и представляют самые разные экологические и систематические группы, но в то же время их не так уж и много и подготовить их краткую характеристику и рассказать о них будет несложно.

Прибыв на место проведения экскурсии, студенты проводят описание местности, погоды, а так же отмечают экологические факторы, влияющие на жизнь и распространение гидробионтов. Вначале наблюдают за естественным состоянием водных обитателей (водомерки, прудовики, гладыши, плавунцы и др.). После наблюдения приступают к лову животных с помощью гидробиологического сачка.

Сначала нужно ловить в толще воды, не касаясь дна, а затем уже на дне и вблизи береговой растительности. Извлеченный из воды сачок с водой и пойманными животными надо сразу же поместить в ванночку, а затем все содержимое сачка вытряхнуть в нее. Из ванночки пойманных животных выбирают пинцетом и перекладывают в стеклянную банку, в которую заранее наливается чистая вода из водоема и кладутся веточки элодеи.

Мелких животных (личинки паденок, низшие ракообразные), а также наиболее прожорливых хищников (личинки плавунцов, гладыши) необходимо отсаживать в отдельные пробирки.

Для сбора губок (бодяг) и кишечнополостных (гидр), которые поселяются на подводных растениях или упавших на дно ветках, нужно доставать из воды части зеленых подводных растений или мертвых веток и тщательно осматривать всю их поверхность через лупу. Части растений, на которых обнаружены указанные животные, помещают в стеклянную банку с водой. Для знакомства с фауной простейших исследуются капли воды, взятые из разных участков водоема при помощи микроскопа. В процессе камеральной обработки устанавливается видовой состав отловленных животных, используя различные определители: Е.М. Хейсин «Краткий определитель пресноводной фауны», А.Н. Липин «Пресные воды и их жизнь». Видовое разнообразие наших водных биотопов представлено следующими видами:

Амёбы (лат. *Amoeba*, от греч. «изменение») - род микроскопических одноклеточных организмов из семейства Amoebidae. У амёб неправильная, постоянно меняющаяся форма. Передвигается при помощи ложноножек (псевдоподий). Они состоят из тонкой наружной оболочки клетки, большого ядра, питательных и сократительных вакуолей и жировых глобул. Длина до 0,3 мм. Наиболее известен вид амёба протей (*Amoeba proteus*).

Эвглена (лат. *Euglena*) - род одноклеточных организмов из класса эвгленид (*Euglenida*). Размеры представителей рода варьируют от 30 до 200 микрон. У разных представителей клетки обладают веретенообразной,

цилиндрической или лентовидной формой; тупо срезаны на переднем и заострены на заднем конце. Основание жгутика расположено в крупном жгутиковом кармане на переднем конце тела. Эктоплазма тонкая, у некоторых видов снабжена спирально расположенными утолщениями или полосками. Хлоропластов обыкновенно несколько или один; одно ядро; пиреноиды у немногих видов. На переднем конце тела вблизи основания жгутика расположена стигма и система сократительной вакуоли, резервуар которой опорожняется в жгутиковый карман.

Инфузория-туфелька (лат. *Paramecium caudatum*) - организм получил своё название за постоянную форму тела, напоминающую подошву туфли. Размеры разных видов туфелек составляют от 0,1 до 0,6 мм. На поверхности клетки в основном продольными рядами расположены реснички, число которых - от 10 до 15 тыс. В основании каждой реснички находится базальное тельце. У туфельки 2 сократительные вакуоли в передней и задней части клетки. У туфельки имеется два разных по строению и функциям ядра - диплоидный микронуклеус (малое ядро) округлой формы и полиплоидный макронуклеус (большое ядро) бобовидной формы.

Суво́йки (лат. *Vorticella*) - род из семейства *Vorticellidae* отряда кругоресничных инфузорий, (лат. *Peritricha*), а также Ресничные инфузории. Одиночные или колониальные микроскопические формы до 0,23 мм в диаметре, ведущие неподвижный образ жизни, прикрепляясь с помощью длинной, сократимой ножки или стебелька к неподвижным предметам или к наружным покровам рачков и других животных. Тело имеет форму колокольчика, передний конец которого расширен наподобие воронки, образуя так называемую перистому, окаймленную околоротовым венчиком мерцательных пластинок.

Гидра (лат. *Hydra*) - род пресноводных сидячих кишечнополостных. Гидра прикрепляется к водным растениям или грунту. Длина тела гидры составляет 1-20 мм. Это одиночный малоподвижный полип. Тело гидры цилиндрической формы, на переднем конце тела на околоротовом конусе расположен рот, окружённый венчиком из 5-12 щупалец. У некоторых видов тело разделено на туловище и стебелёк. На заднем конце тела (стебелька) расположена подошва, с её помощью гидра передвигается и прикрепляется. Гидра обладает радиальной (одноосно-гетеропольной) симметрией.

Бадяговые (лат. *Spongillidae*) - семейство пресноводных губок из класса обыкновенных (*Demospongia*). Встречаются на подводных предметах в виде неправильных или древовидных обрастаний до 1 м в длину. Живые бадяги окрашены в зелёный, жёлтый или коричневый цвет. Скелет бадяг состоит из кремниевых спикул и белка спонгина.

Пиявки (лат. *Hirudinea*) - подкласс кольчатых червей из класса поясковых (*Clitellata*). Самый крупный представитель - *Haementeria ghilianii* (до 45 см). Передний и задний концы тела пиявок несут присоски. На дне передней располагается ротовое отверстие, ведущее в глотку.

Беззубка, пресноводный двустворчатый моллюск отр. Пластинчатожаберных. Тонкостенная раковина беззубки в длину достигает 20 см, изнутри покрыта слоем перламутра. Створки раковины лишены зубов, образующих замок (отсюда название моллюска); они удерживаются вместе двумя мышцами-замыкателями. Беззубка перемещается по дну со скоростью 20–30 см/ч.

Водомёрки (лат. *Gerridae*) - семейство полужесткокрылых насекомых из подотряда клопов (*Heteroptera*). Наиболее распространены виды рода *Gerris*. Живут на поверхности воды. Тело и кончики ног покрыты жёсткими несмачиваемыми в воде волосками, благодаря чему водомерки приспособлены к скольжению по воде. Тело длиной 1–30 мм, тёмно-коричневого, бурого цвета. Имеют колюще-сосущий ротовой аппарат (хоботок).

Водяные скорпионы (лат. *Nepidae*) - семейство водяных клопов (лат. *Hydrocores*) из подпорядка разнокрылых (лат. *Heteroptera*), отряда полужесткокрылых насекомых. Тело их плоское, расширенное или удлинённое; голова большая, погруженная в переднегрудь, с большими сетчатыми глазами, но без глазков; хоботок свободный, трехчленистый; сяжки короткие, 3-4-членистые, скрытые в ямки под глазами. Полунадкрылья с явственной перепонкою. Передние ноги длинные и толстые (хищные ноги); задние - покрытые ресничками, но не сплюснутые (плавательные ноги). У некоторых на конце брюшка находятся две дыхательных трубки.

Водолюбы (лат. *Hydrophilidae*) - семейство водных насекомых отряда жесткокрылых. Ноги жуков водолюбов (*Hydrophilidae*) снабжены плавательными волосками, но эти водные жители плавают неважно, а потому предпочитают держаться поближе к берегу, в зарослях водных растений. Большинство водолюбов - мелкие или очень мелкие жуки, но самый крупный водолюб черный (*Hydrophilus piceus*) достигает длины 4,7 см. От плавунцов его легко отличить по внешним признакам - одноцветной темной окраске, очень коротким усикам с булавой на концах и треугольным расширениям на лапках передних ног у самца [2. с. 247].

Личинки стрекоз можно разделить, в общем, на три группы: а) Личинки типа стрекозы-коромысла (*Aeschna*) с удлинённым телом и плоской маской. Сюда относятся самые крупные виды, сходные между собой. б) Личинки типа обыкновенной, или настоящей стрекозы (*Libellula*) с более коротким и широким телом, чем предыдущие. Маску имеют шлемовидную. Держатся преимущественно на дне, часто в слое ила. в) Личинки типа лютки (*Agrion*) с весьма длинным вытянутым телом, которое на заднем конце имеет листообразные жаберные пластинки [3. с. 320].

Результаты работы на экскурсии отмечаются в дневнике в виде описаний, зарисовок, таблиц и предварительных выводов. Собранный на экскурсии материал оформляют соответствующим образом и используют на различных занятиях.

Литература

1. Н.Г. Кременецкий. Учебно-полевая практика по зоологии беспозвоночных. - М.: Просвещение, 1959. - 145 с.
2. А.Н. Липин Пресные воды и их жизнь. - М.: Учпедгиз, 1950. - 406 с.
3. Б.Е. Райков, М.Н. Римский-Корсаков. Зоологические экскурсии. - Ленинград: Учпедгиз, 1956. - 690 с.

С.Н. Бохорова, А.С. Бисенгазиева, А.Г. Жароева
«ОМЫРТҚАСЫЗДАР ЗООЛОГИЯСЫ» ПӘНІ БОЙЫНША
ДАЛАЛЫҚ САРАМАН КЕЗІНДЕ СУ БИОТОПЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ ЗООЛОГИЯЛЫҚ
ТОПСЕРУЕН ӨТКІЗУ ӘДІСТЕМЕСІ

Мақалада зоологиялық экскурсия жүргізу барысындағы су биотобында тіршілік ететін омыртқасыз жануарларды зерттеу әдістемесі қаралған. Көп таралған омыртқасыз жануарлардың биологиясы мен экологиясы жазылған.

Түйін сөз: зоологиялық, топсеруен, су, биотоп, омыртқасыздар, жануарлар, қарапайымдылар, гидробионттар.

S.N. Bohorova, A.S. Bisengaziva, A.G. Zhariova
METHODS SYSTEMS STUDYING BRINGING IN OF INTERTEBRATED ANIMALS
TO REALIZATION O ZOOLOGICAL EXCURSION DURING OF SUMMER FIELD
PRACTICE

The article had considered by methods systems studying bringing in of invertebrate animals to realization o zoological excursion during of summer field practice. Described biology and ecology of the most widespread types of invertebrate animals.

Key words: zoological, excursion, water, biotope, invertebrates, animal, simplest, hidrobiont.

УДК 0012:37.011.31

*А.С. Бекенова – магистр,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: Inabat.77@mail.ru*

БОЛАШАҚ ҚҰЗЫРЕТТІ МҰҒАЛІМ ДАЙЫНДАУДА
ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ

Аңдатпа. Мақалада білім сапасын арттырудағы инновациялық ақпараттық-педагогикалық технология және олардың түрлері талданып, оларды болашақ құзыретті мұғалім дайындауда қолдану тиімділігі қарастырылған. Болашақ мамандардың жаңа инновациялық педагогикалық технологияларды қолдануға даярлығын қалыптастыратын көрсеткіштер анықталған. Инновациялық технологияны қолдану «Инновациялық технология» элективті курсын оқытудағы мысалдар арқылы дәлелденген.

Түйін сөз: инновация, технология, инновациялық ақпараттық-педагогикалық технология, модификация, білім, ақпарат, мотивация, құзыретті.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» Жолдауында жаңа кезеңнің негізгі міндеттерінің бірі «...осы заманғы білім беру, «парасатты экономиканың» негіздерін қалыптастыру, жаңа технологияларды пайдалану мамандарды дайындау сапасын көтеруге басты себеп болатын, инновациялық экономиканы дамыту» деп атап көрсетілген, сондықтан да еліміздегі әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге байланысты білім беру жүйесіне қойылған жаңа талаптарға сай студенттердің белсенділік пен дербестік қабілеттерінің жетілуіне әсер ететін жаңа ақпаратты технологияларды қолдану, оның әлемдік білім кеңістігіне енуіне жол ашуда.

Болашақ маман жоғары оқу орны аудиториясында қалыптасады, одан болашақ түлектің біліктілік деңгейі анықталады. Сондықтан жоғары мектеп

педагогикасының күрделі де маңызды бір мәселесі студентті болашақ мамандығына оңтайландыру, кәсіптік біліктілігін дамыту, кәсіби бағдар берудің жаңа жүйесін жасау, іскер және құзыретті маман дайындау. Мұндай маман дайындау үшін білім беру үдерісін белсенділендіру, оқытудың жаңа формалары мен әдіс-тәсілдерін жетілдіру қажет. Оқу үдерісін белсенділендіру – берік те тиянақты білім берудің жолдарын қарастыру, студенттердің шығармашылық ойлауына, ізденуіне мүмкіндік жасау, оларды келешек мамандығына қызықтыра алу, оқу үдерісін ғылыми негізде ұйымдастыру және т.б. Жаңа инновациялық оқыту технологиясы кәсіптік қызметтің ерекше түрі болып табылады.

Тұлғалық бағдарлы және синергиялық (өзін-өзі дамыту) парадигмалары ең алдымен білім беру үдерісінің субъектілеріне ерекше талаптар қойып, жаңа инновациялық білім беру ортасын қалыптастыруын талап етеді. Қазақстан Республикасы жоғары оқу орындарында кредиттік оқыту жүйесі инновациялық орта ретінде қалыптасып келеді. Әлбетте, ол жаңа білім мазмұны мен инновациялық білім беру технологиялары мен әдістерді, яғни инновациялық ұйымдастыру-дидактикалық шарттарын қамтитын инновациялық білім беру жүйесін дамытуды талап етеді.

Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың инновациялық технологияларын меңгермейінше, сауатты, әрі жан-жақты маман болу мүмкін емес. Инновациялық технологияны меңгеру оқытушының интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани азаматтық және басқа да көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып оқу-тәрбие процесін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі

“Инновация” ұғымын қарастырсақ, ғалымдардың көбі оған әртүрлі анықтамалар берген. Мысалы, Э.Раджерс инновацияны былайша түсіндіреді: “Инновация- нақтылы бір адамға жаңа болып табылатын идея”. Майлс “Инновация – арнайы жаңа өзгеріс. Біз одан жүйелі міндеттеріміздің жүзеге асуын, шешімдерін күтеміз», – дейді [1].

Инновациялық құбылыстар білім беру саласында өткен ғасырдың сексенінші жылдарында кеңінен тарала бастады. Әдетте инновация бірнеше өзекті мәселелердің түйіскен жерінде пайда болады да, берік түрде жаңа мақсатты шешуге бағытталады, педагогикалық құбылысты үздіксіз жаңғыртуға жетелейді. ” Масырова Р.Линчевская Т – “Жаңару” дегенімізді былай деп түсіндіреді: “Жаңару – белгілі бір адам үшін әділ түрде жаңа ма, әлде ескі ме оған байланысты емес, ашылған уақытынан бірінші қолданған уақытымен анықталатын жаңа идея.

Қазақстанда ең алғаш «Инновация» ұғымына қазақ тілінде анықтама берген ғалым Немеребай Нұрахметов. Ол “Инновация, инновациялық үрдіс деп отырғанымыз – білім беру мекемелерінің жаңалықтарды жасау, меңгеру, қолдану және таратуға байланысты бір бөлек қызметі” деген анықтаманы ұсынады. Н.Нұрахметов “Инновация” білімнің мазмұнында, әдістемеде, технологияда, оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастыруда, мектеп жүйесін басқаруда көрініс табады деп қарастырып, өзінің жіктемесінде инновацияны, қайта жаңарту кеңістігін бірнеше түрге бөледі: жеке түрі (жеке-дара, бір-бірімен байланыспаған); модульдік түрі (жеке-дара кешені, бір-бірімен байланысқан); жүйелі түрі (мектепті толық қамтитын).

Әдіскер С.Көшімбетова өзінің зерттеуінде оқу-тәрбие үрдісінде оқытудың инновациялық әдіс-тәсілдерін қолданудың мынадай ерекшеліктерін атап көрсеткен:

- дербес оқыту технологиясы оқу-тәрбие үрдісінде ғылымның негіздерін игерту үшін ізгілік, адамгершілік қасиеттерді қалыптастыра отырып, жеке тұлғаның әлеуметтік-психологиялық жауапкершілігін арттырады;

- қоғам мен табиғат заңдылықтарын кіріктіру негізінде меңгеруі;

- оқытушы білмейтін шығармашылық ізденіс негізінде өмірге келген жаңа қабілет;

- саралап деңгейлеп оқыту технологиясында оқытудың мазмұны мен әдістері шығармашылық ізденіс іс-әрекет жасау негізінде адамның инновациялық қабілеттерінің қалыптасуына бағытталады.

- ақпараттық бағдарламалық оқыту - оқытудың мазмұнын пәнаралық байланыс тұрғысынан ұйымдастыру;

- иллюстрациялы түсіндірмелі оқытуда «адам-қоғам-табиғат» үйлесімдік бағыттағы дүниетанымында жүйелі саналы мәдениет қалыптасады;

- ізгілендіру технологиясында педагогика ғылымының алдыңғы қатарлы ғылыми жаңалықтарды тәжірибеде «бала-субъект», «бала-объект» тұрғысынан енгізіле бастайды да, ал ғылыми білімдер «оның тұрмысының әлеуметтік жағдайы мен іс-әрекетінің әлеуметтік нәтижесінің бірлігінде қарастырады.

Ал жалпы инновацияны модификациялық, комбинаторлық, радикалдық деп үш түрге бөлуге болады [2].

Модификациялық инновация – бұл бұрын қолда барды дамытумен, түрін өзгертумен айналысу. Бұған В.Ф. Шаталовтың математикаға жазған тірек конспектісі және оны көптеген мұғалімдердің пайдалануы мысал бола алады.

Комбинаторлық модификация – бұрын пайдаланылмаған, белгілі әдістеме элементтерін жаңаша құрастыру. Бұған пәндерді оқытудың қазіргі кездегі әдістемесі дәлел.

Радикалдық инновация – білімге мемлекеттік стандарттарды енгізу жа-тады. Мемлекеттік стандарт білім беруде, негізінен, мөлшерлерді, параметрлерді, деңгейлік және сапалы оқытудың көрсеткіштерін қалыптастырады.

Ғылыми-педагогикалық әдебиеттерде іс жүзінде анықталып табылған оқыту үрдісінің нәтижесін көретін әдіс-тәсілдері, түрлері көбіне жаңашыл, инновациялық болып табылады. Олай болса, инновациялық ақпараттық-педагогикалық технология ұғымын білім саласы, ақпарат көзі, ақпараттық технология маманы іс-әрекетінің құралы ретінде 1-кестеге сәйкес анықтауға болады.

Кесте 1.

Инновациялық ақпараттық-педагогикалық технология ұғымы

Білім саласы ретінде	✓ Оқу курсын меңгеру кезіндегі құбылыстарды, объектілерді, заңдарды және олардың жиынтығын сипаттайды; ✓ Бір объектінің әр түрлі қасиеттерін немесе әр түрлі ғылыми позициялары бар бірнеше пәндер бойынша пәндік саланы меңгертуді қамтиды; ✓ Берілген міндеттің жүзеге асу тәсілдері мен құралдарын таңдай білуді жоспарлайды ✓ Орасан зор ақпараттарға негізделген шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді.
Ақпараттар көзі ретінде	✓ АТ-мамандарына арналған ақпараттар, ақпарат көздерін электронды тасымалдаушылар: бағдарламалау тілдері бойынша анықтамалық ақпарат, бағдарламалық өнімдерді өңдеуге арналған арнайы сайттар, әр түрлі форумдар, чаттар, олардың болашақ іс-әрекеттерімен немесе оған дайындалумен байланысты сұрақтарды талдайтын пәндік сала тақырыптары бойынша конференциялар, электронды журналдар; ✓ Есептеу техникасы, бағдарламалық құралдар, бағдарламалық өнімдерді өңдеу құралдарының, ақпараттық жүйелердің өзгерістерін бейнелейді.
АТ- маманының іс-әрекетінің құралы ретінде	✓ Қазіргі бағдарламалау тілдері, әр түрлі редакторлар (графиктік, мәтіндік); ✓ Меңгерілетін тіл ортасын жүктеуге мүмкіндік береді, оның мүмкіндіктері мен компоненттерімен таныстырады; ✓ АТ-мамандарының болашақ іс-әрекетінде көрініс табатын бір объектіні әр түрлі жағдайларда қарастыруға мүмкіндік береді.

Инновациялық ақпараттық-педагогикалық технологияның негізгі, басты міндеттері мынадай:

- әрбір білім алушының білім алу, даму, басқа да іс-әрекеттерін мақсатты түрде ұйымдастыра білу;
- білім мен білігіне сай келетін бағдар таңдап алатындай дәрежеде тәрбиелеу;
- өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру, дамыту;
- аналитикалық ойлау қабілетін дамыту.

Педагогикалық жаңалықтарды жасау, меңгеру және қолдану енетін мұғалімдер мен тәрбиешілердің іс-әрекетінің инновациялық бағыты білім беру жүйесін жаңарту құралы болып табылады [3;229-232 б]. Оқу-тәрбие үрдісіне инновациялық технологияларды енгізу арқылы мұғалім кеңесші, тәрбиеші, жетекші функцияларын одан әрі меңгереді. Бұл мұғалімнен педагогика және психология, тәрбиелеу және оқыту технологиясы салалары бойынша арнайы психологиялық-педагогикалық дайындықты қажет етеді. Педагогикалық инновацияны түйсіну, бағалау және жүзеге асыру осы дайындық негізінде жүзеге асады [4]. Сондықтан болашақ мамандардың жаңа

инновациялық педагогикалық технологияларды қолдануға даярлықты қалыптастыруын мына көрсеткіштер арқылы анықтауға болады:

Мотивациялық өлшемдеріне танымдық қызығуды қалыптастыру бейнесі жатады. Оған болашақ мамандарды қалыптастыру, құндылық қарым-қатынас, болашақ маманның өзінің кәсіби шеберлігін дамытуға талпынуы, болашақ мамандығын ерекше жақсы көруі, ұрпақ тәрбиесінде ұстаздың жетекші орнын сезінуі, кәсіби жеке біліктілік деңгейін көтеруге бағыттылығы, инновациялық іс-әрекетке ұмтылу әрекеттері кіреді.

Танымдық өлшемдері болашақ маманның әлеуметтік кәсіби қоршаған ортаны жедел тани алуымен, өзін кәсіби жүзеге асырудың нәтижелі әдіс-тәсілдерін пайдалануымен, инновациялық педагогикалық технологияларға қызығу танытумен ерекшеленеді. Оған болашақ маманның әлеуметтік кәсіби қоршаған ортаны біліп-тануы, кәсіптік білімін өз тәжірибесінде қолдана білуі, инновациялық педагогикалық технологияларды оқып меңгеруі, үйренуі жатады.

Іс-әрекеттік өлшемдері болашақ маманның өзінің кәсіби іс-әрекетінің мақсаты мен міндеттерін анықтай алуы және педагогикалық қарым-қатынастық үрдісті тиімді жүзеге асыра алуымен өлшенеді. Оған болашақ маманның өз пәнін жете меңгеруі, біртұтас оқу-тәрбие үрдісінің психологиялық, педагогикалық негіздерін білуі, педагогикалық үрдісті жоспарлап, жүзеге асыра алуымен өлшенеді.

Технологияның өлшемдері оқытудың әдістемелік мақсаттары, оқыту үрдісі, оның міндеттерін анықтай алуы, оқытудың нәтижесін болжай алуы және психологиялық-педагогикалық білімдерді меңгерумен анықталады. Оған болашақ маманның біртұтас оқу-тәрбие үрдісінде сабақты тиімді ұйымдастыра білуі, оқушылармен ынтымақтастық қарым-қатынасты жүзеге асыра алуы, біртұтас педагогикалық үрдісті диагностикалай алуы және сабақтың нәтижесі жоғары болатындай ең тиімді педагогикалық технологияны таңдай алуы қажет.

Шығармашылық өлшемдеріне шығармашылық ептілікті, шығармашылық белсенділікті болашақ маманның шығармашылық-ізденушілік дамыту кіреді. Оған болашақ маманның ғылыми-зерттеу жұмыстарына өзіндік талдау жасай алуы, өз білімін көтеруге, жетілдіруге талпыныстың болуы мен инновациялық әдіс-тәсілдерді қолдануға өзіндік жаңалықтар, өзгерістер енгізумен және жаңалықты шығармашылықпен қолдана алуымен сипатталады [5].

Осы аталған көрсеткіштердің әсерінен білім, кәсіп, іскерлік, іс-әрекет, игеру, нәтиже құралады. Білім жалпы, кәсіби, техникалық, арнайы білім болып бөлініп кәсіппен ұштасады. Ал кәсіп – мамандық таңдау, мамандықты меңгеру. Білім алып кәсіп иесі болу үшін іскерлік қажет. Іскерлік – оқу, білім, кәсіп, тәжірибе, ізденушілік, өзіндік жұмыс, іс-шаралар, дағдыдан туындайды. Іскер болу үшін іс-әрекетті меңгеру қажет. Іс-әрекет әрекеттен, операция, қимыл-қозғалыстан тұрады. Барлық үрдіс байланыса орындалғаннан соң нәтиже көрсеткіші пайда болады.

Жаңа ғасырға білімді адам болып білімді, инновациялық технологияларды жетік меңгергенде ғана еруге болады. Өйткені халықтың іс-әрекеті барған сайын олардың ақпараттануына, компьютердің және телекоммуникацияның көмегімен алған ақпараттарын тиімді өңдеу қабілетіне байланысты.

Бұл жоғары кәсіби білім беру жүйесінің алдына студенттердің инновациялық ақпараттық-педагогикалық технологияны практикалық әрекеттерде пайдалануға даярлығын қалыптастыру міндетін қояды.

Осы мақсатта информатика кафедрасында болашақ құзыретті мұғалімдерді дайындау барысында «Инновациялық технология» элективті курсы оқытылады. Курстың мақсаты - қазіргі білім парадигмасы негізінде болашақ информатика мұғалімінің тұлғасын қалыптастыру. Осы мақсатты жүзеге асыруда төмендегідей міндеттер қойылды:

- Қазіргі педагогикалық технологиялар туралы түсінік қалыптастыру;
- Оқыту технологиялары туралы нақты білім мен қолданудың практикалық білігін қалыптастыру, инновациялық іс-әрекетке баулу.

Сабақтар оқытудың жаңа технологияларын қолдану арқылы өткізіледі. Студенттер кәсіби білім мен құзыреттіліктерді меңгереді. Студенттер практикалық сабақтарда информатика пәні бойынша жеке тақырыптар бойынша инновациялық технологияларды пайдаланып сабақтар өткізеді. Мысалы, атап айтсам, «Paint графиктік редакторы» тақырыбын қайталауда деңгейлеп саралап оқыту технологиясын, «Power Point бағдарламасының мүмкіндіктері» тақырыбында жобалап оқыту технологияларын қолдану арқылы өткізілген сабақтар өз нәтижесін берді. Пәнді оқу арқылы студенттер өз мамандықтары бойынша білім, білік сапасын арттырудағы жаңа инновациялық технологияларды меңгерсе, ал оқытушы болашақ құзыретті мұғалім дайындауда кәсіби біліктілігін одан әрі жетілдіріп шығармашылық ізденісін шыңдайды.

Білім сапасын арттырудағы инновациялық ақпараттық-педагогикалық технологияны талдай келе, мынадай тұжырым жасауға болады:

- білім алушылардың білім, білік сапасын арттырудағы жаңа инновациялық технологиялардың түрлері сан алуан, оларды таңдау және одан шығатын нәтиже оқытушының кәсіби біліктілігіне тікелей байланысты;

- жаңа инновациялық технологияларды енгізу жүйелі әрі мақсатты түрде жүргізілгенде ғана жетістікке жетуге болады;

- жаңа инновациялық оқыту технологияларын енгізу барысында әрбір оқу орнының материалдық-техникалық базасының бүгінгі талапқа сай болуы керек.

Қорыта келе, болашақ құзыретті мұғалім дайындауда инновациялық технологияларды қолдану - кәсіптік және құзырлылық деңгейі жоғары, өндірістің қарқынды даму жағдайына тез бейімделе білетін, кездескен мәселенің шешімін өздігінен дербес жүзеге асыра алатын бәсекеге қабілетті маманды қалыптастырудың негізгі құралы деп есептеймін.

Әдебиеттер

1. Раджерс Э. Инновация туралы түсінік. – //Қазақстан мектебі, №4, 2006.
2. Алексеева, Л.Н. Инновационные технологии как ресурс эксперимента/ Л. Н. Алексеева// Учитель. - 2004. - № 3. - с. 78.
3. Сластенин В.А. и др. Педагогика: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В. А. Сластенин, И. Ф. Исаев, Е. Н. Шиянов; Под ред. В.А. Сластенина. - М.: Издательский центр «Академия», 2002. - 576с.

4. Клименко Т.К. Инновационное образование как фактор становления будущего учителя. Автореф. Дис. Хабаровск, 2000. – 289с.

5. Қабдықайыров Қ. Инновациялық технологияларды диагностикалау. – А., 2004

А.С. Бекенова

**ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ
В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ КОМПЕТЕНТНОСТНЫХ УЧИТЕЛЕЙ**

В статье рассматривается анализ повышения инновационных технологий качества в образовании, их эффективность в подготовке будущих компетентностных учителей.

Ключевые слова: знание, информация, технология, инновационная информационно – педагогическая технология, модификация, компетентность, мотивация, инновация

A.S. Bekenova

**THE EFFICIENCY OF USING INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN TRAINING FUTURE
TEACHER'S COMPETENCY**

The article deals with the analysis of innovative technologies in improving the quality of education and their efficiency in preparing future teachers' competency.

Key words: knowledge, information, technologies, innovative informative pedagogical technologies, modification, innovation, competence.

УДК 796 799: 378

И.С. Абдрахманов - оқытушы-магистр,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: Ibraim_Samatovich@mail.ru

**МЕКТЕПТЕГІ «ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ» ПӘНІ БОЙЫНША
БАҒДАРЛАМАЛЫҚ МАТЕРИАЛДЫҢ ӨЗГЕРМЕЛІ БӨЛІГІНЕ
ВОЛЕЙБОЛДЫ ЕНГІЗУДІҢ ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ
АЛҒЫШАРТТАРЫ**

Андатпа. Волейбол оқушылардың бойында қажетті физикалық қасиеттерді дамытады. Бағдарламаның өзгермелі бөліміндегі волейбол допты қабылдау және кері беру техникасын дамытады. Волейболда тактикаға баса мән беріледі.

Түйін сөз: дене шынықтыру, өзгермелі бөлім, волейбол.

Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуының қазіргі кезеңі халықтың әр түрлі топтарының және денсаулық жағдайына талаптарды жоғарылатумен сипатталады.

Қазіргі уақытта балалардың дене қозғалысы белсенділігінің жетіспеушілігі олардың қалыпты дене дамуын тежейді, денсаулығына қауіп төндіреді. Осындай себептердің бірі – оқытушыға оқушылардың тілектерін, олардың қызығушылықтарын, сонымен қатар, мектеп мүмкіндіктерін ескермейтін оқу бағдарламасының шектен тыс ережелерге бағындырылуы. 90-шы жылдардың басында дене тәрбиесі сабақтарын ұйымдастыру мен өткізудің альтернативтік формаларын құру қажеттілігі оқушыларды денелік тәрбиелеу

бағдарламаларының тиімді нұсқаларының пайда болуына әкеледі. Дене тәрбиесі мен спорттағы бірегей оқытып үйрету және тәрбиелеу үрдісі тек қана дағдылары мен біліктілікті арнайы спорттық қабілеттерді дамытуға бағытталып қана қоймайды, сонымен бірге адамды жеке тұлға ретінде қалыптастырады.

Жеке тұлғаның қалыптасуы тәрбиенің барлық жүйесі арқылы қамтамасыз етіледі және адамның сан түрлі қызметі түрлерінде әлеуметтік айқын белсенділігі үрдісінде жүреді.

Кемеліне келіп дамыған қазіргі қоғам жағдайындағы адамның еркі мен міндетінің өзара байланыстылығына егеменді еліміздің өскелең өнегелі ұрпақтарының өмір бейнесі қызмет етеді. Психологиялық тұрғыда жеке тұлғаның психикалық құрылымының қалыптасуын қамтамасыз етеді.

Психикалық құрылым - бұл жеке тұлғаның ерекшеліктерінің тұрақты қатынас бірлігіндегі бағыттылығының, сипатының, сыртқы әсерлерді сезгіштігінің, қабілеттерінің көрінуі, жеке тұлғаның интеллектуалдық, сезімдік және жігерлілік процестерінің өтуі.

Бұл ерекшеліктерді жеке тұлғаның нақтылы ауқымдығы және іс жүзіндегі қызметінің әр түрлілігіндегі белсенділігін іске асырудың маңызды бөлігіндегі психомоторлы өрісінде де көрінеді. Оларды жетілдіру және бекіту процесі екі бағытта жүреді. Олардың біреуі психикалық қасиеттерді, жағдайларды және процестерді жалпы жетілдіру. Ол іскер жеке тұлғаның белсенділігін өмірде және өзінің әр түрлі қызметінде көрсетуге мүмкіндік жасайды. Ал екіншісі психикалық қабілеттерді, жағдайын, процесті арнайы бағытпен жетілдіру болып табылады.

Бұл қызметтің әрбір ынталы түрінің талаптарымен, ерекшелігі жағдайларымен анықталады.

Дене тәрбиесі мен спорттық қызмет жүйесінде жеке тұлғаның қалыптасуы осы екі бағытта жүреді. Сондықтан да дене мәдениетімен және спортпен шұғылданушыларда жаңа қоғамның озық ойлы адамдары үшін таңдап алған спорт түріндегі жеткен жоғары нәтижелеріне байланысты дене сапаларын арнайы бағытта дамытатын жеке тұлғаның құрылым бейнесі қалыптасады.

Жалпы және арнайы бағытта дамыған психикалық құрылымы жиынтығын әскер спортшының жеке тұлғасын егеменді еліміздің азаматы ретінде және оның жеке қайталанбайтын спорттық талантын сипаттайды. Жеке тұлғаның психикалық құрылымын қалыптастыру процесінде қоғам мен мемлекет, оқыту және тәрбиелеу қызметі міндеттеген арнайы институттар басты роль атқарады. Алайда өскелең өмір ұрпақтары білімді, білікті, өмір сүрудің жалпы талаптарын және мінез-құлық дағдыларын бағытты қалыптастырудың енжар пайдаланушысы емес, керісінше іскер жеке тұлға ретінде бұлар арқылы қаруланады және жан дүниесін байытады.

Осындай жеке тұлғаның жетілуі және өзін-өзі жетілдіруі өзара сіңісу процесінде дене тәрбиесі мен спорт қызметі отандық тәрбие жүйесінің бөлінбейтін бөліктерінің бірі болып табылады.

Егеменді еліміздің жеке тұлғасы ретінде спортшыларының қатынастық жүйесін, психикалық қырларының жалпы бағытын азамат ретінде сипаттайтын жағы идеялық ұстанымында, Отан сүйгіштігінде, Отанға және қазақ халқына берілгендігінде, өз ісіне және қылығын жауапкершілікпен сезінуінде көрінеді.

Жеке тұлға ретіндегі Қазақстан спортшыларының типтік сипаты мыналар болып табылады:

- іске байланысты қатынаста: мақсатқа ұмтылушылық, еңбексүйгіштік, адалдық, дербестік және шығармашылық, табандылық;
- ұжымда және басқа адамдармен қатынаста: ұжымшылдық, тілектестік, сыншылдық, талапшылдық, тазалық, риясыздық, ықыластылық, әдептілік, басқаға жәрдем беруге дайын болу;
- өзіне-өзі қатынасында: шегіне дейінгі талапшылдық, талаптанушылықтың жоғары деңгейі, принципшілдік, өзіне-өзі сын көзбен қараушылық, сенімшілдік, ішкі тәртіптілік, мұқияттылық, сыпайылық, өзін-өзі құрбан ету қабілеттілігі.

Адамгершілік қатынастың жиынтығы көрінетін жеке тұлғаның орнықтылық белгісі мінез құрылымын көрсету болып, ал мінез жеке тұлға құрылымындағы өзегі болып табылады. Сондықтан бұл сипат белгілерін жалпы бағыттылық бірлігінде спортшы жеке тұлғасының психикалық құрылымының негізгі сипаты ретінде санауға болады. Олар спорттағы барлық өмір жолы барысында барынша үлкен айқындық алады, нығаяды, жетілдіріледі және басқа да психикалық процестердің, жеке тұлға қасиеттерінің арнайы бағыттталып дамуы, оның ішінде спортшы талантын ашу үшін қызмет етеді. Олар жеке тұлғаның барлық басқа өмірі, өрісі мен қызметінде барлық өмір жолы барысында психикалық құрылымның көріну негізін құрайды. Жоғарыда мысалға келтірілген жеке тұлғаның психикалық құрылым белгілерінің әр түрлі ұнамсыздары, жалпы әрбір спортшыда көрінуінің, жекелеген айырмашылығы болатыны жасырын емес. Бұл белгілер әрбір спортшыда жеке әр түрлі деңгеймен қалыптасқан: біреулерінде - бір белгілері, ал екіншісінде - басқасы ерекше көрінеді. Қалай болғанда да өркениетті еліміздің спортшылары үшін олар әдеттегідей тән.

Жеке тұлғаның психикалық құрылым белгісін немесе спорттың маңызды сапаларын арнайы бағытпен дамытуды мысал ретінде ғана қарауға болады. Өйткені олар әрбір спорт түрінде ғана ерекшеленбейді, сонымен бірге олар әрбір тар мамандықта, айталық спринтерлік немесе стайерлік жүгіруде, шаңғымен трамплиннен секіруде және т.б. ерекшеленеді.

Сананың ерекшелігі әр түрлі спорт түрлерінің өкілдерінде тек әр түрлі болып қалмайды, жүзгіштерде «суды сезіну», мәнерлеп сырғанаушыларда «мұзды сезіну», семсерлесушілер мен боксшылар да «ара қашықтықты сезіну», футболшыларда «допты сезіну», биіктікке секірушілерде «планканы сезіну» және т.б. Бұл іс жеке тұлғаның сезінуден бастап жігерлілік қасиеттерімен аяқталатын психикалық дамуының әмбебап заңы болып табылады. Психологияда бұрыннан түсті сезіну, дыбысты және дәмді айыру сәйкес сала кәсіби қызметкерлері үшін, яғни тоқыма өнеркәсібі жұмысшылары, музыканттардың және дәрігерлердің, дәм айырушылардың және т.б. заңдылықтары белгіленген.

Бірақ барлық бағдарламалар толық көлемде барлық аймақтық жағдайды, ұлттық дәстүрлерді, оқытушы мен балалардың талаптарын ескеруге рұқсат етпейді. Сондықтан мектептегі дене тәрбиесін қайта құруға бағытталған зерттеулер жалғасуда. Олармен ең алдымен оқытушының шығармашылық ынтасын жоғарылатуда пайдаланылатын құралдар мен әдістердің құрамын кеңейтумен байланысты.

Жоғарыда көрсетілгендерді талдай отырып, біздің зерттеудің проблемаларының арасында келесідей мәселелер зерттелгендігін қорытындылауға болады.

Зерттеу проблемасы оқушыларды ынталандыру есебімен спорт түрлерінің вариативтік бөлігінде пайдалану, оқушылардың физикалық дайындығының деңгейін, сабақтық жоғарылату қажеттігі мен оқу процесінде оларды өткізу бойынша ғылыми-негіздемелік ұсыныстардың жеткіліксіздігі арасындағы қайшылыққа негізделеді.

Оқушыларды физикалық тәрбиелеу жұмысы аясында қазіргі уақытта негізінде спорттық-диагностикалық нормативтерді пайдалануға негізделеді. Өсіп келе жатқан ұрпақты физикалық тәрбиелеуде тәрбиелік және гуманистік қызметтерді ескеру қажет.

В.И.Столяровтың[2] пікірлері бойынша ерте шақтан бастап адамды физикалық, әлеуметтік-психологиялық және логикалық тәрбиелеудің органикалық бірлігіне жетуі, сонымен қатар таза тұрмыс қалпын жүргізуге тұрақты қажеттілігін тәрбиелеу мақсатымен оның ынталы-қажетті сферасына міндетті түрде әсер етуі қажет.

Дене тәрбиесі және спорттың сабақтарға қатынастың негізгі детерминанттары ретінде мектеп жасына дейінгі балалардың және оқушылардың қатысуымен жүргізілген әлеуметтік зерттеулерінде мыналар ескеріледі: жасы, жынысы, тұлғаның жеке психологиялық қасиеттері, өмір сүру жағдайы, жақын ортасы, дене тәрбиесі-спорттық қызметтік білімі және оның адамға әсері. Мектепте тәрбиелеу процесін ұйымдастыру кезінде оқушылардың физикалық белсенділігін тексеруде жас ерекшеліктерін ескеру қажет. Төменгі сынып оқушыларында дене тәрбиесімен айналысу ынталары тұрақсыздығымен сипатталады.

Орта және жоғары сынып оқушыларының ынталары салмақтылығымен, тұрақтылығымен және үлкен әлеуметтік маңыздылығымен ерекшеленеді, сонымен қатар олар күшейтуді қажет етеді.

90-шы жылдардың басында жүргізілген американдық ғалымдардың зерттеулері тек қана оқушылардың 80,3%-ы ғана дене тәрбиесі сабағына қатысатындығын дәлелдеді. Және де бұл көрсеткіш оқушылардың жоғарғы сыныптарға көшуі кезінде төмендеу тенденциясына ие. Егер ол бесінші сынып оқушыларының арасында 90% ер балаларда және 97,4% қыз балаларда құраса, ал жоғары сыныптарда ер балаларда 55,7% және қыз балаларда 48,5%-ға дейін төмендейді.

12-13 жастан бастап дене тәрбиесі белсенділігі ер балалар мен қыз балалардың қатынасындағы айқын өзгешелік К.К:Кардялистің [3] зерттеулерінде белгіленген. Бұл уақытта ол тұрақты сипатқа ие және елді-мекеннің аймақтық және климаттық-географиялық жағдайына байланысты болмайды. Ер балаларда дене тәрбие белсенділігі 7-11 сыныптарда, қыз балаларда 5-8 сыныптарда белгіленеді.

Әлеуметтік мінез-құлықтың ішкі реттеуіштері ретінде алға шығатын тұлғаның жеке психологиялық қасиеттері спорттық қызметтің сол не басқа түрлерін таңдауға әсер етеді.

Авторлардың оқушылардың дене шынықтыру және спортқа қызығушылығын қалыптастыруда дене тәрбиесі мұғалімінің әсері зор екендігі жөнінде пікірлері бір жерден шыққан. Кейбір зерттеулер мектеп мұғалімдерінің, ата-

аналардың және қоғамның бірыңғай қызметінің негізгі байланысы кезінде оқушылардың дене шынықтыруды дамыту бағытында жетістіктер болуы мүмкін деп есептейді.

Сараптамалық зерттеулер қатарында оқушылардың ата-аналармен ағартушылық жұмысы арқылы олардың дене шынықтыру және спорттық белсенділігін жоғарылату әрекеті қабылданды.

Дене тәрбиесіне оқушылардың қызығушылығын арттыруда спорттың әр түрін, соның ішінде қозғалмалы ойындарды пайдаланудың әсері зор екенін ескеру керек. С.В.Воробьевтың [4] зерттеулері бойынша дене тәрбиесі сабақтарына самбо күресінің элементтерін кірістіру балалардың негізгі дене қасиеттерін дамыту динамикасына әсер етеді. Бұл тәсіл жалпы білім беретін орта мектеп оқушыларының дене тәрбиесі сабағына қатысуларын жоғарылатып қана қоймай, сонымен қатар, олардың физикалық дайындықтарын жоғарғы деңгейге көтеруге көмектеседі.

Зерттеулер қатарында оқушылардың қозғалмалы ойындарға жоғары қызығушылығы байқалады. Мысалы, Карачево-Черкессидің сауалнамасын 1100 жоғарғы сынып оқушыларына Ю.А.Джубаев жүргізді. Ол жыл сайын оқушылардың 55 пайызы денсаулығына байланысты 7-10 күн және одан да көп сабақ қалдыратындығын белгіледі. Сауалнама жүргізілген оқушылардың 76 пайызы аптасына алта сағаттан аз дене шынықтырумен айналысады. Жоғарғы сынып оқушыларының 56,7 пайызы сабақтың ойын формаларын жүйелі түрде пайдаланады.

Дене тәрбиесінің қазіргі заманғы теориясы ойынды әрекет ететін педагогикалық құрал ретінде анықтайды және ең алдымен ойынның мазмұнына назар аударуды ұсынады. Себебі ойынның мазмұнының тәрбиелік мәні зор.

Ойын – бұл әлемді танудың жолы. Ойын процесінде балалар өмірдің әр түрлі жақтарын біледі, маңызды ақпарат алады. Ойын баланың ой-өрісін, байқағыштығын, зерделілігін дамытуға әсер етеді. Бала әрдайым әрекет етуге ұмтылады және осы қажеттілікті ойында қанағаттандырады.

Спорт және қозғалмалы ойындармен айналысуда, сабақты ұйымдастыру әдістері мен құралдарын таңдауда оқушылардың жас ерекшелігін ескеру керек. Әр түрлі жастағы оқушылармен сабақты жүргізу әдістемесі оқушылардың анатомия-физиологиялық және психикалық ерекшеліктеріне және ағзаға әр түрлі ойындардың әсер ету сипатына байланысты болады.

Дене шынықтыру мен спорт қызметіне оқушылардың қатынасына ақпараттық әсер етудің педагогикалық негіздерін жасай отырып, К.К.Кардялис [3] Каунас Мәскеу қалаларының орта мектеп оқушыларының 37 мыңнан астамына сауалнама жүргізді. Бұл аймақтарда спорт және қозғалмалы ойындармен ер балалардың 81,5 пайызы, ал қыз балалардың 68,4 пайызы айналысатындығы белгілі болды. Осылай, респонденттердің көпшілігі дене тәрбиесі сабақтарында футбол, баскетбол, волейбол, гандбол, үстел теннисі және халық ойындарымен айналысу керектігін айтты. Спорттың басқа түрлерін айтсақ, онда: спорт гимнастикасы - 18,5%, жеңіл атлетика - 38,2%, кросс - 23,1%, жүзу - 50,3%, туризм және спорттық бағдарлау - 29,5%, атлетикалық гимнастика - 55,5% аэробика - 39,3%, бірыңғай күрес - 17,3%, дәстүрлі емес спорт түрлері - 31,2%.

Ойын физикалық дайындау құралдары арасында мектеп оқу процесінде жеткілікті орын алады. Олар жасы мен жынысына байланыссыз

оқушылардың арасында жетістікке ие. Егер олар сабақта өтетін оқу материалдарымен байланысты болса, олардың рөлі жоғарылайды.

Спорт ойындарымен айналысу қозғалыстың өзгермелі құрылымдарымен динамикалық шапшаң-күшті сипатқа ие. Барлық спорт ойындарында ситуациялық, стандартқа сәйкес емес қозғалыстар өсіп келе жатқан организмнің қозғалмалы мүмкіндіктерін жетілдіруге, орталық жүйке жүйесінің аналитика-синтетикалық қызметіне, қозғалмалы және бағдарлық талдауыштық қызметін жетілдіруге жоғары талаптарды қояды, бұл жүйелерге едәуір әсер етеді.

Осылай, оқушылардың физикалық дайындығына талдау жүргізе отырып, А.В.Гончарова [5] оқушы-волейболшылар өздерінің құрдастарынан барлық негізгі параметрлері бойынша басым болатындығын анықтады. Осы сараптама балалардың волейболмен айналысу тілегі елеусіз қалмайтындай рөл атқарды.

Арнайы әдебиеттердің мәліметтерін талдау негізінде көптеген елдердің орта мектептері үшін спорт белсенділіктерінің жалпы түрлерінен сол немесе басқа да спорт ойындарының базалық элементтерін меңгеру, сонымен қатар спорттың басқа да түрлерімен тікелей айналысу болып табылатындығы жөнінде қабылдауға болады. Ұлыбритания мен Австралияда оқушылар жұмасына төрт рет дене шынықтырумен айналысады, соның ішінде екі сабақ толықтай ойын физикалық белсенділігіне арналады. Өте танымал және таралған болып футбол, баскетбол, волейбол сияқты спорт ойындары болып табылады.

Осылай орта мектепте дене тәрбиесі сабақтарының тиімділігін жоғарылату проблемасы бойынша әдебиеттерді талдау нәтижелері сабақтың бағдарламасын таңдау кезінде оқушылардың қызығушылықтарын, осы елді-мекеннің аймақтық ерекшеліктерін, мектептің материалдық базасының барын және мұғалімнің мамандандырылуын ескеру қажеттігін пайымдауға көмектеседі. Волейболдың құралдарын айрықша пайдаланумен дене тәрбиесі сабақтарының негізделген бағдарламасының жоқтығы осы күнгі зерттеуді өткізу үшін негіз болды.

Әдебиеттер

1. Вавилов Ю.Н. Концептуальные предпосылки перестройки школьной системы физического воспитания в СССР //Теория и практика физической культуры. – 1990. - № 4. – С.54-60.
2. Столяров В.И. Проект «СпАрт» и новая комплексная система физкультурно-спортивной работы с целью духовного и физического оздоровления населения России (основные идеи и первые итоги реализации) // Теория и практика физ.культуры. – 1993. – № 4. – С. 10-14.
3. Кардялис К.К. Педагогические основы информационного воздействия на отношение школьников к физкультурно-спортивной деятельности: автореф. дис. ...докт.пед.наук. – М.,1990.- 47с.
4. Воробьев С.В. Оптимизация физической подготовки школьников на основе занятий борьбой самбо: Автореф. ... канд.пед.наук. – Краснодар, 1996. – 18с.
5. Гончарова А.В. Повышение надежности защитных действий волейболисток с учетом решения спортивных двигательных задач ////Физическая культура: воспитание, образование, тренировка – 2008. - № 5. – С. 46 – 48.

И.С. Абдрахманов
НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ВВЕДЕНИЯ ВОЛЕЙБОЛА
В ВАРИАТИВНОЙ ЧАСТИ ПРОГРАММНОГО МАТЕРИАЛА ПО ПРЕДМЕТУ
ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА В ШКОЛЕ

Волейбол развивает у школьников необходимые физические качества. Программа вариативной части по волейболу предусматривает развитие техники приема и передачи мяча. Важная значимость придается тактике в волейболе.

Ключевые слова: физическая культура, вариативная часть, волейбол.

I. Abdrahmanov
SCIENTIFIC-THEORETICAL BACKGROUND OF THE INTRODUCTION
OF VOLLEYBALL IN THE VARIANT PART OF THE PROGRAM MATERIAL
ON THE SUBJECT OF PHYSICAL CULTURE AT SCHOOL

Volleyball develops pupils necessary physical qualities. The program variant part in volleyball provides for development of technology reception and transmission ball. Important amount is given to the tactics in volleyball.

Key words: physical culture, the variable part, volleyball.

УДК 371.3:006.4.

Ж.А. Давлетова - оқытушы,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: Davletjva-ZH@mail.ru

ТЕХНОЛОГИЯ ПӘНІ БОЙЫНША ЖОБАЛЫҚ ҚЫЗМЕТ

Аңдатпа. Қазіргі заманғы ғылыми техникалық үрдістің қарқыны білім беру жүйесінің алдына мүлдем жаңа міндет қойып отыр. Ол өз жұмыс орнында және бүкіл техникалық тізбекті технологияны үздіксіз өзгерістеріне бейімделе алатын орындаушының тұлғасын қалыптастыру болғандықтан Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Еліміздің ертеңі бүгінгі жас ұрпақтың қолында», деп жас ұрпақ бағбандарының алдына зор міндет қойды.

Яғни, жоба дегеніміз - бұл «болашақты болжап жоспарлау, жобалау, ой түю», яғни ойдың қорытынды жемісі» немесе жетіліп, қалануы, қалыптасуы. Мақалада заманауи мектеп-тегі еңбек сабағын жоспарлап-ұйымдастыру мәселесі қарастырылады. Мектеп реформасында балалар мен жасөспірімдердің еңбек тәрбиесін арттыру, оларды өз бетімен өмір сүруіне ықпал ету, заманауи мектеп оқушыларын оқу-тәрбие үрдісінің басты әрі өзекті мәселелерінің бірі. Жобалау әдісін қолдану негізінде оқушылардың технологиялық дайындығын ұйымдастыру бұйым жасау барысында шығармашылық көзқарас білдіруге кәсіпкерлік тапқыштық қабілеттерін дамытуға ықпал етеді.

Түйін сөз: мектеп, реформа, жоспар, ұйымдастыру, заманауи, оқу, тәрбие үрдісі, күн тәртібі, тәрбие, маңызды мәселе, өнер, оқыту.

Қазақ білімінің жобасы қазіргі таңда 12 жылдық білімге ауысуға бағытталған. 12 жылдық мектеп концепциясының түп негізгі принципі - білімнің жеке бағытқа бағытталуы [2]. Ол оқушының шығармашылық (потенциалдық) қалыптасуына жоспарланған. Қазіргі таңдағы білім жүйесінің міндеті: оқушының өзіне қажетті білімге өзі ізденіп жетуіне көмектеседі, яғни өз бетімен шығармашылықпен жұмыс жасауға үйрету.

Жалпы білім берудің «Технология» бөлімі мектептің жалпы педагогика саласына өз үлесін қосуда, еңбекке баулу сабағы оқушылардың (олар

болашақ жеке тұлғалар), алдағы өмірде өз мамандығын дұрыс тандап, қай салада болмасын еңбектеніп, өз бетімен өмір сүруіне, өмірге бейімделіп кетуіне ықпалы зор.

Иә, еңбек пәнінің оқытушысына мектептегі жобалық қызметке жетекшілік ету жаналық емес. Технология оқытушысы өз сабағында бірталай істі атқарып жүргенін байқамауы да мүмкін.

Ол Еңбек объектісін даярлау-орындау барысында әртүрлі, конструкторлық-технологиялық міндеттерді шешу барысына жетекшілік етеді.

Қазіргі таңда мектептерде оқушылардың жобалық қызметін қорытындылайтын және оқытушы жағынан оның жетекшілігі ескерілетін, осыларды жинақтай келе технология жоспарына «Жоба» бөлімі енгізілген.

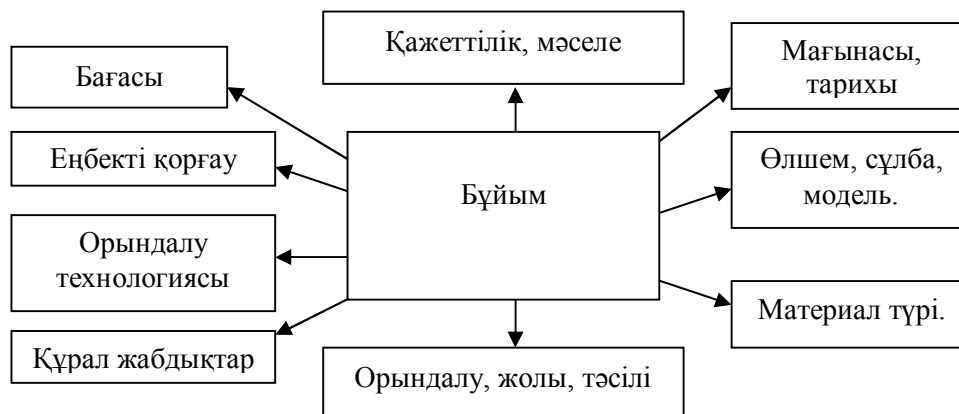
Жоба дегеніміз - бұл «болашақты болжап жоспарлау, жобалау, ойтүю», яғни «ойдың қорытынды жемісі» немесе жетіліп қалануы, қалыптасуы [4]. Жобаны орындап, қорғау үшін оқушы жағынан да, оқытушы жағынан да үлкен дайындық қажет. Жұмыстың соңында бір жаналықтың пайда болуы шығармашылық жұмыс болып табылады. Сондықтан, еңбек сабағында пайда болған жоба «шығармашылық» деп аталады.

Шығармашылық жобаны орындауда оқушылар өз қабілетін, білімін, білік, дағдысын толықтай ашу үшін оларға, көбіне көп, өзіндік жұмыс, бостандық қажет.

Жобалық тапсырманың тақырыбы ауқымды болуы тиіс. Мектеп бағдарламаларындағы еңбекке оқыту «Технологияның» көптеген сұрақтарын қамтитындықтан, практикалық өмірде тақырыпты өзі тандай алмайды. Сондықтан, оқытушы алдын ала арнайы қызметтің бөлімі мен тапсырмасын жоспарлауы тиіс. Қызмет аумағы ол мектеп болуы мүмкін. Әр оқушының қызушылығын, мүмкіндігін ескере отырып, оқытушы максималды дәл тақырып тандай білгені, оның күрделілігін ескергені дұрыс. Орындалу барысында оқушылардың көлемі оның күрделілігіне байланысты бөлінуі тиіс. Дара жоба - бір оқушы, ұжымды жоба - бірнеше оқушы. Ұжымды жобаның орындалу барысында әр оқушыға дара тапсырмалар бекітілуі қажет және жобаның тұтастай орындалуына да байланысты нәрселер ескерілуі керек.

Жұмыс барысында бағдар көзі: түрлі бағдарламалар болуы мүмкін. Жобаның қорытынды бөлімі міндетті түрде класс ауқымында қорғаумен аяқталуы тиіс. Сонда ғана, оқушы бойында жауапкершілік пайда болады.

Жобаның орындалу кезеңдері

Мұндай іс-әрекет еңбек пәнінде оқушылардың өз қызметін дұрыс бағалауына, коммуникативтік мүмкіндіктерін дамытуға жол ашады. Оқушылардың өз жұмыстарын жоспарлап, қорытындылап, түзетуге үйретеді, олардың оқуға деген қызығушылығын арттырып, оқу жемісінің деңгейін көтереді. Көптеген оқушыларға мамандық таңдауға ықпал етеді.

Қазіргі заманғы ғылыми техникалық үрдістің қарқыны білім беру жүйесінің алдына мүлдем жаңа міндет қойып отыр. Ол өз жұмыс орнына және бүкіл техникалық тізбекті технологияның үздіксіз өзгерістеріне бейімделе алатын орындаушының тұлғасын қалыптастыру болғандықтан, Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Еліміздің ертеңі бүгінгі жас ұрпақтың қолында», - деп жас ұрпақ бағбандарының алдына зор міндет қойды [5].

Мектепте оқушыны еңбекке, кәсіпке үйрету - қазіргі білім беру жүйесіндегі басты міндеттердің бірі.

Оқушыларды білім нәрімен сусындату үшін әр ұстаз өз тәжірибесіндегі ұтымды жолдарды іздейді, ол үшін ізденеді. Баланың мүмкіндіктерін зерттей отырып, бала бойындағы ашылмай жатқан көптеген қырлары мен қабілеттерінің оянуына түрткі жасайды. Ол - әр ұстаздың міндеті. Мұғалім оқушылармен жеке жұмыстарды түрлі әдістермен жүргізіп, оның бойындағы жасырылып жатқан қасиеттерін жан-жақты аша білсе, оқушыны қызықтырып, белгілі бір белеске шығара алатынына оның көзін жеткізсе, сөзсіз түрде нәтиже болары анық.

Ян Амос Коменский: «Оқушыға өзінің тәсілдерін үйретуден бұрын, алдымен оның бойында білім алуға деген талпынысты оятып алуы қажет екенін ойлайтын ұстаз бар ма екен?» деген, [1] демек, мұғалім өзі сабақ беретін сыныптағы оқушыларға зерттеу, жобалық жұмыстарын жүргізуі керек және оқушыларды ізденістерге жетелеуі керек деп ойлаймын.

Жобаның мақсаты: оқушыларға өздеріне ұнаған бұйымдарын өз қалауларына, өз талғамдарымен мұғалімдердің көмегі арқылы, жеке дара немесе топталып істеулеріне мүмкіндік беру. Эстетикалық талғамдарын арттыру. Ізденістеріне мүмкіндік беру.

Оқушылардың еңбек дағдысын дамыту, сонымен қатар кабинеттерге көрнекіліктер мен мектепшілік безендірулер, керекті жабдықтар жасауға көмектесу.

Жобалау әдісін қолдану негізінде оқушылардың технологиялық дайындығын ұйымдастыру, бұйым жасау барысында шығармашылық көзқарас білдіруге, кәсіпкерлік тапқыштық қабілеттерін дамытуға ықпал ету.

Оқушыларды еңбекке тәрбиелеудегі және оқытудағы негізгі мақсат: баланың толық білім алуына ықпал жасау [3]. Оқушыларды еңбекке үйрету процесінде ғылым мен еңбекті өнермен ұштастырып, баланың ой-өрісін жан-жақты дамыта отырып, тиянақты ғылыми негізде білім беру.

Жобалау әдісін қолдану негізінде оқушылардың технологиялық дайындығын ұйымдастыру, бұйым жасау барысында шығармашылық көзқарас білдіруге кәсіпкерлік тапқыштық қабілеттерін дамытуға ықпал ету.

Қорытындылай келе айтарым, бұндай жобалық қызмет мектептерде қолданылуы, дәлірек айтқанда, технология пәнінде қолданылуы оқушылардың және оқытушылардың, белсенділігін арттырып, олардың қабілеттерін жетілдіріп, эстетикалық сұраныстарын қамтамасыз етуді қалыптастырады.

Әдебиеттер

1. Нұрымбет Т. Жалпы орта білім беретін мектеп оқушыларын кәсіпкершілікке баулу. Ізденіс, 2010 (16 бет).
2. Таубаева Ш.Т. Оқытудың қазіргі технологиясы Қазақстан мектебі. 2010 (12 бет).
3. Таманбаева Х.Т. Еңбек адамын тәрбиелеу - уақыт талабы. Азия, 2001. (22 бет).
4. Технология. Жалпы білім беретін мектептің 10-11 сыныптарға арналған бағдарламасы. 2000 ж. (30 бет).
5. Назарбаев Н.Ә Еркін де еңселі әрі қауіпсіз қоғамға қадам бастайық. Егемен Қазақстан, 2000 ж. (4 бет).

Ж.А. Давлетова

ПРОЕКТНАЯ РАБОТА ПО ПРЕДМЕТУ ТЕХНОЛОГИИ

В настоящее время, в период активного развития науки и техники, перед современной системой образования ставятся новые, более сложные цели и задачи воспитания творческой личности, способной к преобразованиям действительности, свободно владеющей и знающей современные технологии. Именно в средних общеобразовательных школах по предмету «Технология» включен в программу новый раздел: «Проектная работа». Проект - это «планируя предвидеть будущее, проектирование, сбор мыслей, то есть результат, итог мыслей» или восполнение, формирование.

В статье рассматривается проблема использования метода проектирования на уроках технологии, в основе которого лежит влияние на развитие личности, проявление творческого взгляда, способности, находчивости ученика, профессионализма, организация технологической подготовки учеников.

Ключевые слова: школа, реформа, план, организовать, современный, учеба, процесс воспитания, повестка дня, воспитание, главные проблемы, искусство, обучать.

G.A. Davletova

THE SENIOR TEACHER WEST KAZAKHSTAN STATE UNIVERSITY OF A NAME M. UTEMISOVA

Currently in a period of active development of science and technology education system are put before completely new, different goals. I am a workplace and continuous change all technical beaded technology adapts takes keeper personality forms is head of the state Nursultan Abishevich Nazarbaev country tomorrow today's years generation hand", talks years generation gardener large duty puts

Viz., project that we said - it the "future to design, what forecasting plans, collection of ideas, " viz. fruit of conclusion idea", or attaining ,perfection forming , is formed. Panning in the article lesson of labour in modern school - examines question of organize. School reform children and teenager labour education increases, me by a conscience lives influences, epoch school student studies-education tendency main and basic question one. An object on basis application method planning technological preparation students to unite to develop enterprise capabilities of resourcefulness influences flow dowry to express creative look.

Key words: school, reform, the plan to organize, modern, study, process education, the agenda, the main problems, education, art to learn.

УДК 81'371=161.1

*И.А. Герасименко - д.ф.н.,
зав.кафедрой языкознания и русского языка,
Донбасский ГПУ (Украина, Горловка)
E-mail: ar_gabi54@mail.ru*

**О СЕМАНТИКЕ КОЛОРАТИВОВ *РУМЯНЫЙ, РУСЫЙ, РЫЖИЙ*
В ТЕКСТАХ РУССКОГО ФОЛЬКЛОРА:
ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ**

Аннотация. В фольклорных текстах можно найти целый ряд колоративов, которые являются компонентами как свободных, так и связанных структур.

Ключевые слова: фольклор, творчество, лингвокультура.

Колоративы, обозначающие цвета (конкретные и неконкретные) и функционирующие как самостоятельные (простые, сложные) лексические единицы и как составляющие описательных конструкций с компонентами *цвет / цвета*, выступают ценным источником знаний о наивной картине мира русского народа. В фольклорных текстах можно найти целый ряд колоративов, которые являются компонентами как свободных, так и связанных структур. В языке устного народного творчества используются также выражения с колоративами, которые принадлежат к канонизированным образцам пласта народнопоэтической речи и по большей части осмысливаются как фразеологические. Однако, несмотря на то, что колоративы (в том числе и прилагательные *румяный, русый, рыжий*) активно изучаются лингвистами различных школ и направлений (см., например, работы Н.Б. Бахилиной, Л.В. Зубовой, М.А. Суровцевой, О.В. Юдиной и др.), смысловое наполнение этого пласта слов, их функциональная семантика в рамках разного рода сочетаний остаются малоисследованными. Цель статьи – описание структуры значения указанных колоративов в языке устного народного творчества и рассмотрение характера сочетаний (свободные / несвободные), в состав которых входят данные лексемы.

Адъективы *румяный, русый, рыжий* восходят к **ru-*, **rud-* и этимологически связаны со словами *руда, рудой, рдеть* [13, с. 517, 527], [8, с. 189-190, 223, 225-226], [15, с. 126]. В силу этого они имеют сходную семантику, называя близкие цвета. Так, слово *румяный* передает алый, красный цвет; лексема *русый* известна как колоратив, выражающий светло-коричневый, светло-бурый или темно-рыжий оттенки; адъектив *рыжий* реализует значения 'красный', 'огненный', 'красно-желтый', 'красно-коричневый' [2 (4), с. 113, 115, 117]. Указанная «цветовая» семантика данных прилагательных последовательно отображена в языке фольклора. Например: *Только вышла на крыльцо, / Идет румяное лицо* [14, с. 118]; *Не последний ли годочек / Русу косоньку плету* [14, с. 81]; *День-то был морозный; вот он*

прозяб и заехал в каба́к обогреться; входит – за стойкой сидит **рыжий целовальник** [12, с. 419]. Как видно, лексемы *румяный*, *русый*, *рыжий* вербализуют близкие к смыслу ‘красный’ цветовые признаки. При этом в народнопоэтических текстах отсутствуют случаи взаимозаменяемости анализируемых слов.

Каждый из указанных колоративов в произведениях устного народного творчества входит в конкретный набор выражений. Так, в большинстве случаев слово *рыжий* обозначает цвет волос (а), окрас животных (б) и масть (в), прилагательное *русый* – цвет волос, колоратив *румяный* – цвет лица. Рассмотрим примеры со словом *рыжий*: (а) *Полно, белая береза, / Кудри до земли клонить. / Полно, **рыжая** девчонка, / На меня вину валить* [14, с. 400]; (б) *Пришла из лесу птичница / В **рыжей** шубке / Кур посчитать (лиса)* [10, с. 55]; *Ой бежит лисонька / Бежит **рыженька**. / Уж я, зайка, темным лесом, / Темным лесом – далеко, / Чисто поле широко* [1, с. 11]; (в) *Лиханов на **рыжем** коне ездил* [4, с. 443]. Как видим, анализируемый адъектив передает в рамках общего смысла ‘красный’ конкретные цветовые признаки, при этом в случае описания конской масти (в) он выражает «красно-коричневый цвет» [6, с. 192].

В языке фольклора при описании цвета волос адъектив *рыжий* (в том числе и субстантивированный) используется как слово с нейтральной и отчётливо негативной лингвокультурной коннотацией. Ср.: *Так и так, **рыжий целовальник** из соседнего села* [12, с. 419]; *Вы, господа, на меня глядите, а от **рыжего** карманы берегите* [5, с. 329]. Отображённая в адъективе *рыжий* отрицательная оценочность не зафиксирована в самом слове, она вытекает из общей семантики высказывания. Не случайно Р. Барт о роли слов по отношению друг к другу писал, что сущность любого знака зависит от окружения.

Отметим, что лингвокультурные негативные коннотации слова *рыжий* (понимание рыжего цвета как знака причастности к нечистой силе) регулярно реализуются и во фразеологии. В языке фольклора лексема *рыжий* используется как составляющая сочетаний, построенных по той же синтаксической модели и передающих те же значения, что и во фразеологии и паремиологии. Ср.: паремия [...]**рыжие** да **плешивые** сами люди **фальшивые** и **Рыжий** да **красный** – человек опасный [2 (1), с. 612]. Имеют место случаи, когда слово *рыжий* употребляется в народнопоэтической речи только как компонент фраземы, в рамках её так называемого сигнального фрагмента. Например: *Водись после того с **рыжими** да с красными* [12 (3), с. 419]; *Полно, брат! **Рыжий** да **красный** всякий бывает; бывает плут, бывает и добрый человек* [12 (3), с. 419]. По сути, колоратив *рыжий*, осмысливаясь как мифопоэтическое средство представления неестественно яркой внешности человека, которая выделяет его из общей массы и делает в представлении русского народа другим, чужим, присутствует в языке устного народного творчества в качестве части узнаваемой формулы.

В свою очередь лексема *русый* имеет меньше значений, чем колоратив *рыжий*. Так, в языке русского фольклора слово *русый* используется для описания цвета волос. В этом случае носители языка сочетают прилагательное *русый* со словами *волосы*, *коса*, *кудри*, *головушка* и их дериватами и наделяют указанный колоратив нейтральной и положительной семантикой.

Например: *Кудри русые, густые / У милого моего* [14, с. 563]; *До чего красива девушка / и русая коса, / Позолочена гребеночка, / Витые волоса* [14, с. 355]; *Что у месяца рога золоты, / И у солнышка лучи светлые; / У Ивана кудри русые – / Из кольца в кольцо испронизаны!* [10, с. 151]. Данные примеры выступают иллюстрацией участия слова *русый* в народнопоэтических описаниях элементов внешности, передачи этнически маркированного цвета волос. Примечательно, что в устойчивых сочетаниях данное прилагательное также закреплено за описанием цвета волос.

Менее последовательно адъектив *русый* употребляется для описания окраса животных. В этом случае данная лексема определяет, как правило, существительное *лиса*: *Как бы русая лиса голову клонила, / Пошла-то Чурилья к заутрени* [9, с. 362]. Соответственно, лексема *русый* имеет одно-референтную со словом *рыжий* сферу употребления (сравните этот пример с вышерассмотренным *Ой бежит лисонька / Бежит рыженька. / Уж я, зайка, темным лесом, / Темным лесом – далеко, / Чисто поле широко* [1, с. 11]).

Что касается адъектива *румяный*, то в народнопоэтической речи данным словом обозначают цвет лица и связанные с ним состояния и настроения, а также цвет зари. Указанное прилагательное и семантически близкие ему соответствия достаточно последовательно употребляются при описании физического здоровья человека, являясь показателем молодости, красоты, знаком «жизненной силы, здоровья и [...] благополучия» [3, с. 102]. Например: *Ой, подружка дорогая, / До чего ты хороша! / Лицо белое, румяное, / Открытая душа* [14, с. 198]. Слово *румяный* как речевой актуализатор здорового цвета лица используется и во фраземах и паремиях; ср. устойчивое выражение *Бела, румяна – ровно кровь с молоком* и фольклорное сочетание *И бела, и румяна, / Личиком написана, / А умом насытана* [10, с. 161]. Соответственно, описания типа *и бела, и румяна* присутствуют в языке фольклора как устойчивые структуры.

Если говорить об описании цвета зари с помощью колоратива *румяный*, то оно представлено в фольклорной традиции в следующем примере: *Вестовой начал читать: / Когда солдат в строй вступает, / Тяжко вздыхает и говорит: / Отче наш, / Румяная заря играет, / Рожжа командира ожидает* [12, с. 320]. Здесь семантика лексемы *румяный* связана с символическим обозначением начинающегося дня, наделена позитивной оценкой. Показательно, что выражение *румяная заря* считается «народно-поэтическим» и «традиционным» в художественной литературе [3, с. 102]. Ср.: «Морожено!» *Солнце. Воздушный бисквит. / Прозрачный стакан с ледяною водою. / И в мир шоколада с румяной зарею, / В молочные Альпы мечтанье летит* (О. Мандельштам) [11, с. 371]. Данный пример свидетельствует о том, что образ *румяной зари* закрепился и последовательно реализовался в языке в виде фольклорной цитации.

Итак, из вышесказанного можно сделать следующие выводы. Во-первых, колоративы *румяный, русый, рыжий*, будучи исторически связанными, передают в языке устного народного творчества близкие по спектру цвета с общим смыслом ‘красный’. Во-вторых, рассмотренные лексемы, несмотря на сходную семантику, не образуют иерархизованный синонимичный ряд, поэтому спорадически пересекаются в языковом функционировании (только лексемы *русый* и *рыжий* используются для описания цвета волос и окраса животных). В-третьих, указанные прилагательные могут

являться фольклорными цитациями в языке художественной литературы (*румяная заря*). Исследование структуры значения и сочетаемостных способностей этих и других колоративов – предмет нашего дальнейшего изучения.

Литература

1. Во сыром бору: Русские народные песни, загадки и пословицы о лесе / Сост. Л. Гулыга. – М.: Малыш, 1989. – 24 с.
2. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х томах. – М.: Рус. яз. – Т. 1. – 1981. – 699 с.; Т. 4. – 1982. – 683 с.
3. Зубова Л.В. Этимологически родственные цветообозначения *рдяный – ржавый – румяный – рыжий* в поэзии М. Цветаевой (к вопросу об отражении языковых потенций в поэтическом тексте) // Семантика слова в диахронии / Межвуз. темат. сб. науч. тр./ Редкол. Р.В. Алимпиева и др. / Калинингр. гос. ун-т. – Калининград, 1997. – С. 99-105.
4. Народная проза / Сост., вступ. ст., подгот. текстов и коммент. С.Н. Азбелева. – М.: Русская книга, 1992. – 608 с.
5. Народный театр / Сост., вступ. ст., подгот. текстов и коммент. А.Ф. Некрыловой, Н.И. Савушкиной. – М.: Сов. Россия, 1991. – 544 с.
6. Одинцов Г.Ф. История русских гиппологических цветообозначений // Исследования по словообразованию и лексикологии древнерусского языка. – М.: Наука, 1978. – С. 172-221.
7. Ожегов С.И. Словарь русского языка: ок. 57 000 слов / Под ред. чл.-корр. АН СССР Н.Ю. Шведовой. – 18-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 1986. – 797 с.
8. Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка: в 2-х т. – М., 1959. – Т. 2. – 1284 с.
9. Русская народная поэзия. Эпическая поэзия: Сборник / Вступ. статья, предисл. к разделам, подг. текста, коммент. Б. Путилова. – Л.: Худож. лит., 1984. – 440 с.
10. Русский фольклор / Сост. и примеч. В. Аникина. – М.: Худож. лит., 1986. – 367 с.
11. Серебряный век русской поэзии: Сборник / Сост., авт.коммент.: И.Г. Панченко, Л.В. Скуратовский; Авт.предисл. В.Л. Скуратовский. – К.: Дніпро, 1991. – 639 с.
12. Сказки / Сост., вступ. ст., подгот. текстов и коммент. Ю.Г. Круглова. – М.: Сов. Россия. – Кн. 3. – 1989. – 624 с.
13. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачев. – 2-е изд., стереот. М.: Прогресс, 1986-1987. – Т. 3. – 832 с.
14. Частушки / Сост., вступ.ст., подгот. текстов и коммент. Ф.М. Селиванова. – М.: Сов. Россия, 1990. – 656 с.
15. Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: в 2 т. – 7-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз. – Медиа, 2006. – Т. 2. – 559 с.
16. Юдина О.В. Специфика функционирования прилагательного *“румяный”* в культурно-историческом аспекте // Актуальные проблемы лингвистической семантики: Сб. науч. тр. / Калинингр. гос. ун-т. – Калининград, 1998. – С. 101-105.

И.А. Герасименко
ОРЫС ФОЛЬКЛОРЫ ТЕКСІНДЕГІ СӨЗДЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ АСПЕКТІСІ

Мақалада орыс фольклорында кездесетін кейбір сөздердің бірыңғай мағына беретіндігі көрсетілген.

Түйін сөз: фольклор, шығармашылық, лингво мәдениет.

I. Gerasimenko
LINGUISTICS CULTUROLOGICAL ASPECT IN TEXTS OF RUSSIAN FOLKLORE

In folklore texts it is possible to find a number, that are the components of both free and constrained structures.

Key words: folklore, work, linguistics culturolog

УДК 82(574)-09

З.З. Рамеев – д.ф.н., профессор,
главный научный сотрудник Института языка,
литературы и искусства им. М.Ибрагимова Академии наук
Республики Татарстан (Россия, Казань)
E-mail: zufarzayni@yandex.ru

КАЗАНСКИЙ ИСТОРИК - УРОЖЕНЕЦ УРАЛЬСКА

Аннотация. Статья представляет интерес не только тем, что в ней рассказывается о взаимоотношениях Тукая с друзьями и товарищами, но и освещается вопрос об отношении к нему недругов, которые недолюбливали поэта, смотрели на него косо, унижали его как поэта.

Ключевые слова: история, философ, научно-исследовательская деятельность.

В процессе работы по созданию персональной Тукаевской энциклопедии и текстологической подготовки академического собрания сочинений Габдуллы Тукая (в шести томах) группе татарских ученых-филологов приходится скрупулезно изучать не только все созданное пером Тукая, но и просмотреть все книги, монографии и статьи, в которых исследуются жизнь, многогранное творчество и общественная деятельность народного поэта. Авторами их являются в большинстве случаев литературоведы. Отрадно то, что среди тукаеведов мы видим и историков, обществоведов, философов, труды которых написаны на основе богатого фактического материала, несут концептуальный характер. В нашем же случае речь пойдет лишь об одном из них – об известном историке, профессоре, докторе исторических наук, академике Академии наук Республики Татарстан Рафике Измайловиче Нафигове (1928-2001; материалы научной конференции, посвященной 70-летию ученого вышли отдельной книгой [5]). Его научная и педагогическая деятельность протекала в сложный период жизни нашей страны (“вождями” были Сталин, Хрущев, Брежнев, Горбачев, Ельцин). Уроженец города Уральска, окончивший там же педагогический институт, в 1951 году Р.И.Нафигов приехал в город Казань и в течение полувека трудился в Казанском государственном университете (ныне: Казанский (Приволжский) федеральный университет). Несмотря на то, что почти все его труды (“автор

более 10 монографий, нескольких сотен статей” [5: 23]) были созданы в годы тоталитарного режима, они не потеряли научной ценности и сегодня. Без сомнения, таковыми остаются и его публикации о жизненном и творческом пути великого татарского поэта Габдуллы Тукая.

“Приход” историка Р.Нафигова к Тукаю, к исследованию жизненного пути и литературного наследия его было неслучайным. Потому что он, действительно, родился и вырос в Уральске, где еще не так давно – в 1895-1907 годах жил и творил сам Тукай (полная сирота – примерно, в 8-9 лет он очутился здесь). В Уральске Тукай учился в медресе “Мутыгия”, вышел в самостоятельную жизнь, стал поэтом и публицистом, журналистом. По тем же улицам, по которым ходил Тукай, шел и Р.И.Нафигов, слышал рассказы людей старшего поколения о нем. Позже он вспоминал: “Тукай был везде: дома, на улице; переулки Уральска и каждая тропинка в них хранили его следы. Каждый житель города считал важным напомнить нам, детям, что тогда-то и тогда-то, там-то и там-то он встречался с Тукаем или учился с ним в медресе. ... Дядя моей матери и сводный брат моего отца тоже учились вместе с ним” [3:3]. Приехав в Казань, молодой ученый-преподаватель быстро “освоился”, наряду с исследованиями на сугубо историческую тематику, обратился и к тукаевской. В эти годы были еще живы некоторые современники Тукая, например, Вафа Бахтияров, редактор и издатель газеты “Эльслах” (она выходила в Казани в 1907-1909 г.), где сотрудничал и Тукай. Известный татарский поэт и прозаик Ахмед Файзи (1903-1958), написавший еще до Великой Отечественной войны пьесу “Тукай” (в 1939 году она шла на сцене Татарского академического театра им. Г.Камала), трудился в то время над романом-эпосом “Тукай” (в двух книгах). Первая книга его вышла из печати в 1952 году и была положительно оценена и молодым историком Р.Нафиговым в рецензии, напечатанной в газете “Советская Татария” от 18 апреля 1953 г. Ему посчастливилось общаться и с В.Бахтияровым, и с А.Файзи, узнать многое из биографии поэта. Какой же ученый-гуманитарий может обойтись без поиска материалов в архивах? Все труды Р.Нафигова написаны на основе многочисленных находок, обнаруженных в архивах Москвы, Петербурга, Саратова, Самары и ряда других городов.

До перестроечных времен в нашей стране в научно-исследовательской деятельности Р.И.Нафигова большое место занимал анализ революционных событий в Казанской губернии, показ истории формирования в Поволжье социально-демократических организаций и роли в них Федосеева, Ленина, Вахитова. Впервые тщательно и более объективно им было изучено формирование и развитие татарской общественно-политической мысли в 1895-1917 годах и в 1964 году выпустил солидную монографию [2]. В ней, в особенности, в IV главе (озаглавленной “Татарские революционные демократы в борьбе против самодержавия и буржуазного национализма”), на основе многочисленных новых фактов, автор прослеживает литературную и общественную деятельность Тукая на фоне всероссийской действительности, поднимает актуальные проблемы тукаеведения, на которые должно быть направлено и внимание исследователей.

В 1986 году, когда широко отмечался столетний юбилей поэта, Р.Нафигов опубликовал монографию [3], целиком и полностью посвященную тукаевской тематике, в которой подытожены многолетние поиски о жизни и

общественной, творческой деятельности поэта. В ней Тукай предстает как неординарная личность, как журналист и публицист, как общественно-политический деятель, как борец за социальную справедливость. Автор почерпнул многие факты из страниц периодической печати, выходившей на татарском языке в начале XX века. Книга состоит из четырех глав, озаглавленных “Уральские зори. Становление”, “Литературно-редакторская деятельность”, “На родной земле. Народный поэт, политик” и “В дружбе с большевиками, с мечтой о будущем”. В книге особо подчеркивается, что “Г.Тукай получил признание российского читателя уже при жизни. ... Поэт вел непримиримую и мужественную борьбу за укрепление дружбы народов, не жалея ни сил, ни здоровья, не боясь царской тюрьмы” [3:192]. Автор монографии сообщает, что поэт публиковался и на русском языке (на страницах уральских газет). По его мнению, некоторые тексты Тукая еще не представлены в его многотомниках (напр., Бозау кадәрле зур фәлсәфә”- “Большая, с ростом теленка философия”) и, наоборот, такие стихи, как “Доносчы колагына хор белән эйтелер” (“Хором будет сказано в ухо доносчику”) и “Кызганыч бабай” (“Жалкий бабай”) незаслуженно приписываются поэту [3:194]. Р.Нафигов считает, что Тукай привлекал к участию в революционных событиях своих близких товарищей, знакомых. В статье “К вопросу о литературном наследии Г.Тукая” ученый писал [1] о необходимости подготовки к изданию произведений Тукая в виде “Академического собрания сочинений” (хотя с того времени прошло почти шестьдесят лет, предложение его остается нереализованным по сей день). Все многотомные “Сочинения” Тукая (два четырехтомника, пятитомник), увидевшие свет в 1950-1980 годах выходили (приурочиваясь к юбилеям поэта) в виде научно-популярных изданий.

Р.И.Нафигов, неутомимый ученый-историк, всю жизнь занимался изучением биографии и творчества, публицистической деятельности поэта, связи его с окружением, событиями общественной жизни начала XX века, интересовался судьбой его современников. Знаменательно и то, что он и свою последнюю книгу – итоговый труд своей жизни и научной деятельности он посвятил великому поэту: это – “Наш Тукай. Новые страницы из жизни поэта” (издана в 1998 году) [4]. Нетрудно уловить, что в ней автор во многом избавился от диктата марксистско-ленинской идеологии. Им приводится большое количество замалчиваемых прежде новых фактов о сложной литературной и общественной жизни татарского общества. В главах, озаглавленных “Немного истории”, “Поэт, труженик печати”, “Уральские следы и тайны”, “В родной Казани”, “Друзья и недруги” анализируются журналистская и общественная деятельность поэта в Уральске и в Казани, а также предлагаются вниманию читателя интересные сведения о его путешествиях в Астрахань, Петербург, Уфу, Троицк. При всем разнообразии тематики и проблематики, основное внимание ученого направлено на описание жизни и творчества Тукая в Уральске. При этом он особо подчеркивает на широкое распространение газеты “Фикер”, журналов “Альгасрелджаид”, “Уклар”, в которых активно сотрудничал Тукай, среди туркмен, азербайджанцев, балкар, кумыков, нугаев, каракалпак, уйгуров, даже калмыков, которые были знакомы с произведениями Тукая.

Книга представляет интерес не только тем, что в ней рассказываются о взаимоотношениях Тукая с друзьями и товарищами, но и освещается вопрос

об отношении к нему недругов, которые недолюбливали поэта, смотрели на него косо, унижали его как поэта. Из них особенно часто “возникал” поэт и прозаик, журналист Зариф Башири, мягко говоря, недружелюбные стихи и реплики которого, направленные против Тукая, нередко появлялись на страницах журнала “Чүкеч” (это, по выражению автора книги, “балаганное шутовство” [4:130]). Ученый весьма критически отнесся к появлению книги З.Башири “Замандашларым белән очрашулар” (“Встречи с современниками”), где авторповествует о своей дружбе с Тукаем, “рекламирует свою близость с М.Гафури, что весьма сомнительно” [4:133], “заявляет, что с глубоким уважением относился к С.Рамиеву” [4:134]. В книге критикуется тенденциозное поведение Галимджана Ибрагимова, нашедшее отражение в книге “Татарские поэты” [4:136], а также некоторые публикации на страницах газет “Вақыт” и “Йолдыз”.

Несмотря на то, что в работах советского периода Р.И.Нафигов освещает отдельные проблемы с точки зрения марксистско-ленинской идеологии, они не потеряли своей научно-познавательной ценности, находятся в научном обороте ученых и в наши дни. Его монографии и статьи отличаются исключительным богатством фактического материала, актуальным звучанием многих мыслей и суждений, прежде всего о деятельности отдельных исторических и политических деятелей. Автор всегда стремится к расширению источниковедческой базы исследований, входит в горячую полемику с другими исследователями (напр. профессором И.Нуруллиным [4:20-26], в одном из четверостиший он написал о нем: “Нашенский ты парень, / Дорогой Ибрай, // Но горяч, татарин, / Друзей ты неругай!”), нередко призывал ученых-тукаеведов к неустанному поиску новых фактов и сведений. К сожалению, до сих пор нами не изучены газеты “Уральский дневник”, “Уралец”, “Степь”, “Оренбургская газета”, где, по сообщению Р.Нафигова, печатались стихи и статьи Тукая на русском языке. Возможно, тукаевские публикации были на страницах журнала “Мусульманин”. Ученый часто выступал на тему Тукая и на научных конференциях. В 80-х годах он работал в составе редакционной коллегии по подготовке “Сочинений” Г.Тукая в пяти томах, стремился к более полному, не искаженному отражению творческой воли автора в этом издании.

В последние годы своей жизни Р.Нафигов выпустил два поэтических сборника [6;7]. Первое стихотворение его датировано 1951 годом. Следовательно, поэтическое вдохновение посещало его в течение всей научно-педагогической деятельности, длившейся почти полвека. Выросший, как мы уже сказали, в тукаевском Уральске, он не смог не писать о поэте и тукаевской атмосфере родного ему города. И такие стихи с лирическими обращениями к имени великого Тукая в его сборниках встречаются довольно часто. В них находят отражение мысли и переживания автора, связанные с дорогими воспоминаниями и местами пребывания поэта в Уральске: Чаган, Ханская роща, река Урал, оживают образы современников Тукая: Миннибая (Габдуллы Кариева), Исы Кашкинбая, Тухватуллиных, Тупреева, Билюкова, Насретдина Хузяши. С любовью создан Р.Нафиговым образ поэта в стихотворениях “Сон Тукая”, “Памяти Тукая” (“Великий он среди великих, / Среди простых людей – поэт”), “В день рождения поэта”, в стихотворном цикле “Встречи с Тукаем”. В стихотворении “Стихи поэта” он писал:

“Отвергая ложь и барство / Европейских воротил, // Их кичливость и коварство / Он сатирой золотил. /.../ Для униженных, голодных / Песни нежные писал. // Быть поэтом и свободным / Помогал ему Урал”. Стихи видного историка свидетельствуют, что феномен Тукая волновал Рафика Измайловича Нафигова постоянно и повсюду. Так своими многочисленными трудами и стихами профессор Р.И. Нафигов – Почетный гражданин города Уральска (1999) обессмертил имя своего великого земляка – национальной гордости татарского народа – Габдуллы Тукая.

Литература

1. Нафигов Р. Г. Тукай әдәби мирасына карата. – Совет Татарстаны. 1955. 31 май.
2. Нафигов Р.И. Формирование и развитие передовой татарской общественно-политической мысли (очерк истории 1895-1917 гг.). Изд-во Казанского университета, 1964. 446 с.
3. Нафигов Р.И. Тукай и его окружение. Казань: Тат.кн. изд-во, 1986, 208 с.
4. Нафигов Р.И. Наш Тукай. Новые страницы из жизни Поэта. Казань: «Фикер», 1998. 168 с.
5. История общественной мысли народов России и Татарстана. Изд-во Казанского университета, 2001. 104 с. (статьи Р.А. Гарафутдинова, Е.Д. Румяновой, М.Юсупова, Р.М. Амирханова).
6. Нафигов Р. Слушай, шепчет что трава. Казань: “Школа”, 2000. 128 с.
7. Нафигов Р. Край весенних разливов: сборник стихотворений. Казань: РИЦ “Школа”, 2001. 136 с.

З.З. Рамеев

ОРАЛДА ТУЫП-ӨСКЕН ҚАЗАН ТАРИХШЫСЫ

Мақалада Ғ.Токайдың ғылыми-зерттеу қызметін, оның монографияларын, мақалаларын, өлеңдерін зерттеген ғалымдар туралы жазылған.

Түйін сөз: тарих, философ, ғылыми-зерттеу қызметі.

Z. Rameev

KAZAN HISTORIAN is NATIVE of URALSK

A book is of interest not only that in her told about Tukay with friends and comrades but also a question is illuminated about attitude toward him enemies, that disliked a poet, looked at him obliquely, humiliated him as a poet.

Key words: history, philosopher, research activity.

УДК 81'373

С.С. Исакова - ф.ғ.д., профессор,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе
мемлекеттік университеті
E-mail: sabira-i@yandex.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ФРАНЦУЗ ТІЛДЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ КОНЦЕПТІЛЕР

Андатпа. Мақалада қазақ және француз тілдеріндегі әмбебап концептілердің вербалдану тәсілдері қарастырылады. Қазақ лингвомәдениетіндегі тірек концептілер салыстырмалы сипатта талданады. Қазақ және француз лингвомәдениетіндегі ұлттық концептілерді зерттеудің болашағы сөз болады.

Түйін сөз: концепт, лингвомәдениет, вербалдану, ұлттық концептосфера.

«Концепт» теориясы тіл білімі, әдебиеттану, мәдениеттану, этнопсихология және тағы басқа көптеген ғылымдардың байланысына сүйенеді. Негізгі ұлттық концептілер әрбір этномәдени қауымдастық өкілдерінің тілдік бейнесінде өзіндік ерекше белгілермен көрініс табады. Әрбір концептінің вербалдануының нақты этномәдени тәсілі болады. Белгілі бір концептінің мағыналық мәні оның тілдік, қарым-қатынастық меңгерілуінен байқалады.

Лингвомәдени ортаға маңызды болып есептелетін концепт сол қоғамда белсенді қолданылып қана қоймай, сонымен бірге сол концептіні вербалдайтын тілдік форманың әсеріне түседі. Біздің міндетімізге қазақ және француз мәдениетіне тән негізгі концептілерді анықтау, сол ұлттық концептілерді бейнелейтін тілдік құралдарға талдау жасау жатады. Жұмысымызда концепт тірек сөз ретінде алынады. Концептілер үнемі тірек сөздермен беріледі деген ұғым тумау керек. Алға қойған мақсатқа жету үшін қазақ және француз лингвомәдени қауымдастығына тән тірек концептілерге салыстыра талдау жасаймыз.

Ең алдымен «ұлттық тірек концепт» терминінің мәнін ашып алайық. Концепт бір жағынан, «жинақталған білімді бейнелейтін ауқымды ойлау бірлігі» [1, 4], екінші жағынан, «адам санасындағы мәдениеттің қаймағы (...) адамның менталды өміріндегі мәдениеттің негізгі ұяшығы» [2, 42-43].

А.Ислам концептіге мынандай анықтама беріпті: «Концепт дегеніміз - этномәдени санада сақталған, белгілі бір ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ықшам әрі терең мағыналы шындық болмыс, ұлттық мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін құрылым» [3, 62].

Демек, ұлттық тілдің концептосферасы бойынша халықтың, ұлттың дүниетанымын, ой-өрісін, білімін, мәдениетін, адамгершілік заңдарын, салт-дәстүрін, психологиясын, басқа ұлттарға деген көзқарасын, рухани жан-дүниесін, материалдық құндылықтарға деген қарым-қатынасын анықтауға болады.

Біз «ұлттық тірек концепті» терминін төмендегідей анықтаймыз: шындық болмысты танудың нақты бір ұлтқа (қазаққа немесе французға) тән негізгі тәсілдері мен жалпыадамзаттық ортақ заңдылықтарға назар аударамыз. «Ұлттық тірек концепт» термині «концепт-универсалия» терминімен мағынасы жағынан жақын, аталған терминдерді әр түрлі тілдерде түрліше вербалданатын мәдениетаралық универсалийлер деп те айтуға болады. Жалпыадамзаттық ортақ концептілерге «махаббат», «тағдыр», «шындық», «бақыт» және т.б. жатқызуға болады. Мұндай концептілер кез келген

концептосфераның лингвомәдени кеңістігіне шоғырланған, бірақ олардың қолданысында өздеріне тән мағыналық ерекшеліктер болады және әрбір жеке тілде олардың тілдік формаларының өмір сүру деңгейі түрліше болады.

«Тағдыр» концептісінің қазақ санасында орны ерекше. «Тағдыр» сөзі түсіндірме сөздікте былайша анықталады: 1) Адам еркінен тыс болатын оқиға барысы, түрлі жағдайдың тоғысу салдары. 2) Діни. Құдіреттің жазуы, жазмыш. 3) Болып өткен өміржолы, тұрмыс, болашақ [4,772].

Қазақ тілінде аталған концепт көптеген фразеологизмдер мен сөз тіркестерінің құрамында кездеседі: «*тағдыр араз*» (*әуелден-ақ бұйырмаған, бір болуға қоспаған*), «*тағдырдың уын ішті*» (*тұрмыстың ауыртпалығын, қайғы-қасіретін көп тартты*), «*тағдырсыз тәбділ болмас*» (*жазмышқа шара жоқ*), «*тағдырын қолына алды, тағдырын қосты*» (*болашағын, өмір жолын өз билігіне алды*), «*тағдыры шешілді*» (*мәселе анықталды, шешімін тапты*) және т.б.

«Тағдыр» сөзінің төмендегідей синонимдік қатары бар: 1. пешене; 2. жазмыш; 3. маңдай (кітаби); 4. махпуз (кітаби) [5,443].

Діни наным бойынша «тағдыр» әркімге әуелден белгіленіп қойылған Алла тағаланың бұйрығы деген мағынаны білдіреді. Қазақ халқының мифтік санасында әрбір адам дүниеге шыр етіп келгеннен бастап оның маңдайына тағдыры жазылып қойылады деген түсінік қалыптасқан, сондықтан тағдыр сөзіне маңдай сөзінің синоним болуы осы түсініктен бастау алған деп айтуға болады. Мысалы: *Тәңірінің маңдайға жазғанын үйде тосам (С.Мұқанов), Бұ фәни дүниеде жазмышсыз ештеңе де болмайды, - деді иман («Қаз. әдеб.»), Әуелде тағдыр неден, Қожам сенсін, не керек (Абай).*

Қазақ санасындағы «тағдыр» концептісінің тілдік көрінісіне берілген анықтамалар мен тілдік қолданыстарды талдау оның *болашақты болжай алмау, құпия, түсініксіз, белгісіз, алдын ала шешілген, көну, бағыну, мойынсұну* мағыналарын беретіндігін көрсетті.

Француз концептосферасында «тағдыр» ұғымы мынадай сөздермен беріледі: *destin, destineeé, fatalité, fatum, nécessité, hazard, avenir, fortune, étoile, sort, lot, existence, vie және т.б.* «Тағдыр» сөзінің сөздіктегі мағынасы: 1. *Puissance mystérieuse qui fixerait le cours des événements* (оқиғалардың болуын бағыттап отыратын құпия күш); 2. *Existence humaine considérée comme indépendante de la volonté* (адамның өз еркіне тәуелсіз өмір сүруі); 3. *Le cours de l'existence considéré comme pouvant être modifié par celui qui la vit* (адам өмір сүру барысын өзі өзгертуге құдіретті, өзі басқара алады).

«Тағдыр» концептісін жеткізу үшін француз тілі төмендегідей сөздер мен сөз тіркестерін пайдаланады: *la loi du destin* (*тағдырдың заңы*), *les arrêts du destin* (*тағдырдың жазғаны*), *croiance au destin* (*тағдырға сену*), *fatalisme* (*фатализм*), *inévitabilité* (*шарасыздық*), *destin aveugle* (*cruel, impitoyable*) (*соқыр, қатал, аянышты тағдыр*), *c'était écrit* (*жазылып қойған*), *c'était fatal* (*амал, шара жоқ*), *tournant du destin* (*тағдыр талкегі*), *être né sous une bonne (mauvaise) étoile* (*жақсы (жаман) жұлдызда туу*), *quell bon vent vous amène?* (*сөзбе-сөз аударғанда сізді қандай жақсы жел әкелді?*), *par les caprices du sort* (*сөзбе-сөз аударғанда тағдырдың қырсығымен*), *le sort n'a pas voulu qu'il...* (*жолы болмады*)[6,189].

Сонымен, француз тілінде «тағдыр» концептісі *болашақты болжай алмау, құпия, көну, бағыну, мойынсұну* мағыналарымен бірге *басқара алу* (үшінші мағынасында) семасын да бейнелейді екен.

«Жан» концептісінің қазақ санасындағы орны ерекше. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «жан» сөзіне төмендегідей анықтама береді: I 1. Жан-жануарларға тіршілік беретін рух, өмір. 2. Адамның ішкі сарайы, ой-санасы. 3. Ауысп. Қадірлеу, құрметтеу ретінде айтылатын сөз. II 1. Адам, кісі. 2. Тірі адам, пенде [4,263].

Қазақ тілінде «жан» сөзімен жасалған фразеологизмдер өте көп: *алдына жан салмады (ешкімге жол бермеді), бір қора (отар) жан (топты жан, көп басты), бір қыдыру жан (бірсыпыра, едәуір), жаһаннамға жан тапсырды (о дүниеге кетті, өлді), жан сарайы (адамның ішкі сезімі, жан дүниесі), жан шақырды (дем алды, қуаттанды), жан шошырлық (жан түршігерлік), тірі жан (адам баласы, адамзат), топты жан (бір үйге шоғырланған қауым, біраз жұрт), шыбын жан (көне) (өмір, тірлік), шықпаған шыбын жан (құр, сұлдер), қыбыр еткен жан жоқ)тырс еткен пенде жоқ, ешкім жоқ), өлі бойға жан жүгірді (күш қуаты кірді, әлденді; өшкен үміті жанды), жаны жай тапты (көңілі орнықты, көншіді), жаны жәннатта болсын! (діни) (дүние салған кісіге айтылатын тілек), жаннан кешті (жан-тәнімен ажалға басын тігу туралы айтылады), жан азабы (қатты қиналу), жан түршігерлік (өте қорқынышты, тым үрейлі) және т.б.*

Берілген мысалдар қазақ тілінің семантикалық жүйесінде «жан» сөзінің бейнелі қолданысының шегі жоқ екенін көрсетеді. Қазақ санасында «жан» сөзі метафора-метонимиялық тіркестерде кеңінен көрініс тапқан, бұдан тіл сөйлерменінің осынау бір көзге көрінбейтін нәрсеге нақты, сезілетін немесе ойлау арқылы берілетін белгілерді бекітуге ұмтылғанын байқауға болады.

«Жан» концептісі француз халқының санасында екі сөз арқылы бейнеленеді: «*âme*» (жан), «*cœur*» (жүрек) (тұрғылықты халықтың саны ретіндегі жан – *habitant*, адам ретіндегі жан – *personne* және қарапайым шаруа адам ретіндегі жан – *serf* сөздерін қоспағанда). Сөздікте «*âme*» сөзі былай беріледі: 1. RELIG. Principe spiritual de l'homme, conçu comme separable du corps, immortel et jugé par Dieu. 2. Un des deux principes composant l'homme, principe de la sensibilité et de la pensée. 3. Principe de la vie morale, conscience morale. 4. (Vx. En psycho.) Ensemble des fonctions psychiques et des états de conscience. 5. Principe de la vie vegetative et sensitive. 6. Ensemble des états de conscience communs aux membres d'un groupe.

«*Cœur*» сөзі сөздікте төмендегідей анықталады: 1. PAR METAPH. Le siege des sensations et emotions (du désir, de l'humeur, de l'affectivité, sentiments, passions) (сезім мен эмоцияның, тілектің, көңіл-күйдің орналасқан жері) 2. La vie intérieure (ішкі өмір) [7, 178].

Берілген анықтамалардан француздарда бірінші орында «*âme*» сөзінің діни мағынасы тұрғандығын байқау қиын емес. Қазақ тілінде «жүрек» сөзі ең алдымен «бойға қан жүргізуші басты орган» [4, 324] ретінде танылады, «кісінің жан дүниесі, рухани сезімі» деген ауыспалы мағынасы да бар. Қазақ тілінің *жан* сөзімен келетін фразеологизмдерінің басым бөлігі француз тіліне *cœur* компонентті тұрақты тіркестермен беріледі. Мысалы, *le cri du cœur* – жан айқайы; *mon cœur* – жаным менің, *de tout mon cœur* – шын жүрегімен, *жан-тәнімен*. Бұл фактіні осы ұғымды қабылдаудағы этникалық таптаурындардың әр түрлілігімен түсіндіруге болады.

Егер француздарда жан сөзі көбінесе діни түсінікпен байланысты болса, қазақ халқы үшін діни ұғым ғана емес, сонымен бірге адамның жан

дүниесі, рухани сезімі, оны адамның ішкі жан дүниесіндегі болатын психологиялық процестермен байланысы негізге алынатындығы байқалады.

Қазақ халқының ұлттық құндылықтар жүйесінде бірінші орында адамның рухани жан дүниесі тұрады.

Француз тілінде «*âme*» сөзі фразеологизмдердің құрамында «өндірістік техника» нысаны мағынасында да жұмсалатыны анықталды[8, 37]: *facçonner l'âme – бір нәрсеге үйрету (сөзбе-сөз аудар. белгілі бір қалыпқа сәйкес өңдеу), vouloir son âme sur qqn – біреумен рухани жақындасу (сөзбе-сөз аудар. қалыпқа құю, қалыпқа салу), pétrisseur d'âme – ойы өктем адам (сөзбе-сөз аудар. қамыр илеуші).*

«Мұң» концептісі қазақ халқының қоғамдық санасында ерекше мәнге ие. Сөздікте берілген анықтамалары төмендегідей: 1. Қайғы, шер, қасірет. 2. Ауысп. Қиын, азап, күш. Синонимдері: уайым-қайғы, қасірет, шер, сағыныш, қамығу, қамықтыру, қапа, құса. «Мұң» сөзімен жасалған тұрақты тіркестер: *мұң ашар (мұңын тарқатты, сырын шертті), байтал түгіл (тұрмақ, тұрсын) бас қайғы (өзімен-өзі әлек), қайғыға батты (уайым жеді), біреуге бас, біреуге мал қайғы (әркімнің өз бас қатырар уайымы бар), қайғы жеді (тартты) (мұңға батты, уайымдады), қайғы шекті (күйік-шерге батты) және т.б.*

Зерттеуші Г.Е.Имашева «мұң» туралы былай деп жазады: «Ұлтжандылық түсінігі орын алған «мұңдану» концептісі де Міржақып өлеңдерінде жиі кездеседі. Оған себеп ақын өмірінің көбі түрмеде, айдауда, қапаста, туған жерден шалғайда өткендігі болса керек. Тағы да «мұң» концептісі арқылы танымындағы дүниенің тілдік суретін байқап қаралық:

Сенімсіз басым, пайдасыз жасым арманда,
Жетермісің тілегіңе жалғанда?

Қан тамшылап тұрса да көзден жас ағып,
«Сенікі жөн», -деп құлаққа ілген жан бар ма?
Елең етер намысқа қызып жігіт аз,
Бұл не ғажап – жұрт керең боп қалған ба?

Өлеңнің аты «Мұң» деп аталғанымен, ақын жан-дүниесін жабырқататын өзіндік, субъективтік психологиялық жай-күй емес, халқының, ұлтының соқыр, сауатсыз, надандық жағдайда өмір сүріп жатқандығы»[9, 14]. Осы бір ғана мысалдан қазақ санасында «мұң» концептісінің жоғарыда көрсетілген мағыналарынан бөлек ұлтжандылық, отансүйгіштік, жеке басын емес халқының қамын жеу сияқты терең философиялық мәнге ие екені байқалады.

Француз концептосферасында «мұң» ұғымы төмендегідей тілдік бірліктер арқылы бейнеленеді: *tristesse (мұң), angoisie (қорқыныш, үрей), cafard (қайғы), ennui (ерігу, іш нысу; кейіс, реніш, ыза)*. Француз тілінің түсіндірме сөздігінде «*tristesse*» сөзіне «*état naturel ou accidentel d'une personne qui éprouve du chagrin, de la mélancolie*» (адамның қайғыны сезінгендегі табиғи немесе кездейсоқ жағдайы) деген анықтама береді. «*Angoisse*» сөзіне «*inquiétude profonde*» (қатты мазасыздану) деп анықтама берілген.

Француз тілінде «мұң» сөзінің мағынасы төмендегідей фразеологизмдерде ашылады: «*La tristesse va et vient comme les saisons*» (сөзбе-сөз аудар. мұң жыл мезгілдері сияқты келеді, келеді), «*L'argent emprunté porte tristesse*» (сөзбе-сөз аудар. жасанды ақша мұң әкеледі), «*Le bonheur et la tristesse vont*

de pair» (сөзбе-сөз аудар. бақыт пен қайғы жұп құрайды), «*Sur les ailes du Temps, la tristesse s'envole»* (сөзбе-сөз аудар. уақыт қанатында қайғы самғайды), «*La beauté est la nourriture de l'oeil et la tristesse de l'âme»* (сөзбе-сөз аудар. сұлулық көздің асы, қайғы-мұң жан жарасы), «*Trop tôt qui vient à la porte, qui triste nouvelle y apporte»* (сөзбе-сөз аудар. есікке ерте келген адам қайғылы хабар әкеледі), «*Un bon maigre vaut mieux qu'un triste gras»* (сөзбе-сөз аудар. көңілсіз, мұңды толық адамнан, жақсы, көңілді жүдеу адам артық), «*Le chagrin est comme la maladie: pour les uns, il est bénin; pour les autres il est aigu»* (сөзбе-сөз аудар. қайғы ауру сияқты: бір адамдарға қайыңсыз, бір адамдарға қайынті), «*Plaisir d'amour ne dure qu'un moment, chagrin d'amour dure toute la vie»* (сөзбе-сөз аудар. махаббат ләззаты бір мезетке де созылмайды, махаббат мұңы өмір бойына созылады) және т.б.

Берілген мысалдардан байқап отырғанымыздай француз ұлтының сана-сында «мұң» концептісінің семантикалық өрісі қазақ санасындағы «мұңнан» әлдеқайда тар, үстірт екені анықталды. Оған дәлел ретінде мысалы, «*La tristesse va et vient comme les saisons»* сөзбе-сөз аударғанда мұң жыл мезгілдері сияқты келеді, кетеді, «*Le bonheur et la tristesse vont de pair»* (сөзбе-сөз аудар. бақыт пен қайғы жұп құрайды), «*Sur les ailes du Temps, la tristesse s'envole»* (сөзбе-сөз аудар. уақыт қанатында қайғы самғайды) деген мағынаны яғни, қайғы-мұңға салынып, дүниеден баз кешудің қажеті жоқтығын, өмір болған соң қайғы мен қуаныш қатар жүретінін еске салып, адамды ұстамдылыққа, жүйке жүйесінің тыныштығын сақтауға шақырып тұр. Бұдан француздардың дүниеде бірінен кейін бірі болып жататын түрлі құбылыстарды объективті, болуға тиіс заттар ретінде түсінуге ұмтылатынын, оптимистік көзқарастырының басымдығын, өмірден түңілу, баз кешу сияқты ойлардың сирек кездесетіндігін байқаймыз.

Аталған екі тілдегі концептілерді салыстыра талдау төмендегідей қорытынды жасауға әкелді:

а) қарастырылған ұғымдардың негізгі мағыналары ішінара сәйкес келгенімен, кейбір мағыналары сәйкес келмейді;

б) қазақ тілінің тілдік материалының қолданыс аймағы, сандық көрсеткіші француз тіліне қарағанда кең.

Қорыта айтқанда, қазақ менталитеті үшін «тағдыр», «жан», «мұң» ұғымдары ұлттық тірек концептілер болып есептеледі, ал француз мәдениеті үшін тірек концептілерге «*engagement»* (жауапкершілік), «*plaisir»* (ләззат), «*beauté»* (сұлулық), «*vérité»* (шындық), «*patrimoine»* (ұлттық байлық) жатады, аталған концептілер алдағы зерттеулерімізге негіз болады деп ойлаймыз.

Әдебиеттер

1. Попова З.Д., Стернин И.А. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях. Воронеж, 1999 2 п.л.
2. Степанов, Ю.С. Константы: Словарь русской культуры: Изд. 2-е, испр. и доп [Текст] / Ю.С. Степанов. – М.: Академический проект, 2001 – 590 с.
3. Айбарша Ислам. Лингвомәдениеттану. Тіл әдениет контексінде. А., 2004. 242 б.
4. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі/Жалпы ред. басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

5. Бизақов С. Синонимдер сөздігі. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. - 640 б.
6. Мурадова Л.А. Малый французско-русский фразеологический словарь. – М., рус.яз., 2009. – 662 с.
7. Le Nouveau Petit Robert-Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française, de Paul Robert, Paris.-1993.
8. Merle P. L'Argus des mots, L'Archipel, 1997.
9. Имашева Е.Г. Міржақып Дулатұлы шығармаларындағы «Ғаламның тілдік бейнесі»// филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Алматы, 2007. 32 бет.

С.С. Исакова

НАЦИОНАЛЬНЫЕ КОНЦЕПТЫ В КАЗАХСКОМ И ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКАХ

В статье рассматриваются способы вербализации универсальных концептов в казахском и французском языках. Проводится сопоставительный анализ коррелирующих концептов казахской лингвокультуры. Намечаются перспективы исследования ключевых концептов в казахской и французской лингвокультуре.

Ключевые слова: концепт, лингвокультура, вербализация, национальная концептосфера.

S.S. Isakova

NATIONAL CONCEPTS IN KAZAKH-FRENCH LANGUAGES

The article considers the ways of verbalization of universal concepts in the Kazakh and French languages. A comparative analysis of correlating concepts of the Kazakh linguistic culture has been accomplished. Perspectives of the investigation of key concepts in the Kazakh and French linguistics cultures have been discussed.

Key words: concept, linguistic culture, verbalization, concept domain.

УДК 376.7.

Г.Б. Байжигитова – к.ф.н., доцент,
Атырауский институт нефти и газа
E-mail: bayzhigitova63@mail.ru

РАБОТА С ЭКОНОМИЧЕСКИМИ ТЕРМИНАМИ В КУРСЕ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В статье представлен материал работы с экономическими терминами в курсе преподавания русского языка студентам экономических специальностей. Приводятся данные из опыта работы с терминами в целях развития навыков профессиональной речи будущих специалистов в экономической сфере деятельности.

Ключевые слова: экономические термины, ролевая игра, речевая ситуация, профессиональная компетенция.

Не секрет, что в условиях преподавания русского языка в иноязычной аудитории вопросы активизации процесса обучения вызывают несомненный интерес как у преподавателя, так и у студента. При этом важно не упустить

из виду, что процесс обучения другому языку может стать довольно увлекательным, если подойти к этому творчески, осмысленно. Развитие интеллектуальных, организационных, практических умений студентов возможно только при умелой организации преподавателем всех форм учебной деятельности нередко в рамках только одного занятия.

Нужно принять во внимание факт, что на первом курсе идет изучение общеобразовательных дисциплин. Отсюда следует, что у студентов ещё не достаточно сформированы представления о будущей специальности, а иногда они полностью отсутствуют. В этих условиях преподавателю необходимо научить студента владеть языком в учебно-профессиональном общении. Для этого нужно подбирать соответствующие тексты по специальности, адаптируя их в учебных целях. В настоящей статье приводятся материалы презентации терминологической лексики при изучении темы «**Моя специальность**» для студентов экономических специальностей. Для начала предлагаются следующие виды работы, представляющие собой одно логическое звено. Так, первое задание направлено на выяснение знания студентами терминов по специальностям: «Бухгалтерский учет», «Экономика и менеджмент», «Учет и аудит».

При выполнении данного задания студентам рекомендуется по памяти записать не менее 10-15 экономических терминов, более того, устно раскрыть их значение. При затруднении студентам дается возможность обратиться к «Русско-казахскому толковому словарю по современной экономике»/1/

Следующее задание направлено на выявление умения определять родовидовые отношения слов-терминов. Приводится выдержка из учебника по экономике: «Если **тенге, доллар, рубль** и т.д. это конкретные денежные единицы, то понятие – **деньги**, понятие обобщенное, абстрактное. Как только мы произнесли это слово, то мысленно мы имеем в виду все конкретные виды денег, вместе взятые. Словом, это понятие помогает нам избавляться от повторений».

Затем следует вопрос: Какое понятие в ряду – **тенге, доллар, рубль, деньги** – выступает в качестве *родового обобщенного понятия* и почему? Продолжите данный ряд, включив в него денежные единицы различных государств по следующей схеме: тенге, доллар, рубль, сом, гривна и т.д.

При выполнении данного задания студенты составляют предложения с использованием данных в задании слов-терминов. При проверке оказывается, что большинство студентов правильно определили родовое понятие для всех названных слов. Далее мы стараемся усложнить задание, включив в него элементы логического размышления: - Как Вы понимаете смысл следующего высказывания?

- Если у тебя нет денег – делай вид, что они у тебя есть.

Если у тебя есть деньги – делай вид, что у тебя ни гроша.

Следующим этапом является работа с текстом «**Семейный бюджет**», выдержки из которого могут быть полезны в плане развития и реализации речевых умений студентов – будущих специалистов в сфере экономической деятельности. Приведём отдельные выдержки из текста.

«Давно известно, что **деньги** любят счет. Это в полной мере относится и к личным, и семейным деньгам. Довольно часто семьи попадают в критическую финансовую ситуацию только потому, что не планируют и не

ведут учет **денежных доходов и расходов**, не следят за их соответствием, за тем, чтобы расходы укладывались в сумму расходов.

В экономике, да и просто в жизни, широко распространено слово **«бюджет»**, означающее в переводе с английского языка “денежная сумка”. Современная экономическая наука вкладывает в слово «бюджет» двойное содержание. Это, с одной стороны, таблица доходов и расходов экономического характера. С другой, - это денежные доходы и расходы, составляемые для семьи или отдельного лица».

Студентам предлагается выполнить ряд заданий, направленных на повторение и закрепление полученных навыков работы с терминами по специальности.

1) Выпишите из текста экономические термины и объясните их значение. В случае затруднения обратитесь к Словарю /1/

2) Составьте словосочетания с отдельными терминами текста. Определите тип словосочетания и вид синтаксической связи. **Образец:** *семейный бюджет* – именное словосочетание, связь – согласование.

3) Разберите по составу слова. Определите способы их образования.

Финансовый, экономический, компенсировать, бюджетный.

4) Подготовьтесь к написанию эссе: **«Как я планирую свой семейный бюджет?»** Образцом для написания могут послужить выдержки из следующего сочинения-рассуждения.

«В наше время мало кого удивят слова о том, что деньги любят счет. Действительно, разве можно сорить деньгами без разбора? К деньгам следует относиться так же бережливо, как и к другим ценностям. Дело не в жадности, а в чувстве меры. Согласитесь, при среднем достатке речь не может идти о большой сумме денег. И тратить их нужно с умом, чтобы прожить до следующей зарплаты. Поэтому отнюдь не случайно большинство людей старается планировать свой личный и семейный бюджет разумно. И совсем не обязательно быть экономистом, чтобы выгодно распределить свои финансы. Нужно всегда соизмерять свои потребности с возможностями. Только при условии бережливого обращения с деньгами можно не бояться завтрашнего дня. Или кто-то думает иначе?»

В целях развития речевых способностей студентов предлагается ролевая игра на тему **«Где взять деньги?»** Студентам предлагается выбор конкретной «роли» с учетом ситуации (например, роль клиента, менеджера, консультанта). Заранее в ознакомительных целях студентам были розданы специальные справочники, которые имеются во всех учреждениях банковской системы обслуживания. Помимо этого, отдельные студенты в качестве клиентов совершили экскурсии в городские филиалы банков в целях знакомства с основами будущей профессии.

Ведущий: Каждый из нас оказывается в ситуации, когда для достижения какой – то цели нужны деньги. И тут есть два пути – забыть на долгое время об этой цели, раз уж она недоступна, занять у друга или пойти в банк. Надо ли бояться пойти в банк? Это всего лишь инструмент рынка, в котором мы все игроки. И чем активнее ты в игре, тем больше у тебя возможностей.

Деньги – средство, инструмент, который в быту используется для приобретения товара или услуги. И в современном мире обычное дело, когда

требуемая сумма берется в банке, это нормальный механизм. Остается вопрос: в какой банк пойти, чтобы получить максимум комфорта и минимум нервных и физических затрат?

В банковской деятельности кредитные продукты для населения классифицированы по направлениям. Есть экспресс – кредиты, выдаваемые без залога, и оформляемые за короткие сроки. Другое направление – залоговые кредиты: потребительские, автокредиты и ипотека.

Первый клиент: Каков на сегодня рынок банковских услуг в нашем городе?

Менеджер: В роли лидера розничного кредитования в Атырау утвердился Альянс Банк, услуги которого в последнее время очень востребованы. Топ – менеджеры банка знакомят население города и области о новых достижениях на ниве кредитования, предоставляя графики развития, финансовые отчеты с постоянно растущими цифрами прибыли и новые клиентоориентированные продукты. Кстати, у нас в гостях менеджер-консультант, который с удовольствием ознакомит Вас с условиями экспресс-кредитования. Итак, встречайте.

Консультант: Экспресс-кредиты можно получить не только в филиалах, но и через филиальную сеть АО “Казпочта”. Важная деталь – при повторном обращении клиента в банк (разумеется, если у клиента положительная кредитная история), предусмотрены льготы для клиентов по условиям кредитования. И немаловажный фактор – минимальный пакет необходимых документов: удостоверение личности, РНН и СИК.

Продуктовая линейка Банка включает в себя такие кредиты, как: “Неотложные нужды”, “Автокредитование”, “Кредитная линия”, “Экспресс-ипотека” и “Кредит под залог депозита”.

Будут ли у Вас ко мне вопросы?

Второй клиент: Есть ли преимущества у “Кредитной линии” перед остальными?

Консультант: “Кредитная линия” удобна в том случае, если вы хотите заключить договор один раз, и в течение всего срока действия договора (до 15 лет) брать дополнительные займы. При этом залог регистрируется один раз, но каждые полгода предусмотрена переоценка залога.

Для наших клиентов это, как правило, благо, поскольку недвижимость, к примеру, постоянно дорожает. Условия кредита “Неотложные нужды” сходны с “Кредитной линией”. Только здесь не предусмотрена возможность докредитовываться, зато есть возможность поставить в залог не только недвижимость, но и автомобиль.

Благодарю за внимание.

В конце занятия студенты приняли участие в ролевой игре.

Ведущий: Известно, что речевая компетенция является частью профессиональной компетенции, т.е. профессионального общения с будущими коллегами, клиентами и т.д. Сейчас Вам предстоит принять участие в различных речевых ситуациях, для чего нужно выбрать роль, обдумать конкретные вопросы, реплики с целью обмена информацией.

Предлагаем следующие номинации:

1) «Презентация деятельности Банка».

- Назовите Ф.И.О. Клиентом какого банка Вы являетесь?

- Какими видами банковских услуг Вы пользуетесь?

- Что Вам известно о направлениях деятельности данного финансового учреждения?

- На какую должность по окончании вуза Вы собираетесь претендовать в данной сфере?

- Каким Вы видите будущее финансовых учреждений?

Ответ свой мотивируйте.

2) «Оформление кредита».

- Добрый день! Что Вас интересует?

- Здравствуйте. Мне нужен кредит для покупки авто.

- Замечательно. В нашем филиале действует линия “Автокредитование”. Для этой цели Вам необходимо предоставить минимальный пакет документов: удостоверение личности, РНН и СИК. Кроме того, вы имеете право воспользоваться кредитом под залог будущей машины (залоговый кредит), т.е. речь идет о процедуре, называемой арестом вашей будущей покупки Банком, который снимется сразу же после погашения Вами кредита.

- Большое спасибо! Я обязательно воспользуюсь Вашим предложением. До встречи!

На примере презентации экономической лексики мы в очередной раз убедились, что практически любое занятие можно обогатить качественно новым содержанием, если использовать новые методики, открывающие простор для развития творчески мыслящей личности обучаемого. Главное, не бояться трудностей и надеяться на успех.

Литература

1. Русско-казахский толковый словарь по современной экономике (2100 популярных слов) Сост. К.Ж.Оразалин, М.М.Жантасов – Алматы: «LEM», 2001. - 344 с.

Г.Б. Байжигитова

ОРЫС ТІЛІ САБАҒЫНДА ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТЕРМИНДЕРМЕН ЖҰМЫС ЖАСАУ

Мақалада экономика мамандығы студенттеріне орыс тілі сабағында экономикалық терминдерді қолдану мәселелері қарастырылады. Болашақ мамандардың сөйлеу дағдысын дамытуда терминдерді қолдану мысалдары келтірілген.

Түйін сөз: экономикалық терминдер, рөлдік ойындар, кәсіби біліктілік.

G.B. Baizhigitova

WORK WITH THE ECONOMIC TERMS IN THE COURSE OF TEACHING RUSSIAN LANGUAGE

This article presents the materials of the work with the economic terms in the course of teaching Russian language to the students of the specialty of economics. Data of the experience of work with term are given in this article to develop the skills in professional speech of future specialists in the sectors of economy.

Key words: economic terms, role plays, situations, professional competence.

УДК 133.522.11

Б.С. Қарағұлова – ф.ғ.к.,
Ақтөбе мемлекеттік педагогикалық институтының доценті
E-mail: bkaragulova@mail.ru

МЕДИЦИНА САЛАСЫ ТЕРМИНДЕРІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ МӘНІ

Аңдатпа. Терминология – тілдік зерттеу нысаны екені сөзсіз. Алайда терминологияны жалаң тілдік тұрғыдан зерттеу бүгінгі таңда жеткіліксіз болып отыр. Сондықтан біріншіден, терминдер жүйесін қолданылу ортасымен, сол терминдер қызмет ететін арнаулы саламен тығыз байланыста зерттеу өзекті. Салалық терминологияның дамуы арнайы ғылыми ақпаратты беруде арнаулы лексикалық қордың құрылуымен тығыз байланысты болып келеді. «Медицина саласы терминдерінің лингвомәдени мәні» атты мақалада медицина саласына қатысты терминдер халық тұрмысы мен тіршілігіне қатысты деректермен салыстыра отырып қарастырылады.

Түйін сөз: Салалық терминология, термин, лингвомәдениет, болмыс, жалпыхалықтық сөздер.

Соңғы жылдары тіл мен мәдениеттің арақатынасы туралы мәселе өзекті мәселелер қатарында қарастырылып келеді. XX ғасырдың аяғында ғалымдардың аталған мәселеге ерекше назар аударуы лингвомәдениеттану ғылымының дамуына жол ашты. Ол тіл бірліктерінің ұлттық-мәдени семантикасын зерделеуге мүмкіндік береді. Лингвомәдениеттану – ұлттық мәдениеттің тілдегі көрінісін сипаттау мәселелерін зерттейтін тіл білімінің саласы.

Лингвомәдениеттануда тіл коммуникация мен таным құралы ғана емес, ұлттың мәдени коды ретінде қарастырылады. Әлемнің ұлттық тілдік бейнесі тіл бірліктері мен тілдің ұғымдық-категориалдық құрамындағы мағыналық бірліктерді ұлттың қабылдауы мен дүниетанымы тұрғысынан сипаттайды. Адам когнициясы мен мәдениеттүзу қызметінің негізгі тетіктерінің пайда болуы мен дамуы барысындағы тілдің қызметін зерттеу ақиқат болмыстың тілдегі бейнеленуін сипаттап, осы мәдениет өкілдерінің дүниетанымы, эстетикалық нормалары, діни наным-сенімдері туралы жан-жақты ақпарат алуға мүмкіндік береді. Лингвомәдениеттануда тіл мен мәдениетті тұтынушы ретінде адам маңызды орын алады. Оның аялық білімі, мінез-құлығы мен тәртібі, ұстанымдары мен дүниетанымы белгілі бір мәдениеттің өкілі ретінде оны басқалардан ерекшелендіріп тұрады. Сол себепті лингвомәдениеттануда адам факторына маңызды орын беріледі. Өткен ғасырдың соңынан бастап тіл білімінде құрылымдық-жүйелік парадигмалардың орнын антропоцентристік, когнитивтік, динамикалық бағыттағы зерттеулер басып, бұл сала қарқынды дами бастады. Лингвомәдениеттанудың міндеті – тіл мен мәдениеттің, тіл мен этностың, тіл мен ұлттық менталитеттің арақатынасын сипаттап, зерделеу болып табылады. В.В. Воробьев тіл мен мәдениеттің байланысы жөнінде: «Язык есть важнейшее средство не только общения и выражения мысли, но и аккумуляции знаний культуры. Будучи сложной знаковой системой, язык может быть средством передачи, хранения, использования и приобретения информации. Культура, как и язык, также является знаковой (семиотической) системой, способной передавать информацию, но, в отличие от языка, не способной самоорганизовываться, так как культура – это прежде всего память, сложная семиотическая система, ее функция – память, а ее основная черта – накопление и стремление к абсолютной всеобщности»– деп

жазады [1, 12-13]. Демек, лингвомәдениеттану нысаны – тіл мен мәдениеттің өзара әсері мен арақатынасы, тілдегі рухани және материалдық құндылықтардың көрінісі, яғни адам еңбегінің нәтижесінде пайда болған құндылықтар. Бұлардың бәрі жинақтала келе әлемнің тілдік бейнесін құрайтыны белгілі. Тіл мен ұлттық мәдениеттің өзара байланысы түрлі қырынан сөз болып келеді, атап айтқанда: ұлттық-мәдени компонент аспектісінде (Е.М. Вере-шагин, В.Г.Костомаров), аялық білім түрінде (Ю.А. Сорокин), мәдениет нышандары түрінде таңбаланған коннотация түрінде (В.Н. Телия) т.б.

Тіл ұлттық мәдениеттің бір бөлігі ретінде халықтың ұлттық болмысын танытатыны, қоғамда болып жатқан құбылыстар, өзгерістер тілде үнемі ізін, таңбасын қалдырып отыратындықтан, тарихпен, этнографиямен тығыз байланыста зерттеуді қажет етеді, сол мұраны ұрпақтан ұрпаққа жеткізуші тілдің кумулятивтік қызметі туралы академик Ә.Қайдар, Е.Жанпейісов, Ж.Манкеева, т.б. ғалымдардың зерттеулерінде жан-жақты қарастырылды. Соның нәтижесінде тіл мен мәдениетті өзара байланыста, сабақтастықта зерттегенде ғана зерттеулер оң нәтижесін беріп, тілдің көпқырлы қызметі ашыла түсетіні анықталып отыр. Кез-келген тілдік құбылыстың табиғатын оның тек тілдік заңдылықтарына сүйеніп қана қоймай, сонымен қатар халықтың дүниетанымына, салт-дәстүріне, ұлттық болмысына назар сала қарау керек. Бұл заңдылық терминология саласына да қатысты, себебі тіліміздегі жаңа ұғымдар мен терминдердің халықтың дүниетанымына сай қалыптасуының маңызы зор. Терминологиялық лингвокультуремалардың ұлттық мәдени ерекшеліктерді танытуда атқаратын қызметі ерекше. Себебі терминология өзінің бойына лингвистикалық, тарихи, өркениеттік және мәдени деректерді жинаған ерекше лингвомәдени бірліктер жүйесі болып табылады. Олар халықтың бітім-болмысы мен өмірге көзқарасынан хабар береді. Айтылған мәселенің тілдің құрылымдық жүйесіндегі көріністері мен ұлттық сипаты көптеген ғалымдардың еңбектерінде арнайы зерттелген. Тіліміздегі терминдердің лингвомәдениеттанымдық сипатын анықтау бұл мәселені толықтыра түспек. Осыған орай біз жоғарыда атап көрсеткендей, оның терминдердегі бейнеленуін талдауға назар аударып отырмыз. Қоғам үнемі даму үстінде болғандықтан ол міндетті түрде тілдің терминология қабатына өзгерістер әкеліп отырады. Сол себепті де әр кезеңдегі қалыптасқан терминдер әр түрлі және ол қалыптасу барысында жаңа талаптар мен ережелерді қажет етеді. Осыған байланысты термин мәселесі үнемі зерттеуді қажет ететін мәселелер қатарында болады. Қазақ тіл білімінде терминологияда әлі де болса шешімін таппаған жайттар жеткілікті. Соның бірі салалық терминологияны қалыптастыруда әлі де төл терминдерімізді қалыптастыра алмауымызда. Тілімізде төл терминдерді қалыптастыруға байланысты қағидаттар заңды түрде қабылданды. Олардың бірі – көнерген сөздерді терминге айналдыру. Ұлттық терминологияны қалыптастыруда көне тіл қабаттарын пайдалану дамыған елдердің тәжірибесінде кездеседі және бұл тәсіл терминжасамдағы басты принциптердің бірі болып табылады. Мысалы, қытай тілінде терминжасамдағы негізгі тілдік материалдың дерек көзі болып көне әдеби тілі «вэньян» есептеледі (В.В. Иванов, О.П. Фролова). Сонымен бірге орыс тілінің терминологиясын қалыптастыруда да қарапайым сөздер мен кейбір жаргон, арго сөздерінің орын алып жүргендігі туралы орыс ғалымдарының еңбектерінде кездеседі (В.П. Даниленко т.б.). Сол сияқты

моңғол тілінде өзге тілде сол күйінше аударылмай еніп жүрген біраз терминдер ұлттық терминдері ретінде қалыптасқан. Жоғарыдағы және т.б. елдердің ұлттық терминдерді қалыптастырудағы тәжірибесін басшылыққа ала отырып, қазақ тілінде ұлттық терминдерді қалыптастыруға болады. Бұл бір жағынан тілімізде сақталған ұлттық рух пен сананы жаңғыртып, жаңа сапаға көтерілуге бағыт алған ұлт болашағын дамытудың өзекті арқауы болмақ. Осы бағытта, яғни ұлттық болмысты басты назарда ұстап, терминдерді қалыптастыру барысында, негізінен, тіліміздегі жалпықолданыстағы сөздерді терминдендіру болып табылады. Терминдердің жалпы халық тілінен сараланып шығу үдерісі тілдегі ішкі және сыртқы факторлардың әсерімен белгілі бір уақыт аралығында жүзеге асады.

Байырғы сөздерден жасалған терминдер негізінен терминдік мағынасымен бірге жалпы қолданыстағы лексикалық мағынасын да сақтайды. Мыс: *тәрбие, байқау, ерік, еңбек, қызығу, ұят, арнау, ақын, бата*, т.б. Бұл сөздерге жүктелген екі мағынаның (қалыпты лексикалық мағынасы мен терминдік мағынасы) арасындағы мағыналық ұқсастық сақталған. Мәселен, *ұят* сөзі жалпы қолданыста “ар-намыс, ождан, қадір-қасиет” – деген мағыналарда жұмсалса, оған термин ретінде мынадай анықтама беріледі: “ұят - адамның ұждан мен қоғамдағы моральдық принциптерге үйлеспейтін жағымсыз, теріс қылық жасалған кезде байқалатын сезімі” [ҚСЭ, 11, 394].

Қызығу сөзі жалпы қолданыста “адамның зейіні ауып, елігуден болатын құмартушылық, ынтығушылықты” (ҚТТС) білдіреді. Психологияда *қызығу* – «дүниедегі заттар мен құбылыстарды белсенділікпен танып-білуге бағытталған адамның жеке ерекшеліктерінің бір көрінісі» [ҚСЭ, 7,80], - деп бейнеленген.

Ес сөзі жалпы қолданыста “адамның естіген, көрген-білгенін ойда сақтау қабілеті; ақыл-ой” (ҚТТС) деген мағынада жұмсалса, оған психология ғылымында “ес дегеніміз - сыртқы дүние заттары мен құбылыстарының адам миында сақталып, қайтадан жаңғыртылып, танылып, ұмытылуын бейнелейтін процесс” деген анықтама беріледі. Осы бағытта көптеген көнерген сөздеріміз де тілімізге қайта оралды. Тіліміздегі көнерген сөздердің жаңаруының себебі, әрине, тіліміздің мәртебесінің жоғарылауы, оған қойылатын талаптың күшеюі деп түсінуіміз керек. Осы орайда тілімізде көптеген жұмыстардың атқарылып жатқаны жұртшылыққа мәлім. Сол атқарылып жатқан жұмыстардың бірі – «көнемізді» жаңғыртып, дәстүрімізді қадірлей білу. Бұл – қазіргі таңда қоғамдағы жаңа бағыт. Қазіргі кездегі терминдер мен жаңа атаулардың негізі басқа тілдің элементтері. Осы кірме сөздерді тілімізде «азайту» мақсатында көнерген сөздерді қайта жаңғыртып жатырмыз. Халықтың тұрмыс-тіршілігінде әдет-ғұрыптың өзгеріп отыруына байланысты басқа мағынаға ие болған немесе қолданыстан шыққан көне сөздер өте көп. Аталған сөздердің ішінде медицинаға тән сөздер әр түрлі мағынады жұмсалады: *жаназа, дем салу, ұшықтау, ақтық байлау, т.с.с.* бұл сөздер қазіргі таңда жаңа сөздер қатарынан орын теуіп жүргені белгілі. Сол сияқты емшілерге қаралып жүрген адамдарға ішірткі ішкізу, ұшықтау сияқты сияқты амал-тәсілдер халықтың әлеуметтік жағдайына, психологиялық күйіне байланысты емшілер мен көріпкелдер, дінге бет бұрған адамдар көбейген кезде ерекше дамып, кеңінен таралуда. Осындай қатардағы қайта жаңғырып, тілдік қолданысқа термин ретінде қалыптасқан көптеген *шешек*,

қылтамақ, сарыауру, қандауыр, оташы, кіреуке, мерез, жемсау, алапес, т.с.с. сөздерді атап көрсетуге болады және бұл бағыттағы шараларды барынша жандандыру керек деп ойлаймыз. Аталған бағыт жөніндегі Ш. Құрманбайұлының пікірін келтіре кетейік: «... көнерген сөздерді әлі де ұмыт бола қоймаған өз мағынасында немесе олардың мағынасын жаңғыртып, сәл қосымша мән үстеп қажетімізге жаратуға болады» [2, 145]. Терминологиямызды қалыптастыруда бұл басты бағыттар әр кезеңде өзекті мәселелердің қатарынан түспеген секілді. Бұны ұлттық терминологияның негізін салушы А.Байтұрсыновтың мына пікірі: «Мәдени жұрттардың тіліндегі әдебиеттерін, ғылыми кітаптарын қазақ тіліне аударғанда пән сөздерінің даярлығына қызықпай, ана тілімізден қарастырып, сөз табуымыз керек. Сонда біздің әдебиетіміздің тілі таза болады» [3, 350] дәлелдей түссе, 90-жылдардағы терминология саласын қарастырған Ә. Қайдаров та «Салалық терминдер мен атауларды жаңадан жасауда, өзгертуде, ауыстыруда, ең алдымен, қазақ тілінің төл және бұрыннан қалыптасқан байырғы лексикалық байлығын сарқа пайдалану» [4, 9] деп, көнерген сөздерді термин жасау барысында қайта жаңғыртып, қолдану керектігін баса айтады. Енді салалық терминологияда байырғы сөздеріміздің қолданысына тоқталып кетейік. Медицина саласы - халыққа қажетті салалардың бірі. Медицинадағы терминдік лексика қоғам тарихымен, оның ішінде тіл тарихымен бірге қалыптасты. Тарих шежіресіне үңілсек, Орта Азияның атақты дәрігерлері Әбу Насыр әл Фараби, Әбу Әли ибн Сина медицина терминдерінің негізін қалыптастырды. Өзінің қалыптасуы мен даму ерекшелігіне қарай қазақ медицина терминдік лексикасының тарихы өте ертеден басталады. Бұған дәлел, бұдан 5 ғасыр бұрын өмір сүрген шипагер Өтебойдақ Тілеуқабылұлының өз тәжірибесінен 1467 жылы медицина туралы жазған «Шипагерлік баян» атты еңбегі. Қазақстанда тарих пен ғылыми медицинаның төңкеріске дейінгі кезеңі туралы материалдарды «Түркістан уалаяты» (1870-1883жж.), «Дала уалаяты» (1888-1902жж.), «Қазақ» (1913-1918жж.) газет-журналдарынан кездестіруге болады. Сол кездегі оқу-ағарту мәселесімен бірге халықтың денсаулығы туралы да көптеген жұмыстарды басқаруда Ж.Аймауытов пен М.Жұмабаев еңбектері ерекше болды. Ж.Аймауытов «Психология» атты еңбегінде ұлттық ғылыми психологиялық терминдерді бір ізге түсіріп, жалпы терминдер қорына енгізген. Ал М.Жұмабаев алғашқы шыққан «Педагогика» атты ғылыми еңбегінде «қазақтың ұлттық тілінде қазақ мінездері көрініп тұрады» деген екен. Тәрбиені дене, жан, ақыл, сұлулық пен әдеп деп төртке бөліп, олардың бір-бірімен байланысын түсіндіреді. Біз халық тілінде кездесетін терминдерді жинақтап, оларды медициналық терминдер сөздігімен салыстырып көргенбіз. Онда қазіргі таңда жарыққа шыққан терминологиялық сөздіктегі терминдердің негізі жалпықолданыстағы атаулардың терминдік сипатқа еніп, қолданысқа енгенін байқадық:

(Кесте №1)

Халықтық сөздер	Орыс тілінде	Терминденуі
Ақ ноғала	Бельмо	Ақ шел, көздің ағы
Тырыспай	Холера	Тырыспай
Ақшам соқыр	Куриная слепота	Тауық көз
Ақ шешек, шешек, қорасан	Оспа	Шешек
Мерез	Сифилис	Мерез
Безгек	Малярия	Безгек
Шешек	Ветрянка	Желшешек
Оба	Чума	Оба
Алкым ісу, бұрғақ ауруы	Зоб	Жемсау
Сарамас	Боткин	Сарыауру
Сакина, бас сақинасы	Мигрень	Сакина
Қояншық	Эпилепсия	Қояншық
Қызылөнеш, қылтамақ	Рак пищевода	Қылтамақ, өнеш обыры
Тамақ ауруы	Ангина	Баспа
Демікпе	Астма	Демікпе
Демперде	Маска	Демперде
Оба	Чума	Оба

Сол сияқты қазіргі кезде медицинада қалыптасқан терминдердің бірі - қандауыр термині. *Қандауыр* сөзі де қазақ халқы үшін жат сөз емес. Кез келген ұлт тарихын білетін азамат «қан қысымын емдеу барысында күре тамырды кесіп емдейтін құрал» екенін біледі деп ойлаймыз. Дәл осы сияқты *оташы* термині хирург терминін ығыстырып, медициналық термин ретінде қалыптасты. Қазақ халқының тарихында бұл атау да кездеседі: «кез келген денедегі жараны пышақпен емдейтін емшіні қазақ халқы оташы деп атаған».

Терминжасамда ұлттық дүниетанымды ескере отырып, тілдегі лексикалық қорды пайдалану керек деп ойлаймыз. Қазіргі таңда термин ретінде қолданылып жүрген атаулардың көпшілігі қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде, мәдениетінде кездесетін дүниелер. Бұны жоғарыда көрсетілген кестеден көруге болады. Біздің міндетіміз оларды жаңғыртып, термин ретінде орынды қалыптастыру. Ұлт тілінде қалыптасқан терминдерде сол халықтың тұрмыс-тіршілігі, мәдениеті мен тарихы бейнеленеді және ол атаулар халыққа жат емес, түсінікті болып келеді.

Әдебиеттер

1. Воробьев В.В. Лингвокультурология (теория и методы): Монография. – М.: Изд-во РУДН, 1997.
 2. Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. - Алматы: «Сөздік-Словарь», 2005.
 3. Байтұрсынов А. Ақ жол. - Алматы, 1993
 4. Қайдаров Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. Алматы, 1993.
- Сөздік:**
1. ҚСЭ - Қазақ Совет Энциклопедиясы.- Алматы, 1972-1978. Т. 7, 11.

Б.С. Карагулова
ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ТЕРМИНОВ
В ОБЛАСТИ МЕДИЦИНЫ

Терминология является целью исследования языка. Однако на сегодняшний день недостаточно использовать только языковой подход при исследовании терминологии. Поэтому, во-первых, систему терминов актуально исследовать в тесной связи со средой их использования и со специальной областью функционирования этих терминов. Развитие отраслевой терминологии находится в тесной связи с составлением специального лексического фонда в предоставлении научной информации. В статье «Лингвокультурологическое значение терминов в области медицины» термины, относящиеся к области медицины, рассматриваются в сравнении с данными, касающимися с бытом и жизнью народа.

Ключевые слова: Отраслевая терминология, термин, лингвокультурология, бытие, общенародные слова.

B.S. Kharagulova
‘LINGUISTIC AND CULTURAL MEANING OF MEDICAL TERMS’

Terminology is the object of language investigation. However it's not enough to investigate terminology only from linguistic approach nowadays. That's why, first of all, it is relevant to investigate the system of terms in close connection with the sphere of their use and with a special sphere of functioning of the terms. Development of the branch terminology is in close connection with compiling of a special lexical fund in rendering scientific information. Terms related to the sphere of medicine, are considered in comparison of data, concerning people's way of life.

Key words: branch terminology, a term, linguistic culture, objective reality, public words.

УДК 811.161. 1:732

*К.К. Биалиева – к.ф.н., доцент,
ЗКГУ им. М.Утемисова
Б.Е. Шагимгереева – магистрант,
ЗКГУ им. М.Утемисова
E-mail: T_2004@mail.ru*

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГЛАГОЛОВ
ДВИЖЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Группа глаголов с семантикой движения интересна тем, что они, не вступая в видовые отношения, образуют пары, оппозиции по признаку однонаправленности – разнонаправленности и однократности – многократности движения.

Ключевые слова: глаголы движения, пространство, направленность движения, семантика.

Глагол – одна из самых сложных, семантически ёмких, грамматически содержательных частей речи. Проф. А.А. Потебня вслед за отечественными и зарубежными лингвистами говорил о важнейшей роли глаголов, об их главенстве в системе частей речи.

Среди лексико-семантических групп глаголов видное место занимают глаголы движения, различающиеся однонаправленностью, разнонаправленностью. Глаголы движения в современном русском языке отличаются сложностью семантической организации и широтой употребления, поэтому

они являются одним из основных участков глагольной системы, требующим тщательного анализа.

По данным «Русской грамматики» (М.,1990) [1,270], их 14 пар: бежать – бегать, брести – бродить, везти – возить, вести – водить, гнать – гонять, ехать – ездить, идти – ходить, катить – катать, лезть – лазить, лететь – летать, нести – носить, плыть – плавать, ползти – ползать, тащить – таскать.

Данная группа интересна тем, что глаголы, не вступая в видовые отношения, образуют пары, оппозиции по признаку однонаправленности – разнонаправленности и однократности – многократности движения. Эту их особенность можно наблюдать даже в минимальном контексте:

он идет – он ходит, он бежит – он бегаёт. Здесь глаголы идти – бежать выражают однонаправленное и однократное движение, а глаголы ходить – бегать – разнонаправленное и многократное.

Указанную группу глаголов следует изучать в нерусской аудитории в синтагматическом плане. Анализ научно-методической литературы показывает, что исследователи глаголов движения основное внимание уделяли описанию их в парадигматическом плане, т.е. противопоставлению их по типам спряжения, по виду, наклонению и т.д., а явления, связанные с синтагматикой, отходили на второй план.

Известные языковеды Филин Ф.П. и Иванов В.В. отмечали, что «при описании русского языка с позиции нерусского необходимо представление в таком описании не только парадигматических, но и синтагматических отношений языковых единиц, так как не только противопоставленность языковых единиц в системе, но и механизм функционирования этих единиц в процессе коммуникации, их «сцепления» при реализации языковой системы остаются изучающему русский язык как неродной неизвестными, а «языковой опыт» нерусских не может подсказать им то, что для носителей русского языка является само собой разумеющимся» [2].

Любой глагол рассматриваемой лексико-семантической группы, употребляющийся в своем прямом значении (перемещение в пространстве), выражает либо однонаправленность, либо неоднаправленность или разнонаправленность данного движения.

Понятие направленности существенно отличается от абстракции категории вида. Это можно увидеть на следующих примерах:

Сравним: Неоднаправленность:

- Летом они выглядели очень загадочно - в черной, как деготь, воде плавали водоросли, бегали жуки-плавунцы и что-то поблескивало (К. Паустовский, Осенние воды).

- Дельфин плавает очень быстро, но все же уступает в скорости некоторым рыбам.

Однонаправленность:

- Известны случаи, когда дельфины развивали скорость 40-43 узла, но при этом они плыли перед судном, используя для увеличения своей скорости корабельную волну.

- ...А сам бежал в город, к огням, в тепло, в человеческое оживление до новых летних дней (К. Паустовский, Осенние воды).

Здесь очевидно, что глаголы плыть – плавать, бегать – бежать не различаются по виду, так как обе пары этих глаголов – глаголы несовершенного вида.

А.А. Потебня подчеркнул совмещение в видовых парах двух различных планов характеристики действия. С одной стороны, эта характеристика складывается из указания на «совершенство» и «несовершенство» действия, с другой – на «степень длительности». А.А. Потебня отметил и нерасторжимость, единство этого типа отношений в глагольном слове: «...Совершенство и несовершенство не исключает степеней длительности» [3, 62].

Глаголы однонаправленного движения, иначе их называют некрратными, обозначают действия, протекающие в одном направлении, непрерывно и в определенный момент, а глаголы неоднаправленного движения (кратные) обозначают действия, совершающиеся не в одном направлении или не за один прием, не в одно время.

Таблица 1.

Кратные и некрратные глаголы движения

Кратный подвид	Некрратный подвид
бегать, бродить, возить, водить, гонять, ездить, ходить, катать, лазить, летать, носить, плавать, ползать, таскать	бежать, брести, везти, вести, гнать, ехать, идти, катить, лезть, лететь, нести, плыть, ползти, тащить

Например, значение глаголов бегать и бежать, ехать и ездить в следующих предложениях:

- И казалось, будто кто-то бегаёт по ним в подкованных сапогах (А. Куприн, Гранатовый браслет).

(Глагол бегаёт – разнонаправленный, кратный.)

- Он писал и видел, как навстречу ему бежит, задыхаясь от радости, девушка с зелеными сияющими глазами (К.Паустовский, Корзина с еловыми шишками).

(Глагол бежит – однонаправленный, некрратный.)

- Ехал сюда - рожь начинала желтеть (К.Паустовский, Осень).

(Глагол ехал - однонаправленный, некрратный.)

- Живя в деревне, она ездила верхом на невыезженных лошадях- и вот теперь расстроила свое здоровье совершенно (А. Писемский, Тюфяк).

(Глагол ездила - разнонаправленный, кратный.)

Различие между двумя рядами глаголов движения ведет к тому, что глаголы кратного подвида, выражая действия вне определенного момента и определенной обстановки, могут приобретать значение постоянной способности живых существ или предметов к тому или другому действию, например: бегать, ездить, катать, летать, носить и т.д.

Поэтому неоднаправленным глаголам, в противоположность однонаправленным глаголам, свойственно настоящее время с расширенным значением, а именно со значением временной связи между подлежащим и сказуемым.

Например: птицы летают, рыбы плавают, змеи ползают и т.д.
Сравним с такими сочетаниями: птицы летят, рыбы плывут, змеи ползут.

Кроме того, только глаголам однонаправленного движения свойственно употребление следующих форм:

а) форм 1-го лица, множественного числа в значении повелительного наклонения, например: Бежим отсюда! Едем! Идем вместе!

Но невозможно употребление в этом значении соответствующих форм глаголов неоднаправленного движения, например: «Ходим вместе!»

б) форм настоящего времени в значении ближайшего будущего, например: Мы завтра едем. Я иду завтра в клуб.

Но невозможно «Мы завтра ездим», «Я хожу завтра» и т.п.

В некоторых случаях переносного употребления различие между рядами однонаправленных и неоднаправленных глаголов может в большей или меньшей степени стираться.

Например: Трамвай по этой линии идет через каждые пять минут.
Автобус ходит по шоссе.

Обе формы одинаково допустимы, с тем только отличием, что формы глаголов однонаправленного движения имеют оттенок большей конкретности, некоторой образности, они более свойственны разговорной и художественной речи, формы же глаголов неоднаправленного движения имеют более обобщенное значение, они обычно свойственны деловой речи.

Различия в семантике однонаправленного глагола движения идти и разнонаправленного ходить тоже связаны с тем, что они передают различный характер перемещения субъекта или объекта в пространстве. Так, глагол идти обозначает конкретное, единичное, однонаправленное движение к конечному пункту перемещения.

1. Схема движения

- Он идет на работу по парку. Он плывет к берегу против течения.

У глагола ходить можно выделить три основных значения:
1) Глагол обозначает движение (перемещение), происходящее в пределах какого-либо пространства, специально не направленное к какой-либо пространственной цели.

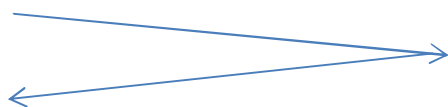
2. Схема движения

- Теперь она ходила по саду и осторожно срезала ножницами цветы к обеденному столу (А.Куприн, Гранатовый браслет).

2) Глагол обозначает движение, состоящее из двух этапов:
а) направление к цели;
б) возвращение (не обязательно к исходной точке движения).

3. Схема движения

- Вчера я ходил на концерт.

3) Глаголы обозначают способность, умение, склонность, привычку и т.д. перемещения каким-либо образом (без конкретизации характера движения).

- Люди ходят. Рыбы плавают. Птицы летают.

До сих пор речь шла о бесприставочных глаголах движения (однаправленных и разнонаправленных). Все они, как уже отмечено, несовершенного вида. Но частотность их употребления разная. По частотному словарю Э.А.Штейнфельда (Таллин, 1963) [4] однонаправленные глаголы движения отличаются большей частотностью употребления:

идти	(633)	—	ходить	(172)
бежать	(117)	—	бегать	(29)
вести	(112)	—	водить	(18)
ехать	(106)	—	ездить	(38)
нести (68) – носить (44) и т.д.				

В частотном словаре современного русского языка О.Н. Ляшевской, С.А. Шарова [5] частотность однонаправленных глаголов движения сохраняется:

Идти	(957.1)	-	ходить	(296.6)
бежать	(143.6)	-	бегать	(59.2)
вести	(280.3)	-	водить	(34.7)
ехать	(198.2)	-	ездить	(93.6)
нести	(120.6)	-	носить	(115.3).

Анализ языковых фактов показывает, что в семантической системе глаголов движения много специфических черт. Реализация семантического значения глаголов движения зависит от особенностей их функционирования в текстах определенного типа (контекстах). Перспективно изучение этой семантической группы в плане сопоставления с казахским языком.

Литература

1. Русская грамматика под ред. Н.Ю.Шведовой, В.В.Лопатина. - М., 1970, С.270.
2. Филин Д.П., Иванов В.В. Современная теоретическая русистика и преподавание русского языка нерусским // Русский язык за рубежом, 1982, №3.
3. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике, т. IV. - М., 1941, - С. 62.
4. Штейнфельд Э.А. Частотный словарь современного русского литературного языка, Таллин, 1963, - С.316.
5. Ляшевская О.Н., Шаров С.А. Новый частотный словарь русской лексики. Электронная версия издания: О. Н. Ляшевская, С. А. Шаров, Частотный словарь современного русского языка (на материалах Национального корпуса русского языка). М.: Азбуковник, 2009. http://dict.ruslang.ru/freq.php?act=show&dic=freq_v&title=Частотный список глаголов

6. Байрамова А.М. О лингвистической сущности основных семантико-грамматических свойств в иерархической лестнице глагольных признаков// Вестник КазНУ, 2010, - С. 27-28.

7. Жаналина Л.К. Мусатаева М.Ш. Практический курс русского языка. Алматы, 2005, - С. 529.

8. Плунгян В.А. Общая морфология. М., 2003, - С. 384.

9. Сайкиев Х.М. Грамматические категории глагола в русском и казахском языках. А-Ата, 1973, - С. 252.

10. Сайкиева С.М. Глаголы движения-перемещения в современном русском языке. Автореферат канд. дис. - А-Ата, 1970, - С. 276.

К.К. Биалиева, Б.Е. Шагимгереева
ҚАЗІРГІ ОРЫС ТІЛІНДЕГІ ҚИМЫЛ-ҚОЗҒАЛЫС ЕТІСТІКТЕРІНІҢ
ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада етістіктер жүйесіндегі өнімді лексика-семантикалық топтардың бірі ретінде қимыл-қозғалыс етістіктері талданылған.

Түйін сөз: қимыл-қозғалыс етістіктері, кеңістік, қозғалыстың бағыты, семантика.

K.K. Bialiyeva, B.E. Shagimgerreyeva
LEXICAL AND SEMANTIC FEATURES OF VERBS OF MOTION
IN THE MODERN RUSSIAN LANGUAGE

The article deals with the verbs of motion as one of the most productive lexical and semantic groups in the verb system.

Key words: verbs of motion, space, movement orientation, semantics.

УДК 81' 367: 811.512.122

Н.С. Жигалин - к.ф.н., доцент,
Ж.С. Гумарова – магистрант,
ЗКГУ им. М. Утемисова
E-mail: zhannat 7272@mail.ru

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ СИНТАКСЕМЫ
«НА+ПРЕДЛОЖНЫЙ ПАДЕЖ» С ПРОСТРАНСТВЕННЫМ
ЗНАЧЕНИЕМ И ЕЕ ЭКВИВАЛЕНТЫ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье рассматривается вопрос об актуальных проблемах современного синтаксиса, который касается предложно-падежных сочетаний, их значения и функционирования, а также приводятся эквиваленты словоформы «на+предложный падеж» с пространственным значением в казахском языке.

Ключевые слова: синтаксема, словоформа, синтаксические единицы, синтаксическое значение, служебные имена.

В традиционной русской синтаксической науке выделяются три основные синтаксические единицы: словосочетание, простое и сложное предложения. В свою очередь, слово и форма слова (беспредложная или предложно-падежная) как составляющие этих синтаксических единиц

рассматриваются в сфере лексики и морфологии, что отражается в трудах В.В. Виноградова и его последователей. Слово и форма исследуются и в синтаксисе, но «не сами по себе во всех свойствах, а лишь со стороны их связей с другими формами слов и их функций в составе синтаксических единиц, в которые они входят как компоненты» [1, с. 6]. Но эта концепция является спорной: не понятна природа предложно-падежной формы, которая представляет собой соединение двух частей речи и поэтому не может рассматриваться только с морфологической стороны.

Г.А. Золотова, решая эту проблему, вводит понятие «синтаксема», которая понимается ею как «минимальная, далее неделимая семантико-синтаксическая единица русского языка, выступающая одновременно как носитель элементарного смысла и конструктивный компонент более сложных синтаксических построений, характеризующаяся, следовательно, определенным набором синтаксических функций» [4, с. 4].

С этой точки зрения для характеристики синтаксической единицы существенным оказывается разграничение и противопоставление трех основных возможностей, трех функций синтаксемы: 1) «самостоятельное, изолированное употребление единицы; 2) употребление единицы в качестве компонента предложения; 3) присловное употребление единицы в качестве компонента словосочетания (или сочетания слов)» [4, с. 4].

Но признаки формы слова невозможно расценивать как собственно морфологические, так как в ее значении и функционировании большую роль играют падежи и предлоги. Последние имеют разные возможности выражать синтаксические значения. Принимая это свойство за факт языка, можно говорить о формообразующей роли предлогов, которые служат для образования синтаксических форм слова [2, с. 116].

Таким образом, правильнее будет определить форму слова (синтаксему) как морфолого-синтаксическую единицу, которая может совпадать со словоформой, но может быть и сочетанием служебного форманта и соответствующей словоформы, за счет которых идет пополнение форм слова в синтаксисе. Форма слова имеет определенное синтаксическое значение, которое может быть лексико-синтаксическим или собственно синтаксическим [1, с. 30-31].

Форма слова «*на + предложный падеж*» может выражать следующие основные синтаксические значения: 1) пространственное; 2) объектное; 3) временное; 4) определительно-обстоятельственное; 5) условное.

При определенном лексическом наполнении существительного синтаксема может нести пространственное значение:

1) если существительное называет местность, территорию, страну: *на Руси, на море, на реке, на озере*:

«Я, говорит, покажу вам, как *на Ставропольщине* работают! Мен сендерге біздің *Ставропольщинада* калай жұмыс жасайтынын көрсетейін (М.А.Шолохов); Стояла наша рота в Гурьеве, *на реке Урале* – Біздің рота Гурьевте, *Жайық өзенінде* тұрды (К.Г. Паустовский); в казахском языке эквиваленты *Ставропольщинада, Жайық өзенінде* употреблены в форме местного падежа и несут значение обстоятельства места;

2) если существительное называет понятие, учреждение и тому подобное, в пределах которого осуществляется действие или состояние: *на*

курсах, на заводе, на границе (учиться на курсах, работать на заводе, служить на границе):

Кто-то *на галерее* свистнул, и два голоса, один детский, другой мужской, громко позвали: «Каштанка! Каштанка!» - Жоғары *жақтан* әлдекім ықырып жіберді де, артынша: - Каштанка! Каштанка! – деп шақырған екі дауыс жарыса шықты (А.П. Чехов); при переводе служебное имя «*жақтан*» употреблено *в исходном падеже (шығыс септік)*, указывая, что действие направлено со стороны чего-нибудь (в данном случае с верхней части);

3) при наличии словоформ *душа, сердце, совесть, ум*:

Когда думаешь об еде, то *на душе* становится легче – Мұндайда тек тамақты ойласаң ғана *көңілің жай табады* (А.П. Чехов).

При переводе, сохраняя общий смысл предложения, передано только состояние души, но не собственно пространственное значение, поэтому используется не форма местного падежа, а устойчивое сочетание «*Көңілі жай табу*», которое буквально переводится «душе находить покой», т.е. обретать душевный покой.

При выявлении синтаксических функций предложно-падежной формы целесообразно отталкиваться от семантики синтаксемы, который позволяет более четко представить проблему типологии самих семантических отношений. С другой стороны, во многих семантических исследованиях последнего времени, работах в области так называемой падежной грамматики, недостаточен интерес к собственно синтаксическим, конструктивным свойствам и возможностям падежных форм. Между тем, «в силу богатства и разнообразия падежных и предложно-падежных форм при разнородности их функций функционально-синтаксический аспект проблемы для русской грамматики приобретает особую актуальность» [5, с. 11]. И, наконец, еще один важный аспект изучения функционирования предложно-падежных форм отметил В.В. Виноградов. Исследование единиц русского языка подтверждает его мысль о том, что имена существительные служат в русском языке основой большей части синтаксических конструкций. Именные, а не глагольные синтаксемы оказались «главным ключом к синтаксическому механизму русского языка» [5, с. 11-12].

С этих позиций функции синтаксемы «*на+предложный падеж*» можно свести к следующим четырем:

- 1) функция заголовка;
- 2) функция главного члена предложения;
- 3) функция распространителя предложения в целом (детерминанта);
- 4) функция присловного распространителя (второстепенного члена предложения – обстоятельства, дополнения или определения).

В функции заголовка могут употребляться имена предметно-пространственного значения или со значением «пребывания в общественно обусловленном состоянии, социальном положении, позиции»:

На облачном берегу – Бұлтты жағалауда; На острове - Аралда (А.С. Грин); *На досуге – Бос уақытта* (Салтыков-Щедрин); *На высоте – Биіктікте* (Вересаев В.В.).

В этой позиции в казахском языке используются падежные формы местного падежа (жатыс септік).

В присловной позиции форма «на + предложный падеж» с пространственным значением сочетается с широким кругом слов. В предложении она является обстоятельством места; в сочетании с глаголами, статического действия (*лежать, сидеть, находиться, стоять, висеть, стать, ночевать* и др.) указывает на пребывание, положение в пространстве:

Все больные *сидели на скамьях*, не шевелились и молчали - Аурулар *орындықта* тырп етпей, түгел үнсіз *отыр*. (А.П. Чехов); Давыдов все еще жил у Нагульновых. *Спал на сундуке*, отгороженном от их супружеской кровати невысокой ситцевой занавеской. - Давыдов әлі Нагульновтың үйінде тұрған. Ол ерлі-зайыптылардың кереуетінен аласа ғана шыт шымылдықымен бөлінген *сандықтың үстінде ұйықтайтын* (М.А. Шолохов).

При переводе на казахский формы «на + предложный падеж» учитывается как специфика типов связи слов в словосочетании и предложении, так и различия строя агглюнативного казахского языка и флективного русского языка.

Индоевропейским асемантическим предлогам (на, от, к, у, до и др.), функционирующим в русском языке в составе предложно-падежных форм, в казахском языке соответствуют аффиксы падежей (например, для пространственных падежей – аффиксы исходного, дательного-направительного и местного), служебные имена.

При сопоставлении способов передачи синтаксемы «на + предложный падеж» с пространственным значением в казахском языке могут употребляться разные формы:

Пространственное значение при статических глаголах (лежать, висеть) или в позиции детерминанта передается при помощи падежных окончаний:

а) дательного-направительного с аффиксами – *на, -не, -қа, -ке, -ға, -ге*, передающих объектное значение и значение направления, места, местоположения:

Солнечные пятна были *на полу* – Күн сәулесі *еденге* түсті. Он нагнулся к тому больному, у которого *на голове* лежал мешок со льдом, крикнул: - Михайло! – Ол әлгі *басына* мұз қапшық қойған ауруға үгіліп: «Михайло!» деп дыбыс берді; Пашка *растянулся на постели* и стал думать. – Пашка *кереуетке жатып*, ойлана бастады. *На* багровом *лице* его выступает пот... – Күреңіткен *жүзіне* тер шып-шып шығып...; На нем были блестящие резиновые калоши и вместо галстука красный шнурок с шариками, *на плечах* висело пальто, не надетое в рукава, тоже новое. – Аяғында жалтыраған резеңке галош, галстук орнына ұшында екі шоғы бар қызыл бау таққан, ұржаңа пальтосын *иығына* бос салған. *На станции* подошли к буфету и выпили по рюмке хересу. – *Стансаға* келген соң буфетке барып бір рюмкадан херес шарабын ішіп алды (А.П. Чехов).

б) местного падежа – *та, -те, -да, -де* при русских глаголах *сидеть, находиться*:

Все больные сидели *на скамьях*, не шевелились и молчали. – Аурулар *орындықта* тырп етпей, түгел үнсіз *отыр*; Пашка захотел уважить его, тем более отродясь не бывал *на ярмарке* и охотно бы поглядел на живую лисицу, но как обойтись без матери? – Пашка тумасында *жәрмеңкеде* болмағандықтан, әрі тірі түлкіні көргісі келіп, доктордың ыңғайына жағайын, шешеміз қалай болар екен деген ойда болды. *На вокзале* Николаевской

железной дороги встретились два приятеля: один толстый, другой тонкий. – Николаевск темір жол **вокзалында** екі дос кездесе кетті: бірі жуан, бірі жіңішке. Они неподвижно сидели **на кроватях** и со своими странными лицами, на которых трудно было различать черты, походили на языческих божков. – Екеуі тырп етпей, **кереуетте** отыр екен де, бет-бітімдері бір түрлі, адам айырып болмайтын, қолдан жасаған мәжуси құдайына ұксап кетіпті (А.П. Чехов); сравните эквивалент в позиции сказуемого: Дом был **на берегу** – Үй **жағалауда** болатын. (И.А. Бунин).

Форма предложного падежа с предлогом «на» может быть распространителем предложения (детерминантом). Такая позиция может быть в именных и глагольных предложениях:

На этом **корабле** погибли отличные матросы – Бұл **кемеде** үздік матростар қаза тапты; **На пустыре** валялись остатки театрального реквизита - Бос қалған **жерде** театр реквизитінің қалдықтары шашылып жатты; **На крышах** фортвов были укреплены сигнальные мачты - Форттардың **шатырларында** сигналдық дінгектер бекітілген (К.Г. Паустовский). **На вокзале** Николаевской железной дороги встретились два приятеля: один толстый, другой тонкий – Николаевск темір жол **вокзалында** екі дос кездесе кетті: бірі жуан, бірі жіңішке (А.П. Чехов).

В односоставных предложениях:

На вокзале шум. – **Вокзалда** аяқай-шу. **На площади** многолюдно – **Алаңда** адам көп. Также используется в основном форма местного падежа.

В этой позиции пространственное значение может осложняться субъектным значением; форма называет лицо или части тела, а сказуемое (предикат) выражается существительным в именительном падеже, называя предметы одежды, внешнего оформления: ... **На пальцах** дорогие перстни – ... **Саусақтарында** қымбат жүзіктер бар (А.П. Чехов); У меня **на ногах** до сих пор шрамы от этих осколков – Менің **аяғымда** әлгі жарқыншақтардан бүгінге дейін тыртықтар бар. (К.Г. Паустовский).

В казахском языке существительные **саусақтарында, аяғымда** в форме местного падежа обозначают часть тела, при этом глагол **бар** имеет значение «есть», «имеется». Но возможна и другая конструкция: **Саусақтарына** қымбат жүзіктер **тағып алған**. В этом случае слово выражено в дательном – направительном падеже (барыс септік) и имеет аффикс **–на**, а глагол **тағып алған** имеет значение «надела». При этом первый вариант считается более употребительным и смысл предложения передает точно.

Пространственное значение передается при участии служебных имен: **үстінде, бетінде, ішінде**.

И для него ясно, что мир изменился и что жизнь **на свете** уже никак невозможна. – Сөйтіп, дүниенің өзгеріп, **жер бетінде** өмір енді қараң екендігі өзіне де ап-айқын бола кетеді (А.П. Чехов). Старик Цыбуркин без сюртука, в жилетке, и Аксинья у крыльца под березой пили чай; и горела **на столе** лампа. – Цыбуркин карт сүртіксіз, көйлекшең ғана Аксиньямен екеуі есіктің жанында, қайың ағашының түбінде шай ішіп отыр; **үстел үстінде** шам жанып тұр (А.П. Чехов). Не будь **на блюдечке** копеек, он давно бы уже спал. – Егер мына **табақшаның ішінде** бір тиындық бақырлар жатпаса, ол баяғыда-ақ ұйықтап қалар еді (А.П. Чехов).

Үсті – «верх, верхняя часть, поверхность». Стол **үстінде** тұр – служебное имя в местном падеже (жатыс септік) указывает, что действие совершается или кто (что) – нибудь находится на поверхности предмета или в пространстве. **Іші** – «внутренняя часть, середина». Табақшаның **ішінде** жатпаса – служебное имя в местном падеже (жатыс септік) указывает, что действие происходит или предмет (лицо) находится внутри чего – нибудь. **Беті** – «лицо, слой, поверхность». Жер **бетінде** как член предложения выражено обстоятельством места, а в служебной функции может выступать в качестве синонима служебного имени **үстінде**, при этом имеет пространственное значение. Служебные имена также употребляются в форме местного падежа и рассматриваются в составе имени существительного вместе с глаголом, с которым оно сочетается.

Возможно употребление в одном контексте как падежных окончаний, так и служебных имен, что обусловлено семантикой русского глагола: различия в значении передаются разными способами:

Анюта опять надела шубу, молча завернула свое вышиванье в бумагу, собрала нитки, иголки; сверток с четырьмя кусочками сахара **нашла на окне** и **положила на столе** возле книг. – Анюта тонын қайта киді, тігіп отырған кестесін үнсіз ғана қағазға орады, ине-жібін жиыстырып алды; **терезеден** төрт түйір қант ораған бір кішкентай түйіншекті **алды да, үстел үстіндегі** кітаптардың **қасына қойды** (А.П. Чехов).

В словосочетании **терезеден алды** существительное употреблено в исходном падеже (шығыс септік), имеет аффикс – **ден**, и указывает на исходное место совершаемого действия. Имя существительное в том же падеже (шығыс септік) в словосочетании с глаголом **алу** обозначает предмет, который является источником тех или иных сведений и действий. В словосочетании **үстел үстіндегі** форма называет поверхность предмета, где что-нибудь находится. Служебное слово «**үстіндегі**» образовано путем прибавления к основе аффикса местного падежа – **нде** и суффикса прилагательного – **гі**, и создает значение «**возле книг, которые лежат на столе**».

А вот другой эквивалент:

Анюта тонын қайта киді, тігіп отырған кестесін үнсіз ғана қағазға орады, ине-жібін жиыстырып алды; **терезе алдынан** төрт түйір қант ораған бір кішкентай түйіншекті **алып, үстел үстіне** кітаптардың **қасына қойды**.

Здесь вспомогательное слово «**алдынан**» употреблено в исходном падеже с аффиксом – **нан**, выражая пространственное значение (обстоятельство места). Служебное имя «**алдынан**» в составе существительного **терезе** употреблено также в исходном падеже, но в значении «**перед окном**» и является более употребительным в казахском языке. Другое словосочетание **үстел үстінде** представлено формой дательно-направительного падежа с аффиксом – **не**, которая также имеет пространственное значение. Из этих примеров следует, что форма слова меняется, но значение сохраняется.

В присловной позиции связь может быть обязательной непредсказуемой, необязательной и непредсказуемой. Форма «на + предложный падеж» является обязательной, но непредсказуемой при информативно недостаточных глаголах со значением местонахождения, пребывания и близких им по семантике, так как эту позицию могут занимать и другие формы: **расположиться на реке (у реки), обосноваться на озере (около**

озера), *стоять на Волге, обитать на суше (в воде), проживать на окраине, побывать на работе, очутиться на берегу (в море) и т.д.*

Город Нагасаки *расположился на берегу* длинной и широкой бухты - Нагасаки қаласы ұзын және кең айлақтың *жағасында орналасқан* (А.С. Новиков-Прибой); Исландия *лежит на* большой материковой *отмели* - Исландия үлкен материктің *құмдауыт жерінде орналасқан* (К.Г. Паустовский); в казахском языке эквиваленты *жағасында, жерінде* также употреблены в форме местного падежа, а глагол *орналасқан* имеет значение «*расположиться*».

Связь в этих случаях - сильное управление. При словах другой семантики связь формы «на + предложный падеж» с главным словом слабая: Я *встретил* его *на спуске*; Адмиральша решила *пасти* козу *на Историческом бульваре*... - Мен оны *еңісте* кездестірдім; Адмиральша ешкісін *Тарихи бульварда* жаймақ (К.Г. Паустовский); при переводе слов *еңісте и бульварда* форма местного падежа сохраняется.

В словосочетаниях, где главное слово - имя существительное, пространственное значение осложняется определительным: форма слова обозначает признак предмета по местонахождению: Вследствие из года в год не прекращающихся пожаров *лес на горах* совершенно уничтожен - Нәтижесінде, жылдан-жылға тоқтамай отырған өрт *таудағы орманды* түгел жойды (В.К. Арсеньев); Ты сейчас своего *товарища на воле* не называй... - Сен қазір *еркіндікте* жолдасыңның атын атама ... (В.К. Шитов). Данная присловная связь является слабой. Существительные *таудағы, еркіндікте* употребляются в форме местного падежа, имеют аффиксы - *да, - те*.

Анализ формы «*на + предложный падеж*» показал, что для более широкого создания пространственного значения при ее переводе на казахский язык используются в основном:

1. *Местный падеж*, который употребляется при обозначении поверхности предмета, площади, являющихся местом проявления действия.
2. *Дательно-направительный падеж*, который передает значения направления, места, местоположения.
3. *Исходный падеж*, который указывает на исходное место совершаемого действия.
4. *Служебные имена*, которые служат для дополнения и уточнения значений падежей.

Литература

1. Белашапова В.А. Современный русский язык. Синтаксис. - М., 1977.
2. Жигалин Н.С. Предлоги в синтаксических формах слова. // Вестник ЗКГУ. - 2001. - №3, с. 115-120.
3. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. - М., 1973.
4. Золотова Г.А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса.-М.: Наука, 1988.
5. Исаев С., Нуркина Г. Сопоставительная типология казахского и русского языков. - Алматы, 1996.

Н.С. Жигалин, Ж.С. Гумарова
ОРЫС ТІЛІ СИНТАКСИСІНДЕГІ «НА+ПРЕДЛОЖНЫЙ ПАДЕЖ»
ГРАММАТИКАЛЫҚ ФОРМАСЫ, ОНЫҢ МАҒЫНАСЫ МЕН ҚЫЗМЕТІ
ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЭКВИВАЛЕНТТЕРІ

Мақалада қазіргі орыс тілі синтаксисіндегі «на+предложный падеж» грамматикалық формасы, оның мағынасы мен қызметіне қатысты мәселелер, сондай-ақ оның қазақ тіліндегі эквиваленттері қарастырылады.

Түйін сөз: синтаксема, сөз тұлғасы, синтаксистік бірліктер, синтаксистік мағына, көмекші есімдер.

N.S. Zhigalin, Zh.S. Gumarova
FUNCTIONING OF SYNTAXEMS IN PROPOSAL CASE WITH SPECIAL MEANING
AND ITS EQUIVALENTS IN KAZAKH

The article deals with topical problems of modern syntax. It considers the combinations of the prepositional case, their meanings and functions. It also gives the equivalents of the word-forms in the prepositional case with spatial meaning in the Kazakh language.

Key words: syntaxema, word-form, Syntactic units, syntactic meaning, Functional words.

УДК 811.11:821.161.1

И.К. Щербакова - к.ф.н., преподаватель,
ЗКГУ им. М.Утемисова
E-mail: irina.sherbakova.62@mail.ru

ОТРАЖЕНИЕ ГЕОМЕТРИЧЕСКО-ВРЕМЕННЫХ
КОНЦЕПТОВ РУССКОЯЗЫЧНОЙ КУЛЬТУРЫ В ЯЗЫКЕ ПЕРЕВОДА
НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК
(на материале перевода произведения
А.С.Пушкина «Капитанская дочка»)

Аннотация. В данной статье отмечено, что геометрически-временные концепты присущи любой культуре, любому народу. Они сопоставляются в русском и английском языках на примере переводов произведения А.С.Пушкина «Капитанская дочка». Выбор геометрических форм для сравнительного исследования придаёт новое измерение представлениям о специфичном в русскоязычной и англоязычной культурах.

Ключевые слова: Геометрическо-временной концепт, вторичный текст, формообразующая единица, вербализация концепта, лексема, пространственная структура.

Как отметил Н.А. Бердяев [1,с.36], «национальный человек больше, а не меньше, чем просто человек, в нём есть родовые черты человека вообще и ещё есть черты индивидуально-национальные». У каждой культуры есть своя национальность, а язык – характерный и необходимый признак этноса.

Понятие «национальный менталитет» используется в ряде работ в качестве основного понятия, характеризующего национальную культуру. Оно нередко пересекается с не менее сложным и спорным понятием «национальный характер». Особую роль в отражении национального менталитета в языке играет лексический состав языка. По мнению Г.Гачева [2], в корнях слов залегают образы и метафоры, которые не могут влиять на говорящего. Образ, содержащийся в слове, обязывает к определённом внутреннему представлению, созерцанию.

Национальную психологию, влияющую на языковую культуру мира, определяют неповторимые природные условия национального бытия, история народа, воплощённая в нравах, обычаях, традициях, отношениях, представлениях людей. В силу своей принадлежности к той или иной нации люди имеют разный менталитет. Язык как специфическая форма общения диалектически взаимосвязан с особенностями национальной психологии. Являясь важным орудием внутринационального общения, коммуникации, язык служит признаком, отличающим одну национальную общность от другой, формой выражения этногенеза нации, генезиса её культуры, традиций, психологии.

Люди, говорящие на разных языках и принадлежащие к разным культурам, по-разному видят и оценивают действительность. Одни и те же концепты могут интерпретироваться неоднозначно. В связи с этим весьма актуальными в рамках отражения в языке являются сопоставительные исследования, особенно на материале неблизкородственных языков, в частности, русского и английского.

Характерной чертой современного этапа языкознания является повышенный интерес учёных-лингвистов к проблемам перевода. Данная статья посвящена проблеме сопоставительного перевода разносистемных языков.

В связи с этим несомненный интерес представляют переводы произведений А.С.Пушкина на английский язык, индивидуальная манера письма которого, безусловно, воплощается в словах, приобретающих особый смысл в контексте.

Важным в этом отношении представляются переводы наиболее часто переводимой повести «Капитанская дочка».

Цель нашей работы – на основе переводов произведения «Капитанская дочка» на английский язык, выполненных разными авторами, показать отражение геометрическо-временных концептов иноязычной культуры в языке перевода.

Задача нашего исследования – сопоставить некоторые группы реалий, деталей быта, жилища и т.д. в избранных переводах на английский язык.

Переводной / вторичный / текст – с одной стороны, несвободный, заданный оригиналом, с другой стороны, творческий – представляет интерес прежде всего вариативностью, обусловленной целым рядом лингвистических, культурологических и психологических факторов. Вариативность вторичных текстов частично связана с языковой личностью их авторов. В процессе перевода переводчик выполняет несколько функций: воспринимает исходный языковой код, декодирует его смысл и далее продуцирует его средствами другого языкового кода. На всех этих этапах индивидуальные особенности языковой личности переводчика получают отражение в результатах работы.

В свете национального сознания читателя иноязычные произведения, переведённые на другой язык, воспринимаются неоднозначно. Основной преградой к восприятию художественного произведения является расхождение между тем отношением к миру, которое раскрывается в воспринимаемом произведении и обычными для читателя взглядами и представлениями.

Любое понимание иноязычного произведения проходит через определённые сложившиеся нормы родной культуры интерпретатора. Объективное толкование духовного мира иной культуры невозможно. Поэтому различного рода отклонения от идейно-духовного содержания правомерно рассматривать как результат влияния национального сознания.

Рядом исследователей неоднократно определялось проявление в языке специфики менталитета русского писателя и переводчика его произведений на английский язык. Так, В.С.Дмитриева, С.И.Минуллина [3] рассматривают в качестве примера рассказ А.И.Солженицына «Матрёнин двор» и его перевод на английский язык, который выполнил A.Smith. Они рассматривают одну из обширных тематических групп рассказа, а именно слова, называющие жилище, детали быта, приметы образа жизни. Данная тематическая группа представлена следующими основными лексическими единицами: *изба, горница, сруб, двор*. При передаче слов данной группы (условно обозначенной как «дом») посредством английского языка наблюдается вариативность: *living-room, house, timber, outhouse, the extra room, living quarters, home, building*.

У Пушкина наблюдаем расширение указанной группы: *избушка, передняя, светлица, сени, амбар, чулан*. В переводах соответственно: *hut, anteroom [11], passage [12], room, porch, barn, storeroom, closet*.

В отношении такого элемента текста, как реалии материального быта, специфичные для русского народа, встают вопросы синонимии. Возможность правильно передать обозначение безэквивалентной лексики, о которой идёт речь в подлиннике, предполагает знание действительности, изображённой в переводимом произведении. При передаче слов данной группы посредством английского языка наблюдаются значительные колебания. Перевод зависит не только от менталитета его автора, но и от того, на кого он рассчитан.

Проследим судьбу слов *изба, горница, светлица, передняя* на страницах перевода «Капитанской дочки» выполненного Литвиновыми. У данных слов нет прямых соответствий среди английских лексических единиц, но они должны ассоциироваться у англоязычного читателя с теми же реалиями, что и у русского. По всей вероятности перевод Литвиновых предназначен лицам, не имеющим представления о бытовых подробностях русской жизни. Они избегают использования транслитерированных слов *izba, gornitsa, svetlitsa, peregduya*, заменяя их лексическими единицами, которые являются более привычными и понятными для его читателя.

Пушкин употребляет слово *изба* в самых различных значениях. Переводчики стараются уловить и передать оттенки этих значений, однако это им не всегда удаётся. Так, Литвиновы используют лексему “*hut*” когда речь идёт и о месте проживания, и о самой постройке в то время как возможно употребление слова “*building*”/в значении “*постройка*”. Это видно из главы VII: “*Во всех избах горели огни – There were lights in all the huts*”; “*Он вошёл в избу – He entered the hut*”; “*Я вошёл в избу – I went into the hut*”; “*Всё было как в обыкновенной избе – It was just an ordinary hut*”; “*Две молодые казачки, дочери хозяина избы...- Two young Cossack girls, the daughters of the owner of the hut...*”.

Слово *изба* используется Пушкиным и в переносных значениях: «*Скоро вся изба захрапела*»/глава II/. Сопоставление всех значений данной единицы позволило переводчикам определить то, в котором она используется в конкретном контексте: “*Soon the whole houseful of us were snoring*”/Дебрецени [12]/. Перевод Литвиновых “*Soon the whole room was snoring*” менее удачен.

Эти же слова: *room, living-room, living quarters, small room* применяются при переводе русских лексем *горница* и *светлица*. Однако, согласно толковому словарю, *горница* – чистая половина крестьянской избы; *светлица* – светлая парадная комната в доме, то есть это не идентичные понятия, и нельзя в переводе использовать для их передачи одинаковые слова.

Пушкиным используется и слово *приказная изба*, которое точно отражено в переводе Литвиновых: *headquarters* /гл.VII/.

Отдельного внимания заслуживает сопоставление таких категорий, как лексическое значение, концепт и понятие. Одни учёные признают их тождественными категориями, другие считают невзаимосвязанными явлениями [1;5]. Мы рассматриваем понятие и значение как связанные, но не идентичные категории. Концепт представляет собой основную ячейку культуры в ментальном мире человека, то есть концепт – это культурно-нагруженное понятие, более объёмный мыслительный процесс человеческого сознания. По выражению Ю.С.Степанова, концепт есть «некое суммарное явление, по своей структуре состоящее из самого понятия и ценностного (нередко образного) представления о нём человека»[7,с.42]. По мнению А.Д.Шмелёва [8], лексическую единицу некоторого языка можно считать «ключевой», если она может служить своего рода шагом к пониманию каких-то важных особенностей культуры народа, пользующегося данным языком.

Носителям языка и культуры свойственны определённые представления о мире, и они воспринимаются как нечто самоочевидное. Эти представления находят отражение в семантике языковых единиц. Овладевая языком и значениями слов, носитель языка одновременно привыкает к ним. Они оказываются определяющими для ряда особенностей культуры и людей, пользующихся этим языком.

Геометрическо-временные концепты были выбраны нами для сравнения, так как они присущи любой культуре, любому народу.

Вместе с Ю.В.Гринкевич [4], будем считать, что самые распространённые геометрические символы – круг и квадрат. Они представлены в мифологии, религии, истории, искусстве интересующих нас культур. Круг и квадрат – самые важные элементы мифологической символики. Их важность подтверждает то, что в обеих культурах эти геометрические фигуры описывают структуру Космоса в его вертикальном и горизонтальном аспектах, образы Космоса (Земля, страна, город, поселение, дворец), ритуальное пространство (храм, алтарь) и т.п.

Геометрический символ круга хорошо представлен в обеих культурах, поскольку солнечный культ изначально был присущ всем индоевропейским народам. Небесный символизм и вера в небесную силу (культ солнца) лежали в основе первобытных ритуалов и ранней архитектуры: круговые танцы, ритуальные хороводы вокруг огня, первые круглые жилища, круговая структура мегалитических знаков и сооружений в неолитический период.

Круг во многом моделировал отношения древнего человека с окружающей действительностью: с помощью круга описывалось и структурировалось окружающее пространство, как в горизонтальном, так и в вертикальном плане; счёт времени вёлся по круглым календарям и т.д. В период христианизации как Руси, так и Британских островов, символ круга был заимствован в качестве метонимического образа бога.

Квадрат как мифологический символ также играл существенную роль в обеих изучаемых культурных традициях. Он использовался для обозначения горизонтальной плоскости Мирового древа и, собственно, земли в противопоставлении кругу – небу. На представлении о квадрате как о символе мироздания основана архитектура храмовых сооружений.

Геометрические символы «круг», «квадрат», а также предметы быта, напоминающие их форму, отражают восприятие действительности, Национальную специфику в языке картины мира.

В пользу того, что в англоязычной и русскоязычной культурах по-разному расставлены акценты между различными геометрическими формами свидетельствует анализ ряда лексических единиц русского языка и их перевод на английский язык. В качестве сравнительного анализа мы выбрали произведение А.С.Пушкина «Капитанская дочка», в котором наличествует большое количество подобных лексем.

Лингвокультурологический и сопоставительный анализ вышеуказанных категорий свидетельствует о том, что данные понятия отражают восприятие определённого фрагмента реальной жизни народа.

Рассмотрим эти концепты в произведении А.С.Пушкина «Капитанская дочка» и его переводах на английский язык. Предметы квадратной и прямоугольной формы преобладают над круглыми: *чемодан, книга, тетрадка, лавка* и т.д. В переводах находим: “*trunk – чемодан*” [13]. Однако, у этой лексемы находим другие значения: “*туловище; ствол дерева; хобот слона*”, которые не имеют никакого отношения к форме чемодана. Лексическая единица “*корыто*” передана на английский язык как “*tub*”, что в словаре означает “*лохань, ушат*”. Однако, в толковом словаре Хокинса [10] находим: “*tub – a round open container holding liquid, ice-cream, soil for plants etc.*”. Следовательно, при переводе не учтена форма предмета-оригинала. Касательно лексемы “*лавка*” можно также отметить, что переводной вариант “*bench (скамья и скамейка)*” не берёт во внимание размер передаваемой формы предмета.

Формообразующие черты присутствуют у Пушкина не только в пространственной структуре, но и в описании природы: *сугроб, холмик, овраг, тропинка* и т.д. Вторичный (переводной) текст этих лексем обусловлен целым рядом лингвистических и культурологических факторов и, соответственно, не всегда точен в переводах.

Значительную роль в вербализации концептов играет фразеология. Как считает Албаева [9,с.3], языковой знак, фразеологизм «передаёт концепт, демонстрирующий частотный образ ситуации, где ситуация является отражением языковой картины мира, так как объединяет восприятие, мышление и язык».

Рассмотрим переводы на английский язык, выполненные Литвиновыми [11] и Debreczeny [12]. Членение на 4 грани (4 времени года, 4 ноги и т.д.)

присутствует в повести Пушкина и во фразеологических единицах: «Конь о четырёх ногах, да спотыкается». В переводах соответственно: “A horse sometimes stumbles though it has 4 legs”, “The horse has 4 legs, and yet he stumbles”. В данном случае переводчикам следовало бы также передать переносное значение данной фразеологической единицы: *To err is human*”.

Формообразующая лексическая единица не учитывается во вторичном тексте и в ряде других фразеологизмов: “В **огороде** летал, конопли клевал, швырнула бабушка **камушком**, да мимо” – “I flew about the **garden**, pecking at the hemp, grandmother saw me, threw a **stone** at me, but missed” (Debreczeny); “I flew about the **vegetable plot** and pecked at hemp-seed. Granny threw a **stone** at me, but she missed me” (Литвиновы).

Как видно из переводов, размер камня не учитывается в эквивалентном тексте в обоих переводах, а понятие «огород» отличается в плане коннотативности. У Хокинса находим: “plot – a small piece of land”, “garden – a piece of ground where flowers, fruit or vegetables are grown”. Лексема «огород» отождествляется у Дебрецени с лексемой «сад». При этом не рассматривается форма и размер концепта.

Проанализировав то, как представлены геометрическо-временные концепты интересующих нас культур, мы пришли к выводу, что выбор геометрических символов для сравнительного исследования способен придать новое измерение нашим представлениям об универсальном и национально-специфическом аспектах в русскоязычной и англоязычной культурах.

Литература

1. Бердяев Н.А. Смысл истории. – М.: Мысль, 1990. – 173 с.
2. Гачев Г. Ментальности народов мира. – М.: Эксмо, 2003. – 544 с.
3. Дмитриева В.С., Минуллина С.И. Национально-культурная специфика картины мира и проблемы перевода//Язык и этнос. – Казань: «Риц Школа», С.11-119.
4. Гринкевич Ю.В. Восприятие пространства в русскоязычной и англоязычной культурах: Автореф. дис. ... канд. культурологи. – М.: МГУ, 2006. – 23 с.
5. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. – М.: Просвещение, 1965. – 434 с.
6. Пушкин А.С. Сочинения. В 3-х т. Т.3. Проза. – М.:Художественная литература, 1987. – 528 с.
7. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры: Изд. 3-е, испр. и доп. – М.: Академический проект, 2004. – 992 с.
8. Шмелёв А.Д. Русский язык и внеязыковая действительность. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 496 с.
9. Албаева М.К. Фразеологическая семантика. Национально-культурный компонент в тексте и языке: Материалы II междунар. науч. конф. 7-9 апреля 1999 г., - Минск: БГУ, 1999. – 236 с.
10. Хокинс Д. Новый словарь английского языка. – М.: ООО «Издательство Астрель»; ООО «Издательство АСТ», 2002. – 480 с.

11. Alexander Pushkin. Selected works. Prose. Moscow: Raduga Publishers, 1999. – 270 p.
12. Debreczeny, Paul. A. Pushkin: The Collected Stories, David Campbell Publishers Ltd., - London, 1999.
13. The Oxford Russian Dictionary. Revised Edition. /Edited by Marcus Wheeler and Boris Unbegaun. – Oxford. New York: Oxford University Press, 1997. – 1340 pp.

И.К. Щербакова

**АҒЫЛШЫН ТІЛІ АУДАРМАЛАРЫ ТІЛІНІҢ ОРЫС ТІЛІ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ УАҚЫТ
КОНЦЕПЦИЯСЫНЫҢ ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ КӨРІНІСІ**

Мақалада геометриялық-мерзімдік концептілер кез-келген мәдениетке және кез-келген халыққа тән екендігі айтылады. Олардың орыс және ағылшын тіліндегі аудармалары А.С.Пушкиннің «Капитан кызы» шығармасы негізінде салыстырылған. Салыстырмалы зерттеуге алынған геометриялық түрлер, орыс тілді және ағылшын тілді мәдениеттің өзіндік ерекшеліктері туралы ұғымға жаңа түсінік береді.

Түйін сөз: Уақыт концепциясының геометриялық көрінісі, аудармашы, форма жасаушы бірліктер, концепт вербализациясы, лексема, кеңістіктік құрылым.

I.K. Shcherbakova

**THE REFLECTION OF GEOMETRICAL-TEMPORAL CONCEPTS
OF THE RUSSIAN CULTURE IN ENGLISH TRANSLATION**

It is shown in this article that geometrical and time concepts are known in any culture, belong to all people. They are compared in the Russian and English languages. Different translation variants of Pushkin's "Captain's Daughter" are used here. The choice of geometrical forms enlarges our horizon about the specific words of two cultures.

Key words: Geometry and time concept, the translated text, the forming element, the verbalization of the concept, the lexical unit, the spatial structure.

УДК 929: 9 (574)

Ә.Қ. Мұқтар – *т.ғ.д., профессор,*
М. Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: muktar64@mail.ru

УӘЛИ ХАННЫҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Мақала атақты Абылай ханның үлкен ұлы 1780-1820 жылдар аралығында Орта жүз ханы болған Уәли ханның қоғамдық-саяси қызметін саралауға арналған. Уәли хан әке жолын жалғастырып, екі жақтағы алып – Қытай, Ресей елдерімен тең қарым-қатынас орнатты, үнемі елшілік алмасып отырды. Дегенмен Ресей нақ Уәли хан тұсында Орта жүзді отарлауды батыл жүргізді, қазақ хандығына әскерін төкті.

Түйін сөз: Абылай хан, Қазақ хандығы, Ресей, Қытай, Уәли хан, Орта жүз.

Ел тарихында Абылай хан - біртұтас Қазақ хандығының соңғы бас ханы ретінде елін, жерін қорғаған, көршілес алып империялар алдында бас имеген біртуар тұлға ретінде, ұлт ұрпағын ата дәстүрді сақтауға, елі үшін қапысыз қызмет етуге баулуымен де мәңгі халық жадында болар қайраткер. Шоқан Уәлиханов өз ата-тегі туралы шежіресінде атасы Абылайдан 30 ұл, 40 қыз тарағандығын жазған болатын. Ханның үлкен ұлы Уәли сұлтан қарақалпақ бегінің Сайман атты қызынан 1738 жылы дүниеге келген. Бұл тұста Абылай сұлтанның атағы дүйім жұртқа жайылып, ел алдындағы қол бастаған батыр, қолбасшы ретінде көпшілік назарын аударып бастаған-ды. Уәли сұлтан да қазақ сахарасындағы қым-қуат аласапыран уақытты көзімен көріп, көңілге тоқып өсіп-өнді. Әкесі Абылайдың жоңғар тұтқынында болуы, күллі қазақтың жанталаса жан беріскен, қан төгіскен шайқастары оның өмірлік ұстаным-қағидатын қалыптастырды. Шоқаннан қалған мұраға сүйене айтсақ, Уәли жас кезінде өте қалжыңбас әрі тентек болғанға ұқсайды. Тіпті ол қалмаққа қарсы бір қақтығыстың аяқ астынан туындауына себепкер де болған. Сол тұста бір жат жұрттық қыз үшін Уәли қалмақ ноянымен сөзге келіп, етіктің өкшесімен бір теуіп, қалмақтың қабырғасын опырып жібереді [1]. Мұның өзі жас сұлтанның өр тұлғалы әке жанында жүріп, жасқануды, бас июді, кері шегінуді білмейтін, дұшпанға қатыгез, намысшыл болып жорықтарда жонылғанын аңғартса керек-ті. Бірде хан Абылай көрген түсін атақты Бұхар жырауға жорытыпты. Түс жору барысында әйгілі жырау Абылайдың бүкіл қазақ еліне хан сайланатынына, елді сақтау жолындағы күресіне, әулеттен тарар үрім-бұтағына, яғни барша ғұмырына болжам айтса керек. Жырау хан перзенттерінің ішінен Уәли мен Қасымды бөле жара көрсетіп, алғашқысының бір тармағы атын қағазда, кейінгісінің бір тармағы атын қан майданда шығарарын болжайды [2, 105-105б.]. Кейін Абылай ханның қабылдауына келген орыс елшісі П.Чучалов «Уәли сұлтан - әкесі Абылай сияқты өркөкірек, алған бағытынан қайтпайтын қайсар әрі құбылмалы. Ол мені бір-ақ рет қабылдады. Бұл қылығын «әкем де Ресей жақтан келгендермен бір-ақ рет кездесетін» деген бағыттағы пікірін орыс үкіметіне хабарлайды [3, с.106]. Абылай хан ұлына жас

күнінен-ақ сын көзбен қарап, оны ел басқару ісіне баулиды. Әрдайым әке жанынан табылатын Уәли сұлтан қара шаңырақты ұстады, хан жорыққа аттанып не ел шаруасымен сапарда болған тұстарда үлкен шаңыраққа баскөз болады. XVIII ғасырдың 50-60 жылдары жас сұлтан Абылай хан жанында Есіл өзені бойындағы Көкшетау мекенін, Ертіс өзенінің жоғарғы жағындағы шұрайлы өзен бойларын жайлаған.

1760 жылы қазақ-қырғыз қарым-қатынасы шиеленіскен кезеңде хан Абылай елдің оңтүстігіне аттанды. Зерттеуші А.Махаеваның анықтауынша, дәл сол сәтте Қытаймен шекаралас өңірді жайлаған Ұлы жүз бен Орта жүз қазақтарына қырғыздар үш рет шабуыл жасаған. 1764 жылғы қазақ шабуылы жеңіспен аяқталғанымен, ол 1765 жылы қайта жалғасқан. Осы жолғы жорықта қырғыз ғалымдары Абылай 17 сұлтанымен қолға түсті, содан 3 ай тұтқында болып, қырғыздың Жайыл батырының бұйрығымен босатылғанын жазған [4, 39-40 б.]. Мұндай ақпараттың академиялық Қырғызстан тарихына да енгізілгендігін, бірақ оның мұрағат қорларындағы деректермен дәлелденбегендігі туралы «Егемен Қазақстан» газетіне (2006 жылы 9 тамыз) жазған болатынбыз.

1766 жылы 3 тамызда Орта жүзге барып қайтқан башқұрттар К.Қазанбаев пен У.Азлаевтар Абылайдың ұлдарымен бірге қырғыздың Қаработа биімен келісімге келгендігін жеткізеді. Қырғыз биі бір ұлын түтіндерімен аманатқа аттандырады. Сәл кейін Абылай Қоқан бегі Ерданаға қарсы жорықты бастайды. Жорық барысында хан қапталына және арқасына оқ тиіп жараланғанымен, түрлі әскери айла-амалдармен барып жеңіске қол жеткізеді. Омск қорғанына Оразмаммет тархан Абылай мол олжаға ие болып, оны Уәли сұлтан арқылы өз иелігіне жібергендігін хабарлайды. Уәли 1766 жылы жаз айларында Ташкент бағытынан Орта жүзге оралып, қайтадан әскери қол жинап, оларды көмекке Ташкентке аттандырады [5, с.110-112].

Абылай хан елге оралған соң ташкенттіктерді біржолата бағындыру жоспарын жалғастыру мақсатында Қытай патшасына арнайы елшілік дайындаған. Мұндай елшілік тарихы 1757-1758 жылдардан басталады. Осы аралықта Чиң патшалығына Абылай хан атынан 1757 жылы Шағыр, Өміртай, 1758 жылы Төле би атынан ұлы Жолан, Қойкелді батырлар барып қайтқанды. Қалыптасқан жағдайды қатаң бақылауға алған Абылай осы жолы қазақ елшілігін ұлы Уәлиге тапсырады. Басты мақсат өзара сенімді жалғастыра келе, Қытай қолдауына сүйенген ташкенттіктер мен қырғыздардың адуынын төмендету, қазақ елімен санасуға мәжбүрлеу болатын. Бұл мақсатқа жету үшін хан Ресейді де пайдалануды көздейді. Абылай орыс патшасының қайта-қайта ұлдарын аманатқа сұрауына келісім бере келе, олардың әскери көмегін талап етті. Әрине, мұндай талапты орындауға Ресей уәде бере алмады. Орынбор губернаторы 1768 жылғы ханның Қытай бағытындағы батыл саясатын қазақтардың жеке «олжаға кенелу, пайда табу» мүддесімен байланыстырды және қазақтар бізден ешқашан қол үзбейді деген қорытынды жасайды [6, с.197-198]. Абылай хан орыс тарапынан көмектің ешқашан берілмейтіндігін білгендіктен, 1768 жылы 6 қыркүйекте Әбілпейіз сұлтанмен бірлесе отырып, өз ұлдарын Бейжінге жіберетіндігін Қытайға хабарлайды. Қазақ елшілері 1769 жылдың басында Қытайға жетеді. Сәуір айында Уәли сұлтанды Қытай патшасы қабылдап, өзара келіссөз жүргізіледі. Орыс тыңшылары келіссөз сәтсіз болды, Абылай көздеген мақсатына жете алмады, Қытайдан әскери көмек берілмеді, Уәли сұлтан Қытайға аманатқа жіберіл-

генімен, ол кейін қайтарылыпты деген қорытынды шығарады [5, с.113-114]. Соңғы жылдары жарияланып жатқан Қытай деректеріне назар аударсақ, Уәлидің құрметпен қабылданғаны байқалады. Әрине, қазақ сұлтаны тұтқындағы Өтеғұлдың ұлы Ерәліні қайтара алмаса да, елге мол тәжірибе жинап, Қытайдың билеушілерімен танысып қайтты [7, 379-381 б.]. Демек, Ресей қаншама кері ақпарат таратқанымен, Қытай саясаткерлері де Абылайдың үлкен ұлы Уәлиге айрықша назар аударған.

Абылай Уәли сұлтанды Ресей бағытында да шындай түсті. 1772 жылы 24 шілдеде хан орыс шенеуніктерімен жазысқан хаттарында Уәлидің өз тапсырмасымен қазақ даласындағы 26 орыс адамын тауып бергендігіне ерекше тоқталады. Хан сонымен бірге Петропавл бекінісіндегі әскердің қыпшақ болысына зәбір көрсеткенін алға тартып, мұндай жағдай қайталана берсе, екі ел арасында ешқандай татулық болмайтындығын ескертеді [8, 271 б.]. Уәлидің Ресей бағытындағы саясаты Е.Пугачев бастаған орыс шаруалары көтерілісі кезінде анық байқалды. Уәлидің қол астындағы қазақтары шекарадағы орыс әскерілеріне қарсы көтеріледі. Ол турасында сұлтан бригадир Сумароковқа ашық жазған. Қазақтардың басты мақсаты шекара бойындағы жайылым мәселелерін шешу болды. Е.Пугачев те осыны жақсы түсінді. Сондықтан ол 1774 жылы наурыз, сәуір айларында Абылайға елшілерін бірнеше рет жіберген. Тарихшы Н.Е.Бекмаханованың анықтауынша, ұзақ толғаныстан соң Абылай хан көтерілісті қолдауға шешім қабылдайды. Хан шешімін Уәли, Әбілпейіз сұлтандар жүзеге асыруға кіріседі. 1775 жылы қаңтарда П.И.Панин генерал И.А.Деколонгтің хаты арқылы Жаңа Есіл жүйесіндегі бірқатар бекіністердің талқандалғаны жөнінде хабарланады [9, 132-133б.]. Дегенмен Абылай мен Уәли өз саясатын үнемі бүркемелеп отырған. Бірде Уәли сұлтан Пугачев елшілеріне: «Біз оны (Пугачевті) патша деп танымаймыз, тек қара ниетті ұры әрі қарақшы деп білеміз», - деген жауап қайтарған [8, 315 б.].

1774 жылы 2 маусымда Уәли Орынбор губернаторы Рейнсдропқа: «Сіздің хатыңызды алдық, тек әкем Абылай хан елде болмады. Ол қалың қолмен сырттағы жауға аттанған еді, жауымыздың тас-талқанын шығарғандығы жайлы хабар алып отырмыз. Ал мұнда елді оның орнына мен басқарып отырмын. Сіздер қандыбалақ қарақшыны ұстапсыздар», - деп орыс шекарасындағы жаңалықтардан хабардар екендігін аңғартады [3, с.101]. Уәли осы сәтте Кіші жүз ханы Нұралымен де хат жазысып хабарласып отырған. Ол турасында Нұралы хан Орынборға жолдаған хатында анық жазады. Нұралы Уәлидің хаты арқылы Абылай ханның қырғыздарға қарсы аттанғандығы жөнінде хабарланады. Нұралы хан Абылай хан абыройсыз істерге бармайды, Уәли сұлтан әкесі елде жоқ болса да, бүлікші Пугачевтің айтқанына ермейді деген нық сенімде болды [8, 318 б.].

И.А.Деколонг та Орта жүз сұлтандарын өзіне тарта түсті. Ол 1774 жылы желтоқсан айында Уәли, Орыс, Әбілпейіз сұлтандарға жалақы тағайындау мәселесін шешуді көтереді. Бұл мәселені ұзақ – екі жыл талқылаған орыс саясаткерлері сұлтандарды жылына бір рет белгілі бір сома мөлшерінде сыйлап, оларды Орынбор және Сібір әкімшілігіне тәуелді етуді ұсынды. Абылай да бұл жағдайды пайдаланып, ұлдарын Ресей патшасына елшілікке жіберуді ойластыра бастады. Сібір әскер шебінің қолбасшысы генерал-майор А.Д.Скалон 1776 жылы 16 сәуірде мемлекеттік алқаға «осы уақытқа дейін Абылайдың бірде-бір баласы С-Петербургте болған емес», - деп жазып, оны

екі жақты сенімді қарым-қатынасты қалыптастыруда игі іс болар еді деген ойын ашық жазады. Көп ұзамай Ресейге Тоғым сұлтан аттанатындығы белгілі болады. Бұл аралықта Уәли тікелей орыс әскери-лерімен байланысқа шығып, мемлекеттік мәселелермен шұғылданып, қазақ-орыс қарым-қатынасын шиеленістірмеу бағытында жұмыс жасады. Мәселен, 1777 жылы көктемде генерал С.В.Сумароковтың Құдайменді сұлтанды тауып беру туралы өтінішіне асқан сабырлықпен «әкем Абылай келгеннен кейін, тілегіңіз орындалады», «бүлікшіл бұзықтарыңызды тыныштандыруға мен өз еркіммен әскер алып бара алмаймын. Бұл – әкемнің ғана құзырындағы шаруа», ал енді өзін бекініске шақыруына «мен әкемнің билігінсіз бұл жерді тастап кете алмаймын» деп нақты жауап қайтарады. Жауап хатпен өзіне сенімді Байтоқа жіберіледі [8, 315,325,339 б.].

XVIII ғасырдың 70 жылдары Абылай хан ұлдарынан Уәли сұлтан Солтүстік Қазақстанда, Сүйік пен Шам солтүстік-шығыс пен Балқаш аудандарында, Қасым Орталық Қазақстан мен Бурабайда, Әділ сұлтан Ұлы жүздегі үйсін руларында, ал хан бауыры Сұлтанмәмбет пен баласы Орыс сұлтандар Баянауылда тұрақтады. Территориялық орналасуға назар аударсақ Уәли сұлтанның орыс шебіне жақын жерлерді жайлағандығы байқалады. Мұның өзі оған үлкен жауапкершілікті жүктеді. Уәли де оны толық сезінді. Шекарадағы орыс әскерілерінің жүгенсіздігі әрдайым қазақтар наразылығын туғызатын. Мұндай жағдайда қаруға сенген әскерилер ел тонауға шығатын. Ол турасында Абылай хан 1777 жылы 9 маусымда А.Д.Скалонға Железин, Троицк, Бағлан бекіністері командирлерінің қазаққа қиянатын жеткізіп, «мұндай бассыздық қашан тыйылады» деп ашық жазды. Оны тоқтату мақсатында Тоғым сұлтан бастаған Абылай елшілері 1778 жылы ақпан айында Ресейге аттанды. Елшілік арқылы хан өзін барша қазақтың ханы ретінде 1771 жылы сайланғандығын да хабарлады. Соған қарамастан Ресей өз жоспарына сәйкес 1778 жылы 24 мамырда Абылайды Орта жүз хандығына бекітті. Патша Абылай ханға грамота, аты жазылған қылыш, бұлғын ішік, және қара сусар бөрік жолдады [10, с.90]. Араға уақыт сала қазақ ханы түрлі сылтаулармен оны алудан бас тартып, өзінің оған зәру еместігін дәлелдеді.

Тоғым сұлтан оралғаннан кейін, Я.Усмановтың анықтауынша, Абылай хан ұлдарын, би-батырларын жинап, арнайы кеңес өткізеді. Кеңесте елдің оңтүстігіндегі қырғыздардың шабуылдарын тоқтату жолдары талданады. Содан хан 1779 жылы тамыз айында өзі бастап, жанына 5 ұлы, 2 әйелін ертіп Түркістанға жол тартады. Орынбор губернаторы И.Рейнсдропқа жолдаған хатында хан өзі бұл жерден (Көкшетаудан) аттанып бара жатса да, бір ұлын ел ағаларымен бірге осы жерде қалдырғандығын хабарлайды. Ол турасында М.Бекчурин 1780 жылы 16 маусымда «Абылай ханның мұндағы отбасы ұлы Уәли сұлтанның жауапкершілігінде, қалған жұрағаттары Сібір шебіне таяу жерді жайлап қыстайды» деп анықтайды [11]. Кейін Орынбор кеңсесіне Абылай ордасында хатшылық қызмет атқарған Я.Усманов ханның оңтүстіктегі жеңістерімен қатар тыңшылық мәліметтерін тапсырады. Я.Усмановтың жазуына сенсек, Абылай хан жанында болған Шыңғыс, Есім сұлтандар, Дат батыр Көкшетауға 1780 жылдың қазан айында қайтып келіп, әкелерінің алдағы жылы көктемде келетіндігін хабарлаған. Хатшы Уәлидің әкесіне хат жолдап, елге қайтуын өтінгенін және ханның да Уәли мен Шыңғыс ұлдарына ерекше көзқарастарын жеткізеді. Сонымен бірге

Я.Усманов Уәли сұлтанның басқаларына қарағанда салиқалы, есті адам екендігін, ғайыптан тайып Абылай о дүниелік бола қалса, көпшіліктің хандыққа соны лайық көретіндігін ашық жазады [8, 396-397 б.].

Тарихшы Ж.Қасымбаев пікірінше, Абылай хан қайтпастан бұрын үш жүздің өкілдерін Түркістанда жинап, өз мұрагері ретінде Уәлиді ұсынып, көпшіліктің қолдауына ие болған. Ғалым, неге екені белгісіз, Уәлиді ханның екінші ұлы болатын, үлкен ұлы Дүр-Әділхан белгісіз себептермен ұсынылмады. Соған қарағанда, Абылай Уәлидің өз саясатын қолдаған ерекше қабілеттерін жоғары бағалаған деген тоқтам жасайды [12, с.130]. Шоқан шежіресі, Қытай деректері Уәлиді ханның үлкен ұлы деп есептейді. Абылай ұрпақтарын қатаң бақылаған орыс тыңшылары мәліметтері де оны айғақтайды [3, с.105].

Сонымен Абылай хан елдің оңтүстігінде 1780 жылдың соңында қаза тапты. Орыс тыңшылары Шыңғыс сұлтанның қазақтарға әкесінің өлімі туралы жаздағы бас қосуға дейін орыстарға айтпаңдар дегенін анықтайды. Орынбор кеңсесі хан өлімін шамамен 1781 жылдың қаңтар айында естіген. Сол бойда оның өлімін анықтау туралы жан-жақты тапсырмалар беріледі. Олардың басты мақсаты жаңа ханды тағайындауды өз қолдарына алу болатын. Генерал-майор Хвабулов 1781 жылы 20 наурызда Құлбек батырдан келген ақпаратпен танысып, ханның Ташкент маңында қаза болғандығын, оның уланғандығын естиді. Кейін Абылай жанында Әділ, Рүстем, Тоғым сұлтандардың болғандығы мәлім болады. Жағдайдан хабарланған Ресей саясаткерлері Уәли сұлтанның қадамдарын бақылауға алуға кіріседі. 1781 жылы мамыр айы басында Ұлы жүзден Абылайдың ұлдары Әділ, Тайыр, Бөкей сұлтандармен бірге 60 игі-жақсысы, 2 әйелі Уәли иелігіне келіп жетеді. Міне, содан соң ғана Уәли мен Шыңғыс сұлтандар ханның Түркістан маңында қайтыс болғандығын елге естіртеді. Кейін 23 мамырда Уәли Күсәс батыр мен Тәуекел молда арқылы Н.Г.Огаревке хат жолдап, Абылайдың дүниеден өткендігін жария қылады [13, с.147-150].

Көп ұзамай Абылайдың асы Қызылжарға жақын Қараой деген жерде беріліп, тұтастай үш жүздің игі-жақсылары жиналады. Қазақ жиынындағы басты мәселенің бірі жаңа хан сайлау болатын. Ж.Артықбаев пікірінше, асқа 5 мыңнан астам адам қатысқан [14, 246 б.].

Уәлидің хан сайлануы, оны өзге де төре тұқымдарының, би-батырлардың қолдауы Абылай ханды мойындаған Ресей мен Қытайды тез арада саяси шешім қабылдауға итермеледі. Алдымен Қытай боғдыханы 1781 жылы 26 шілдеде Уәлиге әкеңіздің тұңғышы екеніңізді білеміз дей отыра, хандық лауазымға мұрагер ретінде тағайындаған жарлығын жеткізу үшін арнайы сарай ұлығын жібереді. Боғдыхан қазақ ханына көрші ұлыстармен жанжалдаспауды, жанжал шығармауды, қашқындарды жасырмауды, адал ниетпен қызмет жасауды ұсына отырып, сонда мәңгі бақи жарылқауымда боласыз деп ескертеді [15, 456.]. Қытай қолдауына ие болған соң, Уәли хан Ресей патшасы ІІ Екатеринаға тамыз айында өзінің хан тағына отырғанын хабарлап, бауыры Есім сұлтан бастаған қазақ елшілерін аттандырады. Осы аралықта Ресей Уәлидің Петропавловск қорғанынан 250 шақырым жерде тұратындығын және хан сайлауда қазақ еліне беделді Абылай ханның інісі Сұлтанмәмбет, Барақ тегінен Дайыр сұлтан, Әбілмәмбет хан тегінен ұлы Әбілпейіз ұлдарының қатысып, бірауыздан Уәли сұлтанды қолдағандығын анықтайды. 1781 жылы 31 желтоқсанда И.Якоби Ресей

Сыртқы істер алқасына Уәлидің хан сайланғанына ешқандай күмән жоқ, ол да әкесі Абылай сияқты тәкаппар, бірбеткей, оспадар, өр мінезді адам деп хабарлайды [3, с.103-106]. Ал 1782 жылы 25 ақпанда орыс патшасы да Уәлиді хан тағына бекітеді. Патша грамотасы ханға Әулие Петр бекінісінде 1782 жылы 1 қарашада тапсырылады. Уәли бекініске 15 сұлтан, 120 би-батыр, өзге де 500 қазақпен келеді. Ресей тарапынан Қазаннан шақырылған ахун, генерал-поручик И.В.Якоби, т.б. әскерилер қатысады. Орыс деректері хан құран алдында адалдық анттын тапсырды, ханның иелігінде Құлсары, Құлеке батырлар бар. Олар 1769 жылдан бері Сыртқы істер алқасынан төлем алады деп жазады [16, с.38-39].

Уәли хан әке жолымен екі алпауыт елмен қатар байланысын дамытуды бірден қолға алды. 1782 жылы маусым айында ол інісі Сығайды Қытайға аттандырды. Оларды Ежен хан қабылдады. Дегенмен Қытай 1783 жылы қайтыс болған Әбілпейіз сұлтанның орнына Ханқожаны (Әбілпейіздің әмеңгерлік жолмен алған, қайтыс болған Барақ сұлтанның әйелімен келген бала-Ә.М.) хандық лауазымға тағайындап, Орта жүздегі билікті екіге бөліп тынды [15, 85-86б.]. И.Г.Андреевтің анықтауынша, Әбілпейіз қайтыс болған соң, найман рулары ел басқаруға Бопы мен Ханқожа сұлтандарды шақырғанымен, талқылай келе, Қытаймен тиімді байланысын ескеріп, Ханқожаны таңдаған. Кейін Ханқожа ұлдары Жошы, Шығияз, Адай сұлтандарды бірнеше рет Қытайға жібереді [16, с.42]. Мұның өзі Абылай заманынан берік орныққан ішкі бірлікті Қытайдың да біртіндеп ыдырату жоспарының жүзеге аса бастағанын аңғартты. Мұндай жағдайды талдаған Ж.Қасымбаев: «Уәли негізінен Ресей бағытына, Ханқожа Қытайға арқа сүйеді», - деген қорытынды шығарған болатын [12, с.133]. Расында да Уәли бастапқы кезеңде солтүстік шекарадағы мәселелерді реттеу үшін Ресейге елші жіберді, бекіністердегі орыс командирлерімен байланыс орнатады. Ол көршілес елдер арасындағы заңды қарым-қатынас болатын. Уәли үшін Ресеймен 60 жыл, Қытаймен 25 жыл бейбіт араласқан Абылайдың саяси қадамдары өмірлік ұстанымға айналған-ды. Сондықтан ол сол сара жолды жалғастыруға күш салады. Оның үстіне ол Ресейдің қазақтың белді азаматтарын өзіне тарту мақсатындағы әрекеттерімен жақсы таныс еді. Орыс саясаткерлері, әсіресе, өздерімен 1764 жылы патшаға Баймырза батырды жіберіп, Семипалатинск қорғанында арнайы қазақтар үшін сауда орталығын ашу мәселесін көтерген Әбілпейіз сұлтанға, ол басқаратын найман руларына назар аударады. Олар 1784 жылы Әбілпейізді ұлы Бопының Түркістанға жерлегендігін, ол жерде келесі ұлы Болаттың хан екендігін толық есепке алды [16, с.40]. Ресей мұндай айла-шарғыларды Абылай заманында да қолға алғанымен, Әбілмәмбет, Барақ, т.б. беделді тұлғалардың ұрпақтары ханның алдына шықпаған-ды. Енді жағдай өзгеше қалыптасты. Уәли де осындай жолдармен көршілес елдердің қазақтарды іштен ыдыратуға кіріскенін сезінеді.

Соған қарамастан Уәли хан өз саясатын батыл жүргізуге бағыт ұстанды. Оған елдің оңтүстігіндегі саяси қадамдары куә. 1784 жылы күзде Уәли інісі Шыңғыс сұлтанды 1000-нан аса сарбазымен Ташкентке аттандырды. Сұлтан Ташкенттегі өзара дау-жанжалды реттеген. Осы тұста Тыс сұлтан да 300 адамымен қырғыз ұлыстарына соққы беріп, жеңіліс тауып, қолға түседі. Кейін оған көмекке Шыңғыс жіберіліп, өзара келісімнен соң сұлтан елге қайтарылады [16, с.79].

Уәли Кіші жүздегі Ресейдің саясатын үнемі бақылауда ұстады. 1785 жылы Айшуақ сұлтанның казак-орыстар тұтқынына түсуі, Сапақ сұлтанның қаза табуы, 1786 жылы көктемде Нұралы ханның шекараға шақырылып, Уфаға жер аударылуы Уәли ханның О.А.Игельстроммен байланысқа шығуына әкеледі. Уфа және Симбирск генерал-губернаторы ханға тәжірибелі саясаткер ретінде «Сізге тек қана Орта жүзді басқару берілді» деп асқан сақтықпен жауап қайтарады [17, с.102]. Бұл кезеңде Ерәлі сұлтан Уәли хан мен Құдайменді сұлтаннан көмек сұрап, адамдарын жіберген-ді. Бірақ патша үкіметі 1786 жылы Кіші жүздегі хандық басқаруды жою жоспарын жүзеге асыруға кіріскен сәтте Әбілқайыр-Абылай ұрпақтарының бірлігіне жол бермеуге жанталасты. Оны түсінгендіктен Уәли мен Құдайменді Ерәліге «біз ішкі істеріңізге араласа алмаймыз» деген мәтінде хат жолдауға мәжбүр болады [18].

Кіші жүзде Сырым бастаған ұлт-азаттық қозғалыстың аздап саябырсыған 1789 жылы полковник Бентам Сібір шептеріне жіберіледі. Осы жылы 15 желтоқсанда Г.А.Потемкинге тапсырған есебінде Сырым батырдың серіктері Жетіру Сағыр, Тотай батырлар Уәли ханға бағынады деп көрсетеді. Ханның сенімді би-батырлары қатарында қаракесек Тіленші, төртуыл руынан Жанбатыр, алтай руынан Байдалы билер аталады [19]. Уәли хан Көкшетауда бауырлары Шыңғыс, Есім, Рүстем, Сыздық, Әбубәкір, Өмір, Сығай, Қасымдармен бірге атығай-майлыбата руымен бірге көшіп қонған. Бентам патшаға «Уәли қашып келген 1500 түтін қалмақ, башқұрт, татар, т.б. орыс емес халықтарды қабылдаған. Хан Ресейге ниеттес емес. Ол бізге қарсы қарсылықтардың бәрін қолдайды» деп хабарлады [20]. Осы тізімдегі Байдалы би Абылай ханның жанындағы сегіз бидің бірі, хан кеңесінің мүшесі болатын. Оның Уәли ханға ақылшы би болуы да ата дәстүрдің жалғасқандығын айғақтайды.

1789-1790 жылдың қысында Орта жүздің солтүстік-шығыс аудандарында мал азығының қиындығына байланысты төрт түлік малдың әр түрінен 127 мың бас қырылды. Аман қалған малдарымен қазақтар 1790 жылдың күзінде Сібір шебіне ішкерілей ене бастады. Сібір корпусының басшысы генерал-поручик Штрэндманның қоқан-лоқысына Уәли хан бірден қарсы шықты. Хан мәселені шешу үшін патшаға елші жіберуді қолға алды. Патша тарапынан түсіністік таппаған соң, Уәли бауырлары Шыңғыс, Рүстем сұлтандар мен Дат батырлардың қолдауымен Сібір шебіндегі форпостараға шабуыл ұйымдастырады. Оның арты қазақтардың Ертіс шебіндегі жәрмеңкелерге де мал өнімдерін шығаруды тоқтатуына әкелді. Хан саясатына қарсы генерал Я.В.Боувер арнайы сот құруды ұсынады. Ол бойынша бірінші сот Петропавл қорғанында, екіншісі Уәли хан иелігінде құру қажет деп табылды. Оған қоса генерал беделді казактардан аманат алуға шақырады [21, с.325]. 1793 жылы Штрэндман Уәли ханға қарсы казак-орыстардан құралған әскерилерді жібереді. А.И.Левшин орыс әскері Уәли қарамағындағы түркімендерді азат етті. Содан кейін хан патшамен жеке кездесуге рұқсат алғанымен, қорқып бара алмады. Ол қайтыс болған бауыры Шыңғысқа бар кінәні артты деген түйін шығарды [22, с.282]. Мұның өзі Ресейдің саяси, экономикалық жоспарларын Орта жүз территориясында жүзеге асыруды қолға алғанын ашық дәлелдеді. 1794 жылы орыс патшасына жолдаған мәлімдемесінде Я.В.Боувер Абылай ханның ұлдары Уәлидің – бүкіл Орта жүзді, Әділдің – Ұлы жүздің басым бөлігін басқаратынын, ал қалған

ұлдарының олардың өз қарамағынан бөліп берген жерде билік ететінін жеткізеді [23]. Зерттеуші А.Махаева: «XVIII ғасырдың екінші жартысы мен XIX ғасыр басында Жетісу мен Түркістан қазақтары Абылайдың алты ұлының билігінде болған. Абылайдың отыз ұлының ішінде Шағатай, Тоғай, Сүйік және Әділ оңтүстік өңірге ел билеуге жіберілсе керек. Бір атаның балалары болғанымен, олардың саяси ұстанымдары әр түрлі болды. Өздері басқарып отырған рулардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуде Ұлы жүздегі сұлтандардың біреулері - Қытай, екіншілері - Қоқан, үшіншілері - Ресей секілді елдер көмегіне арқа сүйемек болды», - деп қалыптасқан тарихи жағдайды аша түседі [4, 88б.].

1795 жылы 1 ақпанда Штрэндман граф П.Зубовқа берген рапортында Орта жүз қазақтарын Ресейдің қол астына толықтай қаратып бағындыруға тырысудамын дей келе, қазақтардың орыс қол астына бағынамыз дегені жай ғана айтылған сөз екендігін мойындады. Дегенмен ол Уәли хан мен інілері жағдайды ушықтырып отыр деуді де ұмытпады [10, с.140-141]. Ресейдің саясатының алдын алуға тырысқан Уәли Қытаймен байланыстарын жалғастыра түсті. 1795 жылы ол өз ұлы Хамзаны екінші рет (бірінші рет 1791 жылы барған-ды) Бейжінге жібереді [24, 252-253б.].

1795 жылы қаңтарда Ресейдің арандатуымен 2 сұлтан, 19 ру басы өз иеліктеріндегі 43360 адамымен, оларға қосымша 79 мың басқа да Орта жүз қазақтары Уәлиді хандықтан босату туралы хатты орыс патшасына жолдаған [25, 21 б.]. Зерттеуші Ж.Қасымбаев осынша қазақтардың Ресейге хат жолдау себебін Уәлидің Ханқожамен келісе алмауынан іздеп, хан ел ішінде саясаткерлік таныта алмады. Ол қарапайым қазақтарды менсінбей, төре тұқымдарына шекесінен қарады деп анықтады [12, с.133]. Десек те, бұл нағыз алыстан ойластырылған саяси ойын болатын. Соңында өздері ұйымдастырған жоспардан орыс саясаткерлері амалсыздан бас тартты. А.И.Левшин оны орындау (Уәли ханды орнынан босату-Ә.М.) қиынға соғатын және Ресейге еш пайда әкелмейтін деп анықтады [22, с.282]. Арандату нәтижесінде жазылған хат орыс империясының Солтүстік және Шығыс Қазақстанды қосып алу барысындағы жұмыстарды батыл жүргізуге сылтау ғана болды. Оның арты Уәли ханға қарсы шыққан қазақтарды түрліше жолмен марапаттауға ұласты. 1798 жылы 23 ақпанда I Павел Абылай хан иелігіндегі молда Айқожа Кочиннің Орта жүзден Ресей қарамағына көшуді жоспарлаушылар көп дегеніне сеніп, арнайы оған ішке көшуге, Семипалатинск мен Омск қорғандары арасында еркін жайлауға рұқсат етті [10, с.148]. Көп ұзамай Орта жүз руларына Ресей бодандығын қабылдаудың өтеміне Ертіс алқабынан жер бөлінді. Мұны пайдаланған қазақ рулары Ресейге қарай ішкерілей еніп орналаса бастады. Сол кездегі есеп бойынша олардың саны 140 мыңнан асты [26, 275б.]. 1798 жылы Уәли хан қалыптасқан жағдайда қазақ-орыс талас мәселелерін қарайтын кезінде Я.В.Боувер ұсынған Петропавл бекінісінде сот құруға келісім берді. Соған қарамастан сот өз жұмысын 1806 жылға дейін бастамады [22, с.283].

XIX ғасыр басында Уәли хан Есіл өзені бойында, Көкшетау таулары маңында, Үшкүндік, Үшбұлдық, Қылшықты мекендерінде арғын руының алтай-тарақты, құлшан бөлімдерімен бірге көшіп қонған. Оның қарамағындағы қазақ рулары Омбы, Әулие Петр, өзге де шекаралық жерлерде сауда-саттық жасайтын. Дегенмен орыс саясатынан қауіптенген Уәли хан

өзін Ресейден тәуелсіз ұстауға тырысты. Бұл кезеңде Ұлы, Орта жүз қазақтары Қытаймен Үрімші, Іле, Тарбағатай жерлерінде сауда-саттықты дамытып, екі жылда бір рет елшілерін жіберіп, екі ортадағы шаруаларды бірлесе шешіп отырған. Қытай болса өз ретінде қазақ билеушілерін тартып, ерекше құрмет көрсетіп, түрлі атақ-дәреже берген. Қазақтар осындай қарым-қатынасты шығыстағы атамекенді иелену үшін пайдаланған. 1803 жылы Уәли хан ұлы Бәкірді(бір деректе Бегалы) Қытай патшасына жіберді. Басты мәселе шығыстағы жайылымдарды кеңейту еді. Келіссөздер нәтижесінде 1805 жылы Чиң патшасы жарлығымен шекарадағы қарауылдан ішке қарай бірнеше 10 шақырым жерлер қазақтардың қыстауы мен көктеуіне беріледі. 1806 жылы хан Қытайға інісі Қамбар сұлтанды жіберуді жоспарлады. Мұны естіген қытайлық саясаткерлер: «Қазақтың тайжысы Қамбар қатарлылар тілеу тілеймін деген атақпен келіп, өз талаптарын айтпақшы. Олардікі әсте шын ниетімен тілеуге келу емес», - деген қорытынды шығараған. Соған қарамастан қытайлықтар қазақтар арасындағы хандыққа мұрагерлерді көбейтіп, оларды тартуды әсте естен шығармаған. 1809 жылы Орта жүз ханы Болат Әбілмәмбетұлы (Ол арғын, қоңырат руларын басқарып, Түркістанда тұрақтады. -Ә.М.) қайтыс болғанда, орнына ұлы Тоғым сұлтанды бекітеді. Осы жылы Тоғымның Қытайға ұлы Алтынсары бастаған елшілеріне Уәли ханның інісі Досалы сұлтанмен бірге 16 адам қосылады [27, 99-100б.]. Бұл кезеңде Қытайдың да белгілі дәрежеде сыртқы саясаты әлсірей бастады. Олар қазақтардың оңтүстігіндегі Қоқандықтардың күш алып, Ұлы жүз руларына шабуыл жасай бастағанына да назар аудармады. Оны пайдаланған Қоқан билеушісі Әлімбек 12 мың әскермен 1807 жылы Ташкенттің төңірегін басып алады. Кейін ол Ташкентті бағындырады. Осыдан бастап Ташкент үшін қазақ, қырғыз, өзбек билеушілері арасында күрес өрши түседі. Осы кезеңде Қытай шекарасындағы жерлерге 10 мың түтінмен жылжыған Әділ Абылайұлы 1814 жылы оңтүстікке қайта оралып, қазақ-қоқан келіссөздері басталады [4, 66-67б.].

Осындай жағдайда орыс империясы Шығыстағы басты ойыншыға айналды. Олар Орта жүзді отарлауға басты кедергі болған Уәли ханға Кіші жүзде қолданған іштен іріту, ағайынды ел билеушілер арасына от салу жоспарларын батыл жүзеге асыра бастады. Патша үкіметі Сібір шептерінің қолбасшысы Г.И.Глазенапқа Уәли ханға қарсы топтарды қолдауды, оларды үнемі қолпаштауды тапсырып, ханның барлық істеріне кедергі жасауды қатаң жүктеді. Уәли хан жымсысқы саясатты толық сезінді. Ол 1809 жылы жазған хатында орыс әскерлерінің қазақ даласына енуін, қазақтарға қысым жасауын, шұрайлы жерлерді иемденуін тоқтатуын сұрады. Хан Орта жүзден әрі-бері өтетін шөп шабушылар, балық аулаушылар, көпестер салық төлейтіндігін, егер талап орындалмаса, олардың тоқтатылатынын ескертеді. Оның арты Ресейдің әскери күш көрсетулеріне ұласты. Алдымен, 29 сәуірде капитан Часовщиков, 4 мамырда хорунжий Безязыков, 6 мамырда майор Морозов әскерлері Уәли мен Ғаббас сұлтан иеліктеріне шабуылдады. 12 мамырда қарауыл руының адамдары, хан кеңесшілері барлығы 9 адам қолға түседі. Ал Уәли мен Ғаббас бастаған қазақтар орын ауыстырып үлгереді. Өз бағытынан бас тартпаған Уәли хан 20 мамырда қарпық руларына хат жолдап, сауда керуендерін өткізбеуді бұйырады. Орыс әскерлері жазалауынан қорыққан қазақтар оны орындаудан бас тартқан кезеңде, хан өз төлеңгіттерімен ойла-

рын жүзеге асырады. Дегенмен ханды қолдаған атығай-қарауыл руларының қарсылықтары орыс-казак әскери күштерімен басып жаншылады [28].

Бұл кезеңде, шынтуайтына келгенде орыс шекаралық әкімшілігі күн санап әскери-барлау жұмыстарын жүргізуді батыл дамыта түсті. 1815 Усть-Уйск бекінісінен Торғайдың жоғары ағысына подполковник Феофилятов бастауымен 1617 адамнан, соның ішінде 330 казак-орыс, 1080-нен астам башқұрттан, екі зеңбірегі бар 100 жаяу әскерден тұратын экспедиция жіберіледі [29, с.246-247]. Бұдан кейін де 1816 жылы Ертіс шебінен И.Шангиннің басқаруымен 200, Пресногорьков бекінісінен Ф.Набоковтың 150 казак-орыстан тұратын әскер аттанды. Г.И.Глазеп осы тұста Ресей тарапынан екінші ханды тағайындау жоспарын жүзеге асырды. Патша таңдауы атақты Барақ сұлтанның баласы Бөкейге түсті. Шежіре бойынша Бөкей сұлтан әкесі шешімімен 1749 жылы Түркістаннан Солтүстік Қазақстанға жіберіліп, қара-кесек руларына орныққан болатын. Ахмет Байтұрсыновтың анықтауынша, қаракесек руының Шор деген биі 1748 жылы «еліме хан қоямын» деп Барақтың 14 жасар Бөкей деген баласын сұрап әкелген екен [2, 189 б.]. Ресей патшасы найман руының төртуыл бөліміне 1816 жылы хан сайланған осы Бөкей Барақұлын Орта жүз ханы ретінде 1817 жылы арнайы грамотамен бекітті. Грамота 1817 жылы маусым айында Коряковск форпостысынан 180 шақырым жердегі Жайылма көлі маңында табыс етілді [30, с.89,132-133]. Осылайша орыс патшасы Орта жүздегі дәстүрлі хандық басқаруды екіге бөліп, Уәлидің аталас бауырларын хан бекіту арқылы ханның заңды билігін шектеді, оларды бір-біріне айдап салды. Тіпті патша грамотасында «Уәли ханда бұрыннан адал 9 болыс қалды, ал 13 болысқа Бөкей Барақұлы бекітіледі» деп анық жазылды [31]. Мұның өзі Уәли ханды ашық ығыстырумен тең еді. Г.И.Глазеп Сібір шебіндегі Бөкей ханның басты қолдаушысына айналды. Орыс генералы патша саясаткерлерінің жоспарымен Абылай ұрпақтарын осылайша биліктен ығыстырды. Оның арты кейбір ішкі қарсылықтарға ұласты. Мәселен, ел аузында арғынның Шоң биі мен Бөкей ханның арасындағы Нұра соғысы сақталған. Оны Жанақ акын: «Бөкей сұмдық бастады, Ел ішіне от тасталды. Қаракесек бауырмен, Аранын отыр ашқалы», – деп жазған болатын.

Араға көп уақыт салмай 1819 жылы Бөкей хан, 1820 жылы Орта жүзді 40 жылға уақыт билеген Уәли хан дүниеден өтті. Орыс деректері Уәли хан 1819 жылы тамыз айларына дейін қайтыс болған деп жазғанымен (3, с.182), соңғы жылдары табылған ханға қойылған құлыптастағы жазбада нақты 1820 жылдың көрсетілуі мәселеге нүкте қойғандай [32, 1206.]. Дегенмен зерттеуші К.Т.Бекимова ханның қайтқан жылын көрсеткен авторлар еңбектерін салыстыра келе, хан 1820 жылдың желтоқсаны мен 1821 жылдың қаңтар айында қайтыс болған. Осы мәселеге байланысты белгілі қазақ шежірешісі М.Ж.Көпейұлының Уәлиге қатысты деректеріне көңіл аудару қажет деген пікір білдіреді [25, 226.]. Болашақта бұл мәселе де мұрағат деректерімен толығына үміттіміз.

Жинақтай айтсақ, қиын-қыстау аласапыран заманда ел үмітін арқалаған Уәли хан Ресейдің отарлауына бірден-бір қарсы күш болды. Ата шежіреде Абылай ұрпақтарына байланысты айтылғандай, олар Ресейге, Қытайға қарсы арыстанша арпалысып өтті. Тарихи деректер Г.Н.Потаниннің Уәли ханға берген «Абылай хан секілді ел билеу қабілетімен ерекшеленбеген адам» деген сипаттамасының біржақты берілген баға екендігін дәлелдейді [33, 341б.]. Оның 40 жылға жуық ел билеген кезеңі қазақ қоғамындағы күрделі өзгерістер мен

көршілес Ресейдің ашық отарлауының күшеюімен ерекшеленеді. Кіші жүзді бөлшектеп басқару, әскери күшпен мәжбүрлеу, қазақтар арасынан орыс саясатын қолдаушыларды шығарып, оларды үнемі қолдап отыру секілді Ресейдің сыннан өткен жоспарлары Орта жүзде толық жүзеге асты. Уәли де сыртқы саясатында Абылайдың көп векторлы бағытын қолданды. Бірақ уақыт өзгерді. Ресей қазақтан асып, қырғыздармен 1785 жылы-ақ байланыс орнатты. Сауда-саттықты дамыту сылтауымен оңтүстікке керуендердің бірінен соң бірі жіберілді. Шен-шекпен, мол сыйлықтар отарлау жолына ағылды. Ресей күшейген тұста Қоқан да қазақтарды қыспаққа алды. Мұндай жағдайда ел билеушілерінің бір легі орысқа арқа сүйей бастады. Орынбор мұсылман діни басқармасы, ол жіберген татар молдалары, дайындаған аудармашылары оңтүстікте ашық үгіт-насихатпен шұғылданды. Мәселен, жалайыр сұлтаны Сүйік Абылайұлына келген татар көпесі С.Құрбанбакиев Ресейдің қуаттылығын, оның ерекше камқорлығын насихаттаған [4, 93б.]. Алысты болжаған саясаттың соңы сұлтандардың Ресеймен жеке байланысына әкелді. Мұның арты мемлекеттік негіз хандық басқарудың біртұтастығына кері әсерін тигізді. Соған қарамастан Уәли хан алған бағытынан бас тартпады. Сондықтан да өле-өлгенше ұлдарын Ресей, Қытай елдерімен бірдей қарым-қатынас ұстауға тәбиеледі. Үлкен ұлы Абас (бір деректе Ғаббас) екі ел саясаткерлерімен де таныс болды. Қытай патшасы оны 1800 жылы-ақ Уәлидің мұрагері ретінде бекітіп, гун атағын береді. 1809 жылы Сұлтанкерей Абасұлы да Қытай патшасымен кездесіп қайтты [24, 51б.]. Жас сұлтандар хан ордасында көршілес халықтар тіліне машықтанған. Хан дүниеден өткеннен кейін-ақ орыс саясаткерлері ханның ұлы және оның отбасы біздің басшыларға риза емес деген қорытынды шығарған болатын [3, с.182]. Уәли ханның саясатын екінші ұлы Ғұбайдолла да (бір деректе Абайділдә) жалғастыруға күш салды. Ғұбайдолла сұлтанның дәстүрлі ел басқаруды сақтауға ұмтылушылығы Ресеймен арадағы жағдайды шиеленістірді. Кейін сотник Карбышев басқарған әскери күшпен сұлтан елден әкетіліп, жер аударылады. Осы арқылы Ресей Орта жүздегі хандық басқаруды тоқтатқандай болды. Қорыта келгенде айтарымыз, Уәли хан - өз заманында ата дәстүр бойынша ел басқарған, қалың қазақтың қамы үшін еңбек сіңірген тарихи тұлға. Қазақтың бас ханы болған әкесі Абылайдың қайраткерлігін қайталай алмағанымен, екі алып мемлекеттің арасында өз саясатын жүргізіп, ел тұтастығын сақтап, олардың елді отарлау жоспарына кедергі болғанын тарих айғақтайды. Ата шежіреде айтылғандай, артына ел келешегі үшін тер төгер, еңбек сіңіретін ұрпақтар қалдырады. Бұған дәлел Шоқандай, Ермұхан Бекмаханов сынды бірегей ұлт зиялыларының ел игілігі үшін қайталанбас құнды мұралар қалдыруы бола алады.

Әдебиеттер

1. Ақбай Н. Шоқан жазып алған аңыздар // Қазақ әдебиеті, 2011, 25 ақпан
2. Төреқұлұлы Н. Қазақтың 100 би-шешені /Атамұра сериясы/. – Алматы: Қазақстан, 1995. -384б.
3. Казахско-русские отношения XVIII-XIX веках (1771-1867 гг.). – Алма-Ата: Наука, 1964. -575с. (алда КРО -2)
4. Махаева А. Қазақ-қырғыз саяси байланыстарының тарихы (XVIII ғасырдың екінші жартысы - XX ғасырдың бас кезі). –Алматы: «Ценные бумаги» баспасы, 2007. -357б.

5. Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А. Из истории Казахстана XVIII века (О внешней и внутренней политике Абылая). –Алма-Ата: Наука, 1988. -144с.
6. Абуев К.Е. Абылай хан и его время. –Астана: Елорда, 2006. -304с.
7. Абылай хан. Өмірі мен қызметіне қатысты құжаттар мен материалдардың жинағы (Құраст...З.С.Тайшыбай). –Петропавл: ЖШС Астана, 2005. -477б.
8. Қазақтың ханы – Абылай: Дәуірі, өмірі мен қызметі: Ғылыми басылым. –Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚ, 2011. Т.2. -640б.
9. Бекмаханова Н. Көктемір туралы аңыз. –Алматы: Жалын, 1983. -184б.
10. Казахско-русские отношения XVI-XVIII веках (Сборник документов и материалов). –Алма-Ата: АН КазССР, 1961. -744с. (алда КРО -1)
11. КРО -1, С.102; Қазақтың ханы – Абылай: Дәуірі, өмірі мен қызметі.-391б.
12. Касымбаев Ж.К. Государственные деятели казахских ханств (XVIII в.). – Алматы: Білім, 1999. – 228 с.
13. История Казахстана в русских источниках XVI - XX веков. VI том. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. -516с.
14. Артықбаев Ж.О. Қоғам және этнос (XVIII ғасырдағы қазақ қоғамының этноәлеуметтік құрылымы). – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2004. -392б.
15. 100 құжат (Қазақ хандығы мен Чиң империясы арасындағы қарым-қатынастарға байланысты құжаттар). – Алматы, 1998. -176б.
16. Андреев И.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков. – Алматы: Ғылым, 1998. - 280с.
17. Материалы по истории Казахской ССР (1785-1828 гг.). Т.IV – М.,-Л.: Наука, 1940. - 543с.
18. Мұқтар Ә. Азаттық таңы жолында. –Алматы: Ғылым, 2001. -151б.; РИССМ. 122 қ., 122/3 т., 1786-1787, 12 іс, 23-26 п.
19. Мұқтар Ә. Азаттық таңы жолында. –159б.; РМКАМ. 10 қ., 3 т., 585 іс, 52 п.
20. РМКАМ. 10 қ., 3 т., 585 іс, 24-51п.
21. Аполлова Н.Г. Экономические и политические связи Казахстана с Россией в XVIII – начале XIX в. –М., Наука, 1960. -456с.
22. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. –Алматы: Санат, 1996. -656с.
23. РИССМ. 122 қ., 122/3 т., 3 іс, 255п.
24. Қазақстан тарихы туралы Қытай деректемелері. I том. –Алматы: Дайк-Пресс, 2005. -396б.
25. Бекимова К.Т. Орта жүзде қос хандық биліктің пайда болуы // Хабаршы «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар», 2010. N10. -18-26б.
26. Қазақстан тарихы (Көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3 том. – Алматы: «Атамұра», 2010. -768б.
27. Мұхаметқанұлы Н. Тарихи зерттеулер: Шежірелік деректер / Дайынд. А.Қожабеков. – Алмты: Жалын, 1994. -144б.
28. Бекимова К.Т. Орта жүзде қос хандық биліктің пайда болуы. - 21-22б.; ҚРОММ. 4 қ., 1 т., 154 іс, 59, 136 п.
29. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т.4. – Алма-Ата: Глав. Редакция Казахской Советской энциклопедии, 1985. -463с.
30. Ерофеева И.В. Казахские ханы и ханские династии в XVIII – середине XIX вв. // Культура и история Центральной Азии и Казахстана:

проблемы и перспективы исследования. Материалы к Летнему Университету по истории и культуре Центральной Азии и Казахстана. –Алматы: Издание Института философии МН-АН РК, 1997. –С.46-144

31. ҚРОММ. 338 қ., 1т., 407 іс., 5п.

32. Әбуев Қ. Қазақстан: тарих пен тағылым. – Елорда, Жібек жолы, 2006.

33. Потанин Г.Н. Ш.Уәлиханов туралы өмірбаяндық мәліметтер // Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы / Шоқан Уәлиханов. – Алматы: «Толағай групп», 2010.Т.5. -528б.

Ә.Қ. Мұқтар ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УАЛИ ХАНА

В статье анализируется общественно-политическая деятельность Уали хана, хана Старшего жуза в 1780-1820 гг., старшего сына известного Абылай хана. Уали хан по примеру отца установил тесные двусторонние связи с Китаем, Россией, постоянно обмениваясь дипломатическими посольствами. Однако именно в период правления Уали хана Россия проводила активную политику колонизации и ввела войска на территорию Казахского ханства.

Ключевые слова: Абылай хан, Казахское ханство, Россия, Китай, Уали хан, Средний жуз.

A.K. Mukhtar THE LIFE AND ACTIVITIES OF WALI KHAN

The article examines the social and political activity Wali Khan, Khan of the Great Horde in 1780-1820. The eldest son of the famous Abylaikhan. Wali Khan, like his father established close bilateral ties with China, Russia, the constant exchanging diplomatic embassies. However, it was during the reign of Wali Khan, Russia has pursued an active policy of colonization and sent troops into the territory of the Kazakh Khanate.

Key words: Abylai khan, Kazakh Khanat, Russian, China, Wali khan, Middle Zhuz.

УДК 94(574) “17/19”:32.019.5

**Ұ.Т. Ахметова – т.ғ.д.,
Г.Е. Бержанова – магистр,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: Gulek_16_85@mail.ru**

ҒАБДУЛҒАЛИ БАЛҒЫМБАЕВТЫҢ ТОРҒАЙ ГАЗЕТІНДЕГІ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Мақалада XIX ғасыр аяғы мен XX ғасыр басындағы қазақ баспасөзі жағдайы сөз болады. Соның ішінде Торғай газетінің халық арасындағы қызметі, онда редакторлық және аудармашылық қызмет атқарған Ғ.Балғымбаевтың газетті шығару жолындағы еңбектері баяндалады.

Түйін сөз: Торғай газеті, Ғ.Балғымбаев, қазақ тарихы, орыс зерттеушілері.

XIX ғасырдың аяғында Торғай облысының орталығы Орынбор қаласында «Тургайские областные ведомости» атты ресми газет шығып тұрды [1, с.17]. Бұл басылымның алғышқы саны 1891 жылы жарық көрді. Оған дейін 90-шы жылдардың алдында жарық көріп тұрған «Оренбургский

листок», «Оренбургское слово» атты орталық басылымдарынан өзге ел ішіне тараған жаңа экономикалық-шаруашылық өзгерістерге байланысты жаңалықтарды халыққа тез жеткізетін алғашқы басылымдардың бірі «Тургайские областные ведомости» газеті болды. Басылымның тұрақты шығуына облыстық басқарма бастығы Иван Иванович Крафт жауапты болды. Бұл газетті шығару үшін облыстағы рухани семинарияның оқытушысы және облыстық мектептердің инспекторы А.В.Васильев пен И.И.Крафт Петербургке газетті ашу туралы өтінішті жолдайды [1, с.19]. 1895 жылдың 1 қаңтарынан «Торғай облысының ведомостволары» газетінің бейресми бөлімі жеке дара «Торғай» газеті атауымен жарық көре бастады. Газет шыққан күннен бастап саяси, әдеби-қоғамдық басылым ретінде көзге түсті. Газеттің бейресми бөлімі 1895-1909 жылдар аралығында шығып тұрған. Осы газеттің 1902-1903 жылдар аралығында қызмет еткен редакторларының бірі Ғабдулғали Балғымбаев болатын. Ол орыс тіліндегі материалдарды қазақшаға, қазақша мәтіндегіні орысшаға аударып отырған. Газеттің қазақ тілінде арнайы бөлімі болды. Ғ.Б. Балғымбаевтың өмірінің Орынбордағы кезеңінде ағартушылық қызметімен қоса журналистік, публицистік, аудармашылық жұмыстарымен көзге түскен. Орынбор тарихшысы Д.А.Сафонов өз еңбегінде Ғ.Б. Балғымбаевтың «Торғай облысының ведомостволары» газетінің негізгі бөлімінде редакторлық қызметті 1902 жылдан 1907 жылдың 28 қаңтарына дейін басқарғанын көрсетеді [2, 88-98 б.]. Қосымша бөлімі аптасына 2 рет, ал 1897 жылдан бастап аптасына 3 рет шығып тұрды [1, с.21]. Бір жылда газет 50 немесе 52 нөмірден аз дана шығармады. 1895-1910 жылдар аралығында ол сан 154-ке дейін жетті. Қалалық жерде тұратын тұрғындар үшін жазылу бағасы 3 рубль болса, ал алыс аймақтағы тұрғындарға 4 рубльге сатылды. 1895 жылы газетке жазылған адам саны – 1000 болса, 1896 жылы – 2000 оқырманға жетті. Басылымға алғашқы қазақша мақала 1892 жылдан бастап шыға бастады [3, 102-105 б.].

Ал 1900 жылдан бастап басылым Б.Бреслина және Жаринова деген жеке баспаханаларда басылған.

Бұл ресми газеттің бетінде жоғары билік органдарының актілері, бұйрықтар, министрліктердің тапсырмалары, басшылардың хаттары, Торғай облысының әскери губернаторының жарлықтары мен бұйрықтары, қазыналық жарнамалар жарық көріп тұрса, бейресми бөлімде түрлі жаңалықтар, Солтүстік телеграфтық агенттің телеграммалары, Торғай облысына қатысты мәліметтер мен құжаттар, соттың шығарған үкімдері, жеке жарнамалар жарық көріп тұрды [4, с.10].

Бұл газетті саралаған тарихшы В.З.Галиев басылымда жарық көрген мақалалардың тізімін жариялады. Шыққан кезеңнен бастап қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, өмірінен қызықтықты материалдар, дін, сот ісі, әсіресе, газет оқырмандарын қызықтырған тақырыбы қазақтың тарихы мен этнографиясы болды. Мысалы, атап айтар болсақ, В.З.Галиев еңбегінде көрсетілгендей, қазақ қымызының орыс патшасына тартылуы, Торғай және Ырғыз қалаларының пайда болуы, Бөрте болысындағы қазақ жылқыларының ат жарысы және көрме туралы, Қостанай уезіне шаруалардың қоныс аударуы, 1880 жылы Торғай облысындағы жұт туралы, қазақ мақал-мәтелдері, қазақ тарихи шежірелері жарияланған [1, с.21]. Сонымен қатар, «Сұлтаны, тарханы, бии» деп аталатын тарихи анықтамалық мақаласында осы 3 терминнің шығу

тегі және ол атақтардың кімдерге берілу керектігі талқыланған. «Сұлтандар» қазақ хандарының ұрпақтары болса, ал «Тархан» атауы XVIII ғасырдың соңына дейін көптеген деректерде кездеседі. Бұл атақты қазақтарға орыс үкіметіне қызмет еткені үшін беріп отырған. Ал «Би» атағы ерте кезде халық арасындағы дау-жанжалдарды шешетін адам ретінде қаралса, кейін олар «халық қазылары» болып есептелген. Олар өз жұмысын тоқтатқан кезеңде бұл атаудан да айрылатын болған [5, с.2-3]. Ал газеттің бейресми бөлімінде қазақ арасында кең тараған ертегілердің бірі «Итыгиль» жарияланған. Итыгиль бір байдың 10 ұлының ең кенжесі болады. Ол дүниеге келісімен өзінің ақылымен, батырлығымен көзге түседі. Ағаларымен бірге байдың бір үйдегі 10 қызының кенжесі Кенжекейге үйленеді. Ал екінші әйелін аларда ол шайтанның кедергілеріне тап болып, сол кедергілердің барлығынан аман өткен Итыгиль Тоқтамыс ханның қызын алып, аман-есен еліне келеді [6, с.2-3]. А.Матовтың «О развалине Балгасын» атты мақаласы газеттің №124-ші, №125-ші сандарында жарияланды. Балгасын қалдығы Ырғыз қаласының оңтүстігінде орналасқан Қарасор өзенінің бойында орналасқан [7, с.1]. Сол маңайдағы халықтың айтуы бойынша, Балгасын деген қала болған. Ал қалада атақты бір байдың әдемі қызы болып, ол ойламаған жерден ауырып қайтыс болады. Қызының қазасына налыған әкесі биік мұнара тұрғызады. Кейін осы мұнараға келген адамдар бұл жердің қасиетті жер екенін байқаған. Уақыт өте мұнараның сыртқы келбеті бұзылған. Матовтың айтуы бойынша, мұнара Әмір Темір кезінде салынған ескерткіштерге өте қатты ұқсас екенін жазып өткен [8, с.2-3].

1905-1907 жылдардағы бірінші орыс буржуазиялық революциясы қарсаңында бұл газет бетінде қазақ еңбекшілерінің екі жақты езгіге түсіп отырғандығын баяндайтын материалдар да жарық көрген. Міне, осыған қарап, біз «Торғай облысының ведомстволары» мен «Торғай» газетін Қазан төңкерісіне дейінгі орыс баспасөз материалдары қазақ тарихының белгілі бір кезеңінен құнды хабар берер салыстырмалы тарихи дерек ретінде қарастырамыз. Осы басылымдармен жұмыс жасаған Г.Балғымбаев туралы да «Торғай» газеті арқылы бізге бірнеше деректер жеткен [2, 88-98 б.].

Айта кетер болсақ, Торғай облысының Қостанай және Ақтөбе уездерінің Орынбор оқу округі жанынан «Бастауыш білім беру туралы қоғамдық кеңес» жұмысының мәліметтері «Торғай облысының ведомстволары» газетінде жарық көрді. Бұл қоғамның басшысы А.Е.Алекторов болды. Осы ағарту бағытында құрылған қоғам құрамындағы мүшелерін бірнеше топқа бөліп көрсеткен: құрметті мүшелер, теңдестірілген мүшелер, нақты мүшелер. Нақты мүшелердің құрамында Қарабұтақтағы 2 сыныптық училищенің басқарушысы Ғабдулғали Балғымбаевтың да аты-жөні кездеседі [9, с.6 – 8].

Жалпы бұл газет білім беру саласына қатысты біраз мәліметтерді жариялаған. 1896 жылы «Тургайская областная ведомости» газетінің «Тургайская иллюстративная газета» деп аталатын қосымшасында Қостанайдағы 2 сыныптық орыс-қырғыз училищесінің ашылғанына 35 жыл толуына орай арнайы құттықтау мақала жарық көрді. Училище 1861 жылдың 1 қыркүйегінде ашылып, өз жұмысын 23 оқушымен бастады [10, с.297-298]. 1897 жылы «Торғай» газетінде «Начальное образование в Тургайской области среди киргиз и русской населения» - деген мақала жарық көрген. Бұл мақалада сол кезеңдегі нақты статистикалық мәліметтер келтіріледі. Мақаладан қазақ мектептерінің саны 52, орыс мектептерінің саны 41, қазақ мектептеріндегі

оқушылардың саны 963, орыс мектептеріндегі оқушылардың саны 1490-ға жеткендігін байқаймыз [11, с.2-3]

«Торғай» газеті орыс патшасының білім беру мәселесі бойынша саясатын насихаттаушы болды. Осы газетте жарық көрген «По поводу пожертвований киргизов в образование», - деп аталатын мақалада білім беруге қажет қаражатты жинаудағы қазақтардың берген көмегі жазылған. Қайырымдылық көмегін жасаған қазақтар ішінен Ақмырза Тастеміров, Беймін Атантаев, Мұхамеджан Ибрагимовтарды айтуға болады [12, с.1]

Ал Ғабдулғали Балғымбаевтың «Торғай» газетінің №45 санына шыққан мақаласы 1895 жылдың 29 қазанында «Открытие женского русского киргизского училища в Карабутаке», - деген атаумен басылды [13, с. 204].

Кейін 1904 жылдың 10 желтоқсанындағы №48 нөмірінде, 17 желтоқсанында №50 нөмірінде Ғ.Балғымбаевтың «Бесіктен бейітке дейін» деген ірі мақаласы жарық көрді [1, с. 27]. Бұл мақалада қазақ халқының басқа халықтармен салыстырғанда білімге құштарлығы, орыс тілін үйренуге деген ынтасы туралы ашық жазылады [14, 132 б.].

1907 жылы 4 ақпандағы «Торғай» газетінің №5 санында «Ғ.Балғымбаевты шығарып салу» мақаласы жарияланады. Мақалада оның Торғай облыстық басқармасының газет столы меңгерушілігінен Торғай облысының қазақ мектептерінің инспекторы қызметіне ауысқаны хабарланып, қысқаша өмірбаяны туралы қысқаша мәлімет беріледі [4, 88-98 б.].

Торғай газетіне Ғ.Балғымбаевтың білім саласына, салт-дәстүрге байланысты жинақтаған мақалалары жарық көріп отырды. Айта кететін болсақ, «Программа предметов, пройденных киргизскими воспитанниками в школе, учрежденной при Оренбургском укреплении», «Из описания художника Чернышева о киргизской школе», Күдері ақынның «Қырғыздың (қазақтың) қайғысы» атты өлеңін айтуға болады. Бұл өлеңді Ғабдулғали қазашадан орысшаға аударған. 1880 жылғы қазақ жерінде болған жұт туралы да айтылған [13, с. 349]. Бұдан байқағанымыз редакторлық қызмет атқарған Ғ.Балғымбаевтың оқу ағарту саласындағы негізгі жұмысымен тығыз ұштастыра жұмыс жасағандығын байқаймыз.

Бұндай мақалалармен қатар, Торғай газетінде мемлекеттік мәселелер де қаралған. Әскери губернатордың бұйрықтары, Торғай ауыл-шаруашылық қоғамының хаттамалары жарық көріп тұрды.

Басылымда жарияланған хаттамалардың бірі, Ғ.Балғымбаевтың А.А.Ломачевскийдің ұсынысымен Торғай ауыл-шаруашылық қоғамының мүшелерінің құрамына еніп, бас есепші болып тағайындалғандығы жарияланған [15, с.1]. Осы Торғай ауыл-шаруашылық қоғамының мүшелерінің отырысында Ғабдулғали «Торғай даласындағы ауыл шаруашылығын дамыту мәселесіне көп көңіл бөлу керек екендігін айтқан және оның ойымен әскери-губернатор Ломачевский, вице-губернатор Богданович бірауыздан келіскен». Бұдан Балғымбаевтың тек қана ағартушылық емес басқа да облыстағы қоғамдық мәселелерге де белсене араласқандығын байқауымызға болады [16, с.1].

«Тургайская областная ведомости» газетінің №13 нөмірінде Торғай облыстық әскери губернаторының 1906 жылғы 18 наурыздағы №29 бұйрығы жарияланған. Осы бұйрығында Торғай облыстық басқармасының басылым столы бастығы Ғ. Балғымбаевтың Мемлекеттік Дума сайлауына байланысты Ырғыз және Торғай қалаларына іссапарға жіберілгендігі туралы жазылған [17, с.1].

Балғымбаевтың «Тургайская областная ведомости» газетінің редакторы мен басылымының бастығы қызметінен 1907 жылдың 25 қаңтарынан бастап босап, 1 ақпаннан бастап Торғай облысының 1-ші ауданының халық училищесіне инспектор қызметіне ауысқандығы туралы Әскери губернатордың 1907 жылғы 31 қаңтардағы №18 бұйрығы жарияланған [18, с.1]. Осы бұйрықтан кейін Балғымбаев өз қызметін инспекторлықпен тығыз байланыстырып, бүкіл ғұмырын ағартушылыққа арнағандығын көруге болады. Кейін инспекторлық қызметі кезеңінде мектептерге қатысты жылдық есептер, хабарламалар, білімнің маңызы туралы мақалаларын шығарып тұрған.

Жалпы XIX ғасырдың II жартысында шығып тұрған «Тургайская газета» басылымы «Тургайские Областные ведомости» басылымының қосымшасы ретінде орыс және қазақ тілінде шығып тұрған. Яғни, Ресейдегі ғылым және техника, экономика, ресми жаңалықтар қазақшаға аударылып жарық көріп отырса, керісінше жергілікті қазақ халқының жаңалықтары, өмірі, мәдениеті, тарихы мен әдебиеті туралы мәліметтер орыс тілінде жарық көрді [19, с. 27-28]. Балғымбаев Ғабдулғали өзі қызмет еткен редакторлық қызметі кезеңінде аудармашылық жұмысымен көбірек айналысқан. Торғай газетінің шығуында Балғымбаевтың атқарған рөлі зор деуге де болады. Өйткені басылым редакторы бола жүріп, қазақ халқы туралы тарихы, мәдениеті, шаруашылығы жөніндегі көптеген мәліметтерді газет бетіне жарыққа шығарған.

XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басындағы қазақ баспасөзі жеке қалыптасқанға дейін ресми мемлекеттік орыс үкіметінің газеті бола тұра, қазақ халқы арасына тарап, жергілікті қазақ ұлты туралы мәліметтер жарияланған кезең еді. Әрі халқымыздың тар жол тайғақты кезеңі туралы нақты тарихи мәліметтер алуға қазірде мүмкіншілік туып отыр. Осындай аласапыран кезеңде халық тағдыры мен қоғам өмірінің шындығын жариялаған Торғай газеті және оның белгілі мезетте редакторы болған Ғ.Балғымбаев қызметін саралау арқылы өткен тарихымызды сараптауға мүмкіншілік алып отырмыз.

Әдебиеттер

1. Галиев В.З. Казахстан на страницах дореволюционной печати («Сибирская газета», «Тургайская газета»). – Алматы: Национальная библиотека РК, 2000. – 185 с.
2. Ахметова Ұ.Т. Ғ.Б. Балғымбаев және Орынбор ғылыми мұрағаттық комиссиясы // Отан тарихы, 2008. №2. - 88-98 бб.
3. Ахметова Ұ.Т. Орынбор ғылыми мұрағаттық комиссиясы және Торғай облыстық газеттері. / «Қазақ әдебиеті және қазіргі заман» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдар жинағы. - Атырау. 2007. 28-29 қараша.-102-105 бб.
4. Объявления // Тургайские областные ведомости.- 1893. №52 - 26 декабрь. – с.10
5. Султаны, тарханы, бии // Тургайская газета. – 1897. №120 - 10 октябрь.- с.1
6. Итыгиль (Киргизская сказка) // Тургайская газета. – 1897. №86 - 23 июль.- с.2-3

7. О развалине Балгасын // Тургайская газета. – 1897. №124 - 19 октябрь.- с.1
8. О развалине Балгасын // Тургайская газета. – 1897. №125 - 22 октябрь.- с.2-3
9. Список членов общества попечения о начальном образовании в Кустанайском и Актюбинском уездах Тургайской области // Тургайская областная ведомости.- 1898. №5 - 5 февраль. –с. 6-8
10. Кустанайское 2 – х классное русско – киргизское училища (По поводу 35 – ление существования) // Тургайская иллюстративная газета. – 1896. №37 – 8 сентябрь.- с.297 – 298
11. Начальное образование в Тургайской области среди киргиз и русской населения // Тургайская газета. – 1897. №37 - 26 март.- с.1-2
12. По поводу пожертвований киргизов в образование // Тургайская газета. – 1897. №51 - 2 май.- с.1
13. Алекторов А.Е. Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах. - Казань, 1900. - 855 с.
14. Ламашев.Ә. «Ыбырай Алтынсарин және оның орыс достары мен ізбасарлары. - Алматы: Қазақстан, 1988. - 184 б.
15. Журнал собрания членов учредителей «Тургайского сельско – хозяйственного общества» // Тургайская газета. – 1903. №22 - 25 май.- с.1
16. Протоколы заседания «Тургайского сельско – хозяйственного общества» // Тургайская газета. – 1903. №37 – 7 сентября. – с.1
17. «Приказы господина Военного Губернатора Тургайской области» // Тургайская областная ведомости.- 1906. №13 - 25 март. – с.1
18. «Приказы господина Военного Губернатора Тургайской области» // Тургайская областная ведомости.- 1907. №5 – 3 февраль. – с.1
19. Абилхасимова Б.Б. Казахизмы русскоязычных газетах Казахстана (II половина XIX века) Исследование и словарь.- Алматы: Издательство «Арыс», 2006. – 116 с.

У.Т. Ахметова, Г.Е. Бержанова
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ Г.БАЛГИМБАЕВА В ТУРГАЙСКОЙ ГАЗЕТЕ

В данной статье проведен анализ публикациям опубликованных в период редакторской деятельности Габдулгали Балгимбаева в Торгайской газете.

Ключевые слова: Тургайская газета, Г.Балгимбаев, история казахов, русские исследователи.

U.T. Ahmetova, G.E. Berjanova
G.BALGIMBAYEV'S OCCUPATION IN THE TURGAI NEWSPAPER

In this paper, an analysis of the publications Gabdolgalı Balgymbaeva published between editorial work in the newspaper Torgay.

Key words: newspaper Torgay, G. Balgymbaev, the history of Kazakh, Russian researchers.

УДК 94(574) “17/19”:32.019.5

Ұ.Т. Ахметова – т.ғ.д.,
А.Е. Жаркемалиева - магистрант,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: asilhanym@mail.ru

ОРАЛ ҚАЛАСЫНДАҒЫ ҒЫЛЫМИ ҚОҒАМ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚЫЗМЕТІ

Андатпа. Мақалада Қазақстанды зерттеу қоғамының Орал бөлімшесінің құрылуы мен қызметі, оның мүшелерінің жан-жақты зерттеулері мұрағат деректері мен жергілікті, ғылыми басылымдарға сүйене отыра қарастырылады.

Түйін сөз: Қазақстанды зерттеу қоғамының Орал бөлімшесі, қазақ тарихы, бөлімше мүшелері, ізденістері.

Қазақстанды зерттеуге өз үлесін қосқан Орынборда құрылған 1887-1918 жылдар аралығында жұмыс жасаған Орынбор Ғылыми мұрағаттық комиссиясы болатын. Ғылыми комиссия тараған соң қызметін жалғастырған 1920 жылы құрылған Қырғыз зерттеу қоғамы болатын. Қырғыз (1925 жылдан Қазақстанды зерттеу қоғамы – Ұ.Т., Ж.А.) өлкесін зерттеу қоғамының бөлімшелері Ақтөбеде, Семейде, Қостанайда, Сырдарияда, Ақмолада ашылған болатын. Осы бөлімшелердің ішінде қарқынды жұмыс жасаған Қазақстанды зерттеу қоғамының Орал қаласындағы бөлімшесі еді.

1924 жылдың 13 мамырында «Дома Крестьянина» мекемесінде П.В. Калачевтің басшылығымен және топ мүшелерінің ықпалымен жергілікті өлкені зерттеу қоғамын құру туралы жиналыс болып өтті. Қырғыз өлкесін зерттеу қоғамының Оралдағы бөлімшесі 1919 жылы құрылып, қоғам Орынбордың облыстық орталығында тіркеліп, әскери оқиғалар нәтижесінен, ғылыми, бейсаяси жағына байланысты өз қызметін тоқтатады. 1921 жылы «Красный Урал» газетінің редакциясының ықпалымен қайта құрылады. Қоғам өз қызметін атқара бастағанмен, бірақ сол жылдардағы аштықтың кең етек алуы мен қарақшылықтың басымдылығы, қоғам мүшелерінің жұмыс бастылығы салдарына байланысты бөлімше жұмысы аяқсыз қалды. 1923 жылдың күзінде жергілікті өлкені зерттеу қоғамын қайта құру туралы ой туындап көптеген себептердің салдарынан кейінге қалады.

1924 жылы соңғы өлкетанушылық съезінде тек ғылыми өлкетанушылық қана емес, сонымен бірге ғылыми-практикалық мақсатында ескере түсті. Осы съезде 7 мүшеден тұратын ұйымдастыру бюросы сайланып, осы жиналыста И.В.Ларин «Почвы и растительность Чжинского района» баяндамасын оқыды [1, 8 б.].

1924 жылдың сәуір айының басында құрамында И.В.Ларин, П.В.Калачев, И.И.Фолиманов, Г.С.Якимович, П.Я.Иванинков мүшелерінің бастауымен Орал губерниясының Атқарушы Комитетіне жіберген өтінішінде Орал губерниясының Қырғыз өлкесінің зерттеу қоғамын құруға рұқсат сұраған. Атқарушы Комитет және басқа да мекемелер басшылары бұл бастамаға дұрыс қабылданған шешім деп қарап губерниялық Атқару Комитетінің Президиумы мәжілісінде 1924 жылдың 24 сәуірінде Қоғамды құруға рұқсат еткен [2, 34-п.]. 1924 жылдың 24 қыркүйегінде Орал Губерниялық Әкімшілік бөлімшесі Қырғыз зерттеу қоғамының Орал бөлімшесін тіркеу туралы қаулысы қабылданып, 1924 жылдың 26 қыркүйегінде куәлігі берілді [3, 84-п.].

Сонымен Қырғыз өлкесін зерттеу қоғамының Орал бөлімшесі ресми түрде құрылады. Алғашқы күндері Баскарма бөлімшесі тірегі болатын өзінің негізгі мүшелерін толықтыра бастады. Сол кезде мүшелікке толық 42 азамат, атап айтсақ Калачев П.В., Филимонов И.И., Ларин И.В., Иванников П.Я., Потапов А.Г., Ванюшин С.Г., Трублаевич Н.Д., Мальцев П.Г., Мюллер Е.К., Якимович Г.С., Джаленов К.Д., Кукебаев М.К., Емелин, Феоктистов Н.В., Спожинецев, Щелоков Б.К., Мусатова, Шапошников А.А., Шапошников С.А., Степанов, Калинин И.А., Тимофеев М.К., Андреев М.Н., Букейханов Г., Кожевников И.Х., Хремин, Иванов П.В., Салин, Логашкин Л.А., Карачев К.М., Джумабаев, Прянишникова, Маклаков Г.М., Соколова Ю.А., Данилевский К.В., Бошкнятов К.П., Попов М.К., Найденов А.В., Альбанов П.А., Аманжулов, Рацулл, С.Г. Верушкин кіреді [2, 37-38 п.]. Қоғам мүшелеріне дара тоқтала өтсек, Орал бөлімшесі комиссия төрағасы Калачев Павел Васильевич 1891 жылы 10 желтоқсанда Змеиногорск Томскіде (Алтай губерниясында) дүниеге келген. 1901 жылы бір кластық шіркеулік мектепке барып, оны 1903 жылы бітіреді. 1903 жылы Устькаменгорск қала мектебіне қабылданып, оны 1904 жылы көктемде бітіріп шығады. 1904 жылы күзде отбасымен Змеиногорсктен Семипалатинскіге көшіп келеді. Семипалатинскіде 5 класты қала мектебіне барып, мектепті 1908 жылы бітіріп шығады. Бірақ отбасы жағдайына байланысты білімін әрі қарай жалғастыра алмаған. Училищені бітірген соң жұмыс табу оңайға түспей, сырттай бөлімде есепші мамандығында оқиды. 1908 жылдан 1909 жылға мамыр айына дейін Змеиногорскіде кеңсе қызметкері болып жұмыс жасайды. Мамыр айының соңында Семейге оралып, Семей бөлімшесінің «ВОГАУ» сауда үйінде кеңсе қызметкерінің жұмысын атқарып, кейін 1913 жылдың 1 желтоқсанына дейін есепші қызметін атқарады. Қызметте жүріп, 1912 жылдан Семей музыкалық-драмалық қоғамының әкімшілігінің мүшесі, Семей қоғамының бастауыш білім беру бөлімінде қамқоршылар мүшелігінде болған. Осы кезде өлкетанушылық жұмыстармен айналысқан. 1913 жылдың 4 желтоқсанынан Енисейск губерниясы Ачинск қаласына 29-шы Сібір атқыштар полкінің 3-ші атқыш ротасына қабылданады. Ротада 1914 жылдың ақпан айына дейін, 1914 ақпанынан Ачинск Әскери шаруашылық құрылыс комиссиясына ауыстырылып, 1914 жылдың 29-шы қарашасына дейін болады. Империялық майданға кеткенге дейін, құрылыс комиссиясында іс жүргізуші қызметін атқарады. Майданға 1914 жылдың қараша айынан Ачинск қаласынан шығып, 1914 жылдың 13 қазан айында Варшава марштық теңіз ротасының 53-ші сібір атқыштар полкіне қатардағы жауынгерлер құрамына 1914 жылдың 6 желтоқсанына қызмет етеді. 1914 жылдың 6 желтоқсанынан 1918 жылдың 5 қарашасына дейін Германияда тұтқында болады. Осы уақытта Бютов, Данцинг қалаларында алғашында тұтқындардың лагерінде, кейін Зенсбург қаласының жақын маңдағы ауданында кірпіш заводында, Виллинберг ауданында ауыл-шаруашылық жұмыстарын, Найденбург қаласының ауданында ағаш тілгіш заводында жұмыс істеген.

1918 жылдың 28 желтоқсанында Қазан губерниясының Пленбег коллегиясының бөлімінде есепші болып қызметке тұрып, кейін Пленбег бөлімінің және осы кезде жалпы есепшілердің меңгерушісі болған. 1921 жылы 1 наурызда жоғарғы инспектор және басшылықтың орынбасары қызметін атқарған. 1921 жылдың 8 қарашасында Губерния комитетінің және

губерниялық атқару комитетінде қабылдаған қаулыға сәйкес Семей Губерниялық бөлімінің меңгерушісі қызметінде болған. Бұл қызметте 1923 жылдың 15 мамырына дейін болып ГИК мүшесі, Орыс Географиялық қоғамының Семей бөлімшесінің басқа да қоғамдық ұйымдарда қызметін атқарған. 1923 жылдың 15 мамырынан бастап Орал атқарушы комитетінің губерниялық бөлімінің меңгерушісі қызметінде 1924 жылдың 15 сәуіріне дейін болады. 1924 жылдың 2 сәуірінен Орал губерниялық статистикалық бюросының меңгерушісі қызметіне тұрады. Сонымен қатар, 1923 жылдың желтоқсанынан Орал губерниялық атқарушы комитетінің (ГИК) мүшелігінде, Губерниялық ғылыми-жоспарлы комиссиясының мүшелігінде, 1923 жылдың 3 қыркүйегінен Доброхим тексеру комиссиясының өкілі болған. 1924 жылдан қазіргі кезге дейін Қазақстанды зерттеу қоғамының Орал бөлімше басқармасының өкілі және 20 ақпаннан құрметті мүшесі болған. Осы жылдың 6 мамырынан Орал губерниялық мұражай кеңесінің өкілі болып, 1925 жылдың қарашасынан ВКП Орал губерниялық комитетінің испарт (история партии) бөлімінің уақытша міндетін атқарушы болған [4, 31-32 п.].

Осы бөлімшеге мүше болған - Ванюшин Сергей Григорьевич 1893 жылы 6 қазанда Орал губерниясында дүниеге келген. Алғашқы білімді үйден алып, кейін Лухов училищесінен білім алуға жіберіліп, Лухов семинариясының 4 класты орта білімін аяқтаған. 1913 жылы азаматтық оқу орындарынан білім алу мақсатында семинариядан шығып, осы жылы Киев коммерциялық институтының Сауда-техникалық бөліміне оқуға түсіп, 1919 жылы бітіріп шығады. 1916 жылы Самара жер басқармасында санақ бойынша аудандық басшы қызметін атқарады. 1922 жылдың бірінші жартысында Оралда Губерниялық сауда бөлімінің тауар алмастыру экспедициясында кеңсе басшысы, кейін Орал губерниялық статистикалық бөліміне жұмысқа келген. 1925 жылға дейін ауыл шаруашылық статистикалық бөлімінде қызмет атқарған. 1925 жылы Өнеркәсіп және Еңбек бөліміне секция меңгерушісі қызметіне келген, реалдық училищені бітірген. Осы саланың тапсырмасы бойынша Орал өзенінің балық шаруашылығына зерттеу жүргізген. Қазіргі таңда жергілікті өлкені зерттеу қоғамының мүшесі қызметін атқарады [5, 56-п.].

Ал келесі мүшесі Мальцев Павел Геннадиевич 1892 жылы 24 желтоқсанда Тула қаласында дүниеге келген. Орал қаласына келгеннен Мукомольдық бірлестік кеңсесінде есепші болып қызмет атқарған. 1912-1913 жылдары реалдық училищені бітіргеннен кейін, 1914 жылы Москва шаруашылық институтына оқуға түсіп, екі жыл білім алып шығады. Облыстық баспа статистикалық басқармада есепші қызметін атқарған. Кеңес билігі кезінде Орал қаласында Губерниялық сауда бөлімінен кейін губерниялық жер басқармасы (ГЗУ) бөлімшесінде, агрономының көмекшісі және есепші қызметінде болған. 1922 жылдың 22 қаңтарынан Орал губерниялық статистикалық бюросына түсіп, қазіргі кезге дейін болады. Ақпан төңкерісінен кейін Орал облыстық азық-түлік басқармасында және қазан төңкерісінен кейін қазандық банкінде 2 жыл шамасында қызмет істейді. Кеңес билігі кезінде 8 айдай Губерниялық сауда бөлімінің статистикалық бөлімінде қызметте болады. 1922 жылдың 1 қаңтарынан губерниялық статистикалық бөлімнің ауыл-шаруашылық статистикалық бөлімінде жұмыс істейді. 1922 жылы І-ші, ІІ-ші Қазандық статистикалық конференцияда және Москвадағы статистикалық одақ конференциясына қатысады [6, 47-п.].

Мюллер Елезавета Карловна 1923 жылдың 19 қыркүйегіндегі №107 бұйрық бойынша экономикалық секцияның меңгерушісі қызметіне тағайындалған [7, -10 п.]. Е.К.Мюллерге 1914-1915 жылы Орал әскери гимназиясының 8-ші педагогикалық сыныбында оқығандығы туралы куәлік берілген [7, 15-п.].

Трублаевич Николай Дмитриевич Орал ерлер гимназиясын бітірген. 1920 жылдың 19 маусымынан бастап губерниялық статистикалық бюросында санақ тіркеуші қызметін атқарған. 1922 жылдың сәуір айынан бастап Әлеуметтік статистикалық секция меңгерушісі болып, кейін Губерниялық халықтық оқыту бөлімі мен губерниялық комитет қызметін атқарады. Статистика бойынша жергілікті «Красный Урал» газетінде бірқатар мақалалары шыққан [8, 44-п.].

Қазақстанды зерттеу қоғамы ғылыми зерттеулерді жинақтап, «Труды» атты мерзімдік басылымдарын шығара бастады. Баспа беттерінде қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысының тарихы, этнографиясы, қазақтардың ауыз әдебиеті, ертегі, тұрмыстық және қолданбалы өнері туралы қоғам мүшелерінің зерттеу нәтижелері жарияланды. «Труды» басылымдарында Орал өлкесіне байланысты зерттеулерді атасак, профессор Б.А. Федеченко мен И.В.Лариннің «История исследования растительность Уральской губернии» атты еңбегінде, Жайық өзені бойында орналасқан кен байтақ даланы суреттей келе, сол даладағы қорғандарды, жан-жануарлары, құстарын, өзені бойындағы тоғай ормандары, сонымен қатар, шипы, осетры, белуг, сазан тағыда басқа түрлі балықтарға бай екенін атап өткен. XVII-XVIII ғасырлары орал казактарының келуі біршама өзгерістер алып келеді. Сол кезден бастап казактар Орал, Елек, Гурьев, Калмыков, Гребенщиков, Сарайшық қалаларына қоныстана бастады. Осы кезде Орынборда Орал губерниясын алғаш зерттей бастаған Петр Рычков 1748 жылы Орал казак старшиндарының сөздерінен Орал казактарының тұрмыс-тіршілігін, табиғатын, тарихын жаза бастайды. 1762 жылы жарық көрген Арал – Каспий өңірінің халқы мен табиғаты туралы жазған очеркі «Топография Оренбургского губернии» еңбегі шығады. Ғылыми Академияның зерттеулері мен Екатерина II-нің бұйрығы арқылы, 1767 жылы ұйымдастырылған бес ғылыми экспедицияның үшеуі, П.С. Паллас, И. Лепехин және И.П. Фальктің экспедициясы Орал губерниясын зерттеуге бағытталған еді. Академик Перт Симон Паллас Ленинградтан басқа экспедициялар сияқты 1768 жылы шығады. Симбирскіде қыстап, 1769 жылдың көктемінде Самара арқылы Орынборға бағыт алып, 27 шілдеден 10 тамыз аралығында Орал губерниясының халқы, тұрмыс-тіршілігін, балық аулау әкімшілік басқармасын, мал шаруашылығын, жер шаруашылығын зерттей бастады. 11 тамыз күні Орал губерниясынан шығып, Қамыш – Самар көлдері мен Горск ауылынан Индер көлінің тауларын, Гурьев халқы мен өңірінің табиғатын зерттей бастайды. Кейін Оралға қайтып келіп, 6-20 қыркүйек аралығында Орал өңірін зерттеуге қайта кіріседі. Келесі экспедиция жетекшісі Иван Лепехин осы жылы 19-23 тамыз аралығында Гурьевті зерттеп, Солянка, Камен аралы, Орал өзенінің оң жағалауларына барып, Палластың бағытымен Орал арқылы Орынборға кетеді. Ал ботаник Иоган Петр Фальктің бастауымен жүргізілген экспедиция Волга өзені, Рын – құмдары арқылы 1770 жылы 22 шілдеде Кіші Өзен өзеніне келіп жетіп, кейін Үлкен Өзен өзені арқылы Қамыш – Самар көлі, Кушум мен Орал өзені арқылы 28 шілдеде Оралға келіп, 4 күн болып Орынборға аттанған. Қазақ

өлкесін зерттеуге үлес қосқан осы жүргізілген үш экспедицияға және басқа да орыс зерттеушілерінің жүргізілген зерттеулеріне тоқталып кеткен [9, с.115-130]. Сонымен қатар, Орал өңірінің өсімдіктерін зерттеуді 1918 жылы И.В. Ларин бастайды. 1920 жылы оған Е.А. Дорогоневская мен Л.Ф. Буренина қосылады. 1921 жылы олар Орал ауылшаруашылық тәжірибелі станция мен дала ұйымдарының егістік аумағының өсімдіктерін зерттей бастайды. Бұл зерттеуге С.М. Верушкин, Е.А. Дорогоневская мен Л.Ф. Буренина қатысып, 1922 жылы оны С.М. Верушкин жалғастырады. Осы кезде колониялдық Орал – Бөкейлік экспедиция ұйымдастырылып, оның құрамында жүріп И.В. Ларин батыстағы Чижинск аймағында жұмыс жасайды. 1924 жылы И.В. Ларин К.М. Мусатовпен бірге Чижинскінің солтүстігін зерттей бастайды. 1924 жыл мен 1925 жылдың басында И.П. Крашенинков пен И.В. Лариннің еңбектері бірге жарияланып, осы еңбекте қазақ өлкесінде атқарылған зерттеулерге тоқталған [9, с.130-132]. Сондай-ақ, А.Ф.Рязановтың «Отголоски Пугачевского восстания на Урале, в Киргиз – Кайсацкой Малой Орде и в Поволжье» [9, с. 197 – 216], И.В.Ларин және Т.Ф.Тихомировтің «Почвы, растительность и их хозяйственное значение участка Уральской и сельскохозяйственной опытной станции» [10, с.5-24] атты зерттеулері жарық көрді.

Орал бөлімшесінің ғылыми-зерттеу қоғамы мүшелері қоғамның мақсаттары мен міндеттерін жүзеге асырудың бірнеше мүмкіндіктерін қарастырды. Біріншіден, дәрістер мен баяндамалар ұйымдастыру, екіншіден, мерзімді басылымдар беттерін пайдалана ғылыми танымдық мақалалар, хабарламаларды шығаруды жоспарлады. Қоғам мүшелерінің мынадай тақырыптарда дәрістері мен баяндамалары тыңдалды. Атап өтсек, И.В.Лариннің «Изучение Уральской губернии» және «Растительность Уральской губернии», И.И. Фолимановтың «Гидрография Камыш-Самарского западины», Рацуллдің «Торговые сорта хлебов в условиях Уральского рынка» және «Вредители зерна в Уральской губернии и борьба с ними», Г.С.Якимовичтің «Сопоставление паровоза с тепловозом», П.В.Калачевтің «Букеевская губерния в прошлом и настоящем», А.Г.Потаповтың «Опыты хлопководства в Прикаспийских степях», И.И.Фолимановтың «Орошение Чижино-Слаухинского района и мелиоративной возможности», профессор Рыковтың «Изучение Уральской губернии в археологическом отношении» [2, 39 п.]. Сонымен қатар, Красный Урал газетіне Дом крестьянина мекемесінде И.В.Лариннің «Почвы и растительность Уральской губернии» дәрісі [11,4 б.] және Орал бөлімшесінің мүшесі И.С.Фолиманов «Гидрография Камыша – Самарской западины и мелиоративные возможности» тақырыбында баяндама оқитыны туралы хабарлама берілген [12, 4 б.].

Қоғамның алғашқы атқарған жұмысы 1925 жылы Шалқар көлін гидробиологиялық және гидроихтиологиялық қатынаста зерттеу болып табылды. Гидробиологиялық және ихтиологиялық саласында зерттеуді Л.И.Паллон, М.И.Маркун мен И.Х.Кожевников жүргізді. Л.И.Паллонның «Озера Чалхар в Уральской губернии» атты еңбегінде Шалқар көлін гидробиологиялық және гидробиологиялық жағынан зерттеуге 1925 жылы Ресей Гидробиологиялық институты жіберуімен келген, көлді зерттеу Қырғыз өлкесін зерттеу қоғамының Орал бөлімшесінен бөлінген қаржысына зерттелді. Л.И. Паллон Шалқарда 36 күн, яғни маусым мен тамыз айларында аралығында болады. Шалқар көлінің орналасқан жері, аумағы және онда кездесетін минералдар,

суының көлемі, су тәртібі, суының тұздылығы, өсімдігі туралы айтып кеткен. Қорыта келе Қоғам басқармасына экспедиция жүргізуіне көмек көрсеткені үшін төрағасы П.В. Калачев пен хатшы С.Г. Ванюшинге ризашылығын білдірген болатын [13, с. 73 – 101]. Сонымен қатар, топырақтанулық-ботаникалық зерттеулерді К.М. Мусатов пен С.М. Верушкиннің көмегімен И.В.Ларин жүргізді. Бұл жұмыстың нәтижелері тек қолжазбаларда көрсетілген. Геологиялық зерттеуді профессор С.С. Неуструев жүргізді. 1925 жылдан кейін «Советская степь» газетіне: «Археологическое экспедиция профессор П.С. Рыкова в Уральской губернии», «Исследование озера Чалкара», «К изучению Уральской губернии», «Исследование рыболовства и рыбободства на реке Урале» ғылыми мақалалары жарыққа шыққан [2, 40-п.]. Ал 1926 жылы бөлімше бастамасымен профессор Л.С.Берг пен В.В.Петровтың жетекшілігімен Орал өзенінде балық аулауды зерттеді. 1927 жылдан Қоғам Орал округінде фенологиялық бақылау ұйымдастырады. Әрине, бақылау тарапы Өлкетану бюро орталығы мен Орыс Әлемтану қоғамымен байланысты болды. Қоғам мүшелері П.В. Калачев пен Е.М. Тимофеевтің археологиялық жұмыстары жүргізді [14, 44 б.].

1925, 1926, 1927 жылдары Қоғамның қатысуымен профессор П.С. Рыков басшылық жасаған археологиялық экспедиция ұйымдастырылып, Семиглавый - Мар, Шипов, Зеленый, Деркөл, Новенька, Чувашкин, Теплый, Озерный, Трекин, Дарьинск, Рубежинск, «Спартак» коммунасы, Требушинск, оң жақ жағалаудағы - Январцевск пен Долинный, Федоровка, сол жақ жағалаудағы Подстепный аудандарына зерттеу жұмыстарын жүргізді.

Осы қоғам жүргізген экспедиция материалдарының нәтижесінде Орал мұражайында археологиялық бөлімше ашылуына мүмкіндік берді. Орал бөлімшесінің мүшесі Б.К.Щелоков 1927 жылы Оралда Сарайшықтан (Гурьев округі) алтынорда мәдениетінің жәдігерлерін жинақтаған. Сонымен қатар, Н.Н.Крестьяниновпен бірге қазақ ою-өрнектер туралы мағлұматтар әзірленді.

1927 жылы Орал Губерниялық халықтық оқыту бөлімінің (ГубОНО) жанынан К.В.Данилевский және Е.В. Рудницкиймен құрастырылған «Краеведческий справочник по истории, географии, экономике и быту русского населения Урало-Каспийского Края» атты өлкетанулық жинақ басылып шықты [14, 45 б.].

«Красный Урал» газеті ұжымы 1924-1925 жылдарында газет бетінен өлкетанушылық бағыттағы мәліметтерді басуға көңіл бөлді. Осы уақыт аралығында «Красный Урал» газетінде өлке тарихына қатысты мақалалар жарық көрген. Оларға 1924 жылы «Богатый и необитаемый край Чижино – Сламихинской район из работ Урало-Букеевской экспедиции», «Чума в Уральской губернии», П.В.Калачевтің «О скотоводство в Уральской губернии», П.В. Калачевтің «Обеспеченность скотоводства Уральской губернии кормовыми средствами», И.В.Лариннің «Что мы знаем и незнаем об Уральской губернии» және өзге де мақалалар жарық көре бастады.

Кеңестік Қазақстанды зерттеуде Қазақстанды зерттеу қоғамының Орал бөлімшесінің қосқан үлестерін атап өту маңызды. Қоғамның атқарған қызметі мен қоғам мүшелерінің Орал өлкесінің тарихы, тарихи ескерткіштері туралы баяндама, дәріс оқып, сонымен қатар өлке табиғатын, табиғи байлығын зерттеуде атқарған қызметтері тарих ғылымы үшін құнды жазба деректер болып табылады.

Әдебиеттер

1. Трублаевич Н.Д. Изучение местного края. / Красный Урал. №108 (2008) 15 май. 1924 год
2. Батыс Қазақстан облысының мемлекеттік мұрағаты - 432 қ., 1 тізбе., 1 іс.
3. Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Мұрағаты. 693- қ., 1-т., 25-іс.
4. Батыс Қазақстан облысының мемлекеттік мұрағаты - 1 қ., 2 т., 79-іс.
5. Батыс Қазақстан облысының мемлекеттік мұрағаты - 1 қ., 2 т., 51-іс.
6. Батыс Қазақстан облысының мемлекеттік мұрағаты - 1 қ., 2 т., 90-іс.
7. Батыс Қазақстан облысының мемлекеттік мұрағаты - 1 қ., 2 т., 93-іс.
8. Батыс Қазақстан облысының мемлекеттік мұрағаты - 1 қ., 2 т., 109-іс.
9. Труды Общества изучения Киргизского края. – Оренбург: 1925 г. Т.VI. -313 с.
10. Труды Общества изучения Киргизского края. Отдел естествознания и географии. – Кызыл–Орда: Общества изучения Казакстана, 1927. Том. 8. Вып.1. - 473 с.
11. Объявления / Красный Урал.- 1925. №9 (1305) - 11 январь. – с.10
12. Объявления / Красный Урал.- 1925 №11 (1307) -14 январь. – с.10
13. Труды Общества изучения Киргизского края. Отдел естествознания и географии. - Алма –Ата: Общества изучения Казакстана, 1929. Том. 10.
14. Дроздов Г.Н. Уральский округ и его районы выпуск II. – Уральск: Гостипография им. Т. Луначарского, 1929.

У.Т. Ахметова, А.Е. Жаркемалиева

НАУЧНОЕ ОБЩЕСТВО В ГОРОДЕ УРАЛЬСКЕ И ЕГО ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

В статье рассматривается вопрос об организации и деятельности Уральского отделения Общества изучения Казахстана, и вкладе членов общества в историю края.

Ключевые слова: Уральское отделение, Общество изучения Казахстана, казахская история, члены общества, поиски.

U.T. Akhmetova, A.E. Zharkemaliev

THE SCIENTIFIC COMMUNITY OF THE URALSK CITY AND ITS ACTIVITY

The article considers the organization and activities of the Society for the Study of the Ural Branch of Kazakhstan, and the contribution of the members of the society to the edge of history.

Key words: Ural branch for the Study of Kazakhstan, history of the kazakhs, members society, search.

2013 жылдың 11 сәуірінде М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде 12 сәуір ғылым қызметкерлері күніне арналған «Қазақстанның индустриалды-инновациялық дамуындағы ғалымдардың рөлі мен белсенділігі» тақырыбында дөңгелек үстел ұйымдастырылды.

Дөңгелек үстел барысында М.Өтемісов атындағы БҚМУ ректоры, педагогика ғылымдарының докторы, академик Асхат Сәлімұлы Иманғалиев құттықтау сөз сөйлеп, университетіміздің отыз екі ғалымын атаулы мереке қарсаңында алғыс хаттармен, бағалы сыйлықтармен марапаттады. Олардың ішінде, тарих ғылымдарының докторы, профессор Тұяқбай Зейітұлы Рысбеков, химия ғылымдарының докторы, профессор Дина Кенжебекқызы Мендалиева, биология ғылымдарының докторы, профессор Талшен Есенманқызы Дарбаева және т.б. бар. Дөңгелек үстел жұмысында «Университет ғалымдары алған белестер» тақырыбында ғылыми жұмыс және халықаралық байланыстар жөніндегі проректор, тарих ғылымдарының докторы Әбілсейт Қапизұлы Мұқтардың баяндамасы тыңдалды. Сонымен қатар, «М.Өтемісов атындағы БҚМУ ғылыми мектептерінің қалыптасуы тарихы» атты фильм тамашаланып, аға буын, белгілі ғалымдар биология ғылымдарының канди-даты, профессор Мария Максимовна Фартушина, филология ғылымдарының кандидаты, профессор Серікқали Ғабдешұлы Шарабасов және жас ғалымдар атынан Тарих мамандығы магистранты Сандуғаш Сақауова құттықтап, жылы лебіздерін білдірді. Мерекелік жиынға айналған дөңгелек үстел музыкалық құттықтаумен аяқталды.

30 сәуір 2013 жылы М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде «В.И. Дальдің филологиялық мұрасы» атты аймақтық ғылыми-тәжірибелік конференция ұйымдастырылды.

Конференция жұмысын М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің ректоры, п.ғ.д., академик А.С. Иманғалиевтің алғы сөзімен ашылды. Сонымен қатар, пленарлық отырыста Орыс филологиясы кафедрасының меңгерушісі, ф.ғ.к., доцент Г.С. Умарованың «Концепт Аксакал как отражение картины мира казахов в повести В.И. Даля «Бикей и Мауляна», аға оқытушы Р.Э. Винниктің «Особенности дискурса повести В.И. Даля «Жизнь человека, или Прогулка по Невскому проспекту», Тілдерді оқытудың практикалық курсы кафедрасының меңгерушісі, п.ғ.к. М.Қ. Ажғалиевтің «Қазақ және орыс халықтары қарым-қатынасы тарихындағы В.Даль шығармаларының маңызы мен рөлі» және Назарбаев зияткерлік мектебінің мұғалімі, ф.ғ.к., доцент О.В. Опряның «Наследие В.И. Даля в свете современной науки» атты баяндамалары тыңдалды.

Конференция жұмысы «Биография В.И. Даля: традиционные и новые научные факты, лексикография», «Методические и дидактические принципы изучения произведений В.И. Даля», «Художественное творчество В.И. Даля: опыт современного прочтения» және «Филологические и методические аспекты изучения языков» атты секцияларда жалғасын тапты.

4 мамыр 2013 жылы М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде Ұлы Отан соғысының ардагері, тарих ғылымдарының кандидаты, профессор П.Р. Букаткиннің 90 жылдық мерейтойына арналған “Батыс Қазақстанның 1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысында Жеңіске қосқан үлесі” атты ғылыми-тәжірибелік конференциясы ұйымдастырылды.

Конференция М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің ректоры, п.ғ.д., академик А.С. Иманғалиевтің алғы сөзімен ашылып, Батыс Қазақстан облысының әкімі Н.А. Ноғаевтың құттықтау сөзімен жалғасын тапты. Конференция жұмысында т.ғ.д., профессор А.М.Нұрғалиева «П.Р. Букаткиннің өмірі мен қызметі» тақырыбында баяндама оқыды. Ұлы Отан соғысының ардагері, т.ғ.к., профессор П.Р. Букаткиннің «Западный Казахстан – ближний тыл Сталинградского фронта» тақырыбындағы, Батыс Қазақстан облысының ардагерлер кеңесінің төрағасы, т.ғ.к. М.Ә. Мухамбетовтың, Батыс Қазақстан гуманитарлық академиясының профессоры, п.ғ.к. Н.Н. Пересветовтың баяндамалары тыңдалды. Конференция соңында профессор П.Р. Букаткинге шәкірттері тарапынан құттықтаулар жолданды.

Конференция жұмысы «Ұлы Отан соғысы тарихының зерттелуінің өзекті мәселелері», «Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Батыс Қазақстан» және «Ұлы Отан соғысы тарихын оқыту негізінде қазіргі таңдағы жастарға патриоттық тәрбие беру мәселелері» атты секция отырыстарында жалғасты.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің ұйымдастыруымен 2013 жылдың 16-17 мамырында Астана қаласында өткен «Қазақстанда филологиялық білім беруді дамытудың негізгі басымдықтары» тақырыбындағы Қазақстан Республикасы Филологтер съезінің шешімдерін жүзеге асыру мақсатында 2013 жылдың 31 мамырында М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде «Қазақстанда филологиялық білім беруді дамытудың негізгі бағыттары» атты аймақтық семинары ұйымдастырылды.

Семинарлық мәжілісте М.Өтемісов атындағы БҚМУ ректоры, п.ғ.д., академик А.С. Иманғалиев алғы сөз сөйледі. Семинар жұмысында М.Өтемісов атындағы БҚМУ филология факультетінің деканы, п.ғ.к., доцент Қ.Т. Утегенованың «Новый формат содержания высшего филологического образования», Қазақстан Республикасының Филологтер съезінің делегаты, ф.ғ.к., доцент З.Ж. Мүтиевтің «Қазақстан Республикасының Филологтер съезінен туындайтын шешімдердің маңызы мен өзектілігі», Қ.Жұбанов

атындағы Ақтөбе мемлекеттік университетінің профессоры, ф.ғ.д. А.Ш. Пангерееттің «Қазақ филологиясы: үрдістер мен тенденциялар, даму болашағы», Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті профессоры, ф.ғ.д. С.С. Дүтбаеваның «Роль филологического образования в инновационном развитии Казахстана», Батыс Қазақстан инженерлік гуманитарлық университеті проректоры, ф.ғ.д., Қазақстан Республикасының Филологтер съезінің делегаты С.Б. Мұраттың «Қазіргі түркологияның мәселелері: ізденістер мен іркілістер», Ақтөбе мемлекеттік педагогикалық институтының профессоры, ф.ғ.д., Ж.А. Асановтың «Болашақ филолог-мұғалімнің кәсіптік біліктілігін қалыптастыру және жас ұрпақтың дамуындағы әдеби тәрбиенің маңызы», ф.ғ.д., М.Өтемісов атындағы БҚМУ профессоры Ғ.Қ. Хасановтың «Қазақстанда латын әліпбиіне көшудің қиындығы мен тиімділігі», ф.ғ.к., М.Өтемісов атындағы БҚМУ доценті Г.С. Умарованың «Укрепление позиции русского языка в Казахстане: проблемы и перспективы», Назарбаев Зияткерлік мектебінің координаторы, ф.ғ.к. Н.Ж. Дәулеткерееваның «Екінші тілді меңгертуге қажетті тіл үйренушінің қабылдау дағдыларын қалыптастырудың жолдары» және аға оқытушы, шет тілдер магистрі И.Н. Касимованың «Қазақстан мектептерінде ерте жастан ағылшын тілін оқыту әдістемесіне жауап беру әдісін енгізудің өзектілігі» тақырыбындағы баяндамалары тыңдалды. Семинар соңы филологияның өзекті мәселелеріне тоқталған жарыссөзге жалғасты.

2013 жылдың 1 маусымында М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті базасында «Түркі тілді халықтар тарихындағы Ғабдолла Тоқайдың орны» атты халықаралық ғылыми тәжірибелік конференция ұйымдастырылды.

Ғылыми тәжірибелік конференцияны өткізуге Ғ.Тоқай Еуразиялық орталығы, Башқұрт мемлекеттік университеті, Қазан федералды университеті, Татарстан Республикасы Ғылым академиясы мен М.Өтемісов атындағы БҚМУ ғалымдары атсалысты. Конференция жұмысы М.Өтемісов атындағы БҚМУ ректоры, педагогика ғылымдарының докторы, академик А.С. Иманғалиевтің алғы сөзімен басталды. Пленарлық мәжілісте Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессоры, педагогика ғылымдарының докторы Г.Т. Хайруллиннің (Алматы қ.) «О культурном наследии золотой Орды (новая тяжба за историческое наследие тюрок)», профессор, филология ғылымдарының докторы Р.К. Ганиева (Қазан қ.) «Бессмертие», Башқұрт мемлекеттік университеті профессоры, педагогика ғылымдарының докторы Л.Г. Саяхова (Уфа қ.) «Духовно-нравственные уроки творчества Габдуллы Тукая», М.Өтемісов атындағы БҚМУ профессоры, педагогика ғылымдарының докторы, Ғ.Тоқай Еуразиялық орталығының директоры Р.А. Абузяровтың «Меценатству второго уральского ренессанса - новое дыхание» (Орал қ.), Татарстан Республикасы Ғылым академиясы Г.Ибрагимов атындағы Тіл, әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор З.З. Рамеевтің (Қазан қ.) «Уроженец Уралья - казанский историк - тукаевед», Г.Ибрагимов атындағы Тіл, әдебиет және өнер институтының ғылыми

кызметкері Д.Д. Хисамованың (Қазан қ.) «Уральский период жизни и творчества Габдуллы Тукая в произведениях художников Татарстана», филология ғылымдарының кандидаты, Башқұрт мемлекеттік университеті доценті М.С. Шариповтың (Уфа қ.) «Р.Миңнуллин шигъриятендә миллипәрвәрлек идеяләре» атты баяндамалары тыңдалды. Конференция төрт секция отырысында жалғасты: «Татар, қазақ және басқа да халықтар тарихында және Орал қаласы тарихындағы Ғабдолла Тоқайдың орны», «Еуразиялық идея контексіндегі Ғабдолла Тоқай мұрасын жаңғырту бойынша Қазақстан және Татарстан ғалымдарының тәжірибесі мен болашақ мәселелері», «Рухани сұрақтарды толерантты шешу мәселелері: діни және ағартушылық» және «Қолданбалы және теориялық лингвистика, әдебиеттану мәселелері».

Павел Романович Букаткин

Букаткин Павел Романович – почетный гражданин Западно-Казахстанской области, кандидат исторических наук, почетный профессор ЗКГУ. Участник Великой Отечественной войны. Родился 3 апреля 1923 года г.Уральске. В 1950 году окончил Уральский педагогический институт им. А.С.Пушкина. В 1950-1951 гг. работал преподавателем кафедры истории СССР УПИ. В 1951-1955 гг. работал зав. парткабинетом, лектором, зав. отделом пропаганды и агитации горкома КПК Казахстана. В 1955-1964 гг. работал начальником учебной части, преподавателем истории СССР УПИ. В 1964-1967 гг. Павел Романович учился в аспирантуре Казахского государственного университета им. С.М.Кирова.

В 1967 году защитил кандидатскую диссертацию на тему «Западный Казахстан в годы Великой Отечественной войны». В 1967 году ему была присуждена ученая степень кандидата исторических наук, а в 1970 году - ученое звание доцента. В последующие годы работает старшим преподавателем, доцентом, заведующим кафедрой истории СССР, деканом исторического факультета Уральского педагогического института им. А.С.Пушкина.

Сферой научной деятельности является работа над проблематикой боевого пути Западно-Казахстанского и других соединений на фронте и работе тыла в годы Великой Отечественной войны и другими проблемами истории Казахстана. Является членом редакционной коллегии «Книга памяти» г. Уральска. Имеет правительственные награды: 2 ордена «Отечественной войны II степени, орден «Красной звезды», 7 боевых медалей за боевые заслуги на фронтах Великой Отечественной войны, Почетную Грамоту Министерства просвещения, Министерства образования КазССР, значок «Отличник просвещения КазССР», «Отличник высшей школы СССР», орден «Курмет», медали «50 лет Победы в Великой Отечественной войне», «Маршал Советского Союза Г.К.Жуков».

П.Р.Букаткин внес огромный вклад в развитие народного образования. Целая плеяда ученых ЗКГУ считает себя учениками Павла Романовича. Участник Великой Отечественной войны, ученый и наставник внес большой вклад в развитие и воспитание подрастающего поколения. П.Р.Букаткин воспитал и воспитывает будущих патриотов. Его ученики трудятся в различных отраслях экономики, политики и культуры.

Его труды, посвященные проблемам Великой Отечественной войны, являются актуальными, так как их автор сам участник войны.

Павел Романович, мы благодарим Вас за то, что вы внесли большой вклад в сохранение жизни на земле, приняв участие в самой страшной войне, которая известна в истории - Великой Отечественной войне 1941-1945 г. Желаем Вам крепкого здоровья, семейного благополучия, новых открытий в науке!

Мы склоняем голову перед ученым и педагогом, внесшим огромный вклад в развитие образования РК.

Коллектив факультета истории и права

Актоты Болатовна Ниязбекова

Сердечно поздравляем Вас с юбилеем!

Ваш авторитет творчески активного, талантливого педагога, ученого-химика, прекрасного организатора в сфере образования во многом способствует развитию и процветанию естественно-географического факультета. Многолетней педагогической и научной деятельностью Вы доказали свое умение ставить самые высокие цели и успешно добиваться их достижения. Примите самые искренние поздравления и наилучшие пожелания, дальнейших успехов, доброго здоровья.

Счастья Вам и Вашим близким!

Коллектив естественно-географического факультета

Розалинда Эйзеровна Винник

19 апреля 2013 году старшему преподавателю кафедры русской филологии Розалинде Эйзеровне Винник исполнилось 60 лет.

Почти вся трудовая жизнь Розалинды Эйзеровны была связана с нашим вузом, в котором она начала работать с 1975 года, с отличием окончив Саратовский государственный университет имени Н.Г.Чернышевского.

Получив великолепную подготовку как по русской литературе, так и по русскому языку, Розалинда Эйзеровна на высоком профессиональном уровне ярко и эмоционально читает лекции по ряду историко-литературных курсов, среди которых особенно выделяя русскую литературу XVIII века, мировую литературу и современные литературные процессы.

За десятилетия работы в стенах ЗКГУ им. М. Утемисова Розалинда Эйзеровна стала авторитетнейшим специалистом самого широкого спектра научных дисциплин – от литературоведения до лингвистики!

Ее принципиальность, организованность и ответственность, удивительная широта научных интересов, стремление к новому являются для всех нас – преподавателей и студентов – высоким ориентиром, к которому хочется стремиться.

Уважаемая Розалинда Эйзеровна!

Ваша молодая энергия, помноженная на многолетний опыт ученого и преподавателя – вот залог творческого долголетия! Пусть Вашими спутниками всегда остаются стремление к новым учебным горизонтам и покорение новых научных вершин!

Коллеги

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

ПЕДАГОГИКА ПЕДАГОГИКА PEDAGOGICS

Имангалиев А.С., Тажгулова Д.З. НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПРОЦЕССА САМОПОЗНАНИЯ В МЛАДШЕМ ШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ.....	3
Andrzej Ostrowski, Mirosław Juskiewicz, Marek Strzala, Arkadiusz Stanula, Witold Ziara, Aleksander Skaliy, Tetiana Skaliy ASSESSMENT OF VOLUNTARY LIFEGUARD IN YEARS 2003-2012 ON THE BACKGROUND OF SOCIAL CHANGES.....	13
Мұханбетжанова Ә.М., Мұханбетжанова А.Ә. 12 ЖЫЛДЫҚ БІЛІМ БЕРУДІҢ ЖАҢА МАЗМҰНЫН ӘЛЕМДІК БІЛІМ КЕҢІСТІГІМЕН ЫҚПАЛДАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІ.....	28
Байгараев И. НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИНТЕГРАЦИИ ДУХОВНОГО И ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ВУЗЕ.....	36
Темирбек улуу Иличбек ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ВУЗЕ В КОНТЕКСТЕ РЕШЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ.....	41
Адельбаева Н.А., Ойлыбаева Л.Н. НЕКОТОРЫЕ ПОДХОДЫ К ПРОБЛЕМЕ ФОРМИРОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ЛИЧНОСТИ.....	46
Мусабекова Г.А. ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН ТИПТІК МЕКТЕПТЕН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҮЛГІДЕГІ МЕКТЕПКЕ КӨШУ.....	52
Нургалиев К.А., Жумалиева Г.С. ОСОБЕННОСТИ ОТНОШЕНИЯ К ЛЮБВИ И БРАКУ И ИХ СВЯЗЬ С ПСИХОЛОГИЧЕСКИМ ТИПОМ ЛИЧНОСТИ.....	62
Байдулова Л.А., Булатова К.Б. ПОЛЕВАЯ ПРАКТИКА ПО КУРСУ ЭВОЛЮЦИОННОЙ ТЕОРИИ (для специальности 5В011300 «Биология» - бакалавр).....	73
Сырым Ж.С., Нуртазаева Г.А., Кажмуханова Г.Ш. ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ОҚУ-ТАНЫМДЫҚ ӘРЕКЕТТЕРІН ҰЙЫМДАСТЫРУДАҒЫ МОДЕЛЬДІҢ ЖӘНЕ МОДЕЛЬДЕУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	78
Байдулова Л.А., Булатова Қ.Б., Ертлеуова Б. ОПИСТОРХОЗ ИНВАЗИЯСЫН ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ.....	85
Испулова Р.Н., Нугманов И. ХОККЕЙ С МЯЧОМ КАК ОДИН ИЗ ВИДОВ МАССОВОЙ ФИЗКУЛЬТУРНО-СПОРТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ.....	91
Нағымова М.М., Бекеева Г.А. ПЕДАГОГ МУЗЫКАНТТЫҢ ТҮЛҒАЛЫҚ ҚАСИЕТІН ДАМУДА ЭТНОМӘДЕНИ ТОЛЕРАНТТЫЛЫҒЫНЫҢ МӘНІ.....	96

Нағымова М.М., Жартыбаева А.А.	
ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНЫҢ ОҚУ-ТӘРБИЕ ҮРДІСІНЕ ЭЛЕКТИВТІ ТАҢДАУ КУРСЫН ЕНГІЗУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	100
Шоканова А.Ш.	
РОЛЬ АКТИВНЫХ ФОРМ И МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ-ЭКОЛОГОВ.....	106
Калаханова С.Б.	
ТОЛЫҚ ЕМЕС ОТБАСЫНДАҒЫ АНА МЕН БАЛАНЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС СТИЛЬДЕРІНІҢ ТӘРБИЕЛІК ҚЫЗМЕТІ.....	112
Бахтиярова С.Ж.	
ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ПРОЦЕСІНДЕ СТУДЕНТТЕРГЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ӘСЕРДІҢ ТИГІЗЕР МҮМКІНДІКТЕРІН АРТТЫРУ.....	121
Ворфоломеева О.В.	
ВОКАЛЬНАЯ ПЕДАГОГИКА ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА.....	127
Кайнбаева Ж.С.	
ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОЕ ИСКУССТВО КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ.....	136
Olga Vorfolomeyeva	
INDIVIDUAL TRAJECTORIES FOR ART SPECIALTIES STUDENTS IN CREDIT SISTEM OF EDUCATION.....	140
Бохорова С.Н., Бисенгазиева А.С., Жароева А.Г.	
МЕТОДИКА ПРОВЕДЕНИЯ ЗООЛОГИЧЕСКИХ ЭКСКУРСИЙ ПО ИЗУЧЕНИЮ ВОДНОГО БИОТОПА ВО ВРЕМЯ ЛЕТНЕЙ ПОЛЕВОЙ ПРАКТИКИ ПО ДИСЦИПЛИНЕ «ЗООЛОГИЯ БЕСПОЗВОНОЧНЫХ».....	145
Бекенова А.С.	
БОЛАШАҚ КҰЗЫРЕТТІ МҰҒАЛІМ ДАЙЫНДАУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ.....	149
Абдрахманов И.С.	
МЕКТЕПТЕГІ «ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ» ПӘНІ БОЙЫНША БАҒДАРЛАМАЛЫҚ МАТЕРИАЛДЫҢ ӨЗГЕРМЕЛІ БӨЛГІНЕ ВОЛЕЙБОЛДЫ ЕНГІЗУДІҢ ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ АЛҒЫШАРТТАРЫ.....	155
Давлетова Ж.А.	
ТЕХНОЛОГИЯ ПӘНІ БОЙЫНША ЖОБАЛЫҚ ҚЫЗМЕТ.....	161

ФИЛОЛОГИЯ ФИЛОЛОГИЯ PHILOLOGY

Герасименко И.А.	
О СЕМАНТИКЕ КОЛОРАТИВОВ РУМЯНЫЙ, РУСЫЙ, РЫЖИЙ В ТЕКСТАХ РУССКОГО ФОЛЬКЛОРА: ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ.....	165
Рамеев З.З.	
КАЗАНСКИЙ ИСТОРИК - УРОЖЕНЕЦ УРАЛЬСКА.....	169
Исакова С.С.	
ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ФРАНЦУЗ ТІЛДЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ КОНЦЕПТІЛЕР.....	174
Байжигитова Г.Б.	
РАБОТА С ЭКОНОМИЧЕСКИМИ ТЕРМИНАМИ В КУРСЕ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА.....	179

Қарағұлова Б.С.	
МЕДИЦИНА САЛАСЫ ТЕРМИНДЕРІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ МӘНІ.....	184
Биалиева К.К., Шагимгереева Б.Е.	
ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГЛАГОЛОВ	
ДВИЖЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ.....	189
Жигалин Н.С., Гумарова Ж.С.	
ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ СИНТАКСЕМЫ	
«НА+ПРЕДЛОЖНЫЙ ПАДЕЖ» С ПРОСТРАНСТВЕННЫМ	
ЗНАЧЕНИЕМ И ЕЕ ЭКВИВАЛЕНТЫ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ.....	194
Щербакова И.К.	
ОТРАЖЕНИЕ ГЕОМЕТРИЧЕСКО-ВРЕМЕННЫХ КОНЦЕПТОВ	
РУССКОЯЗЫЧНОЙ КУЛЬТУРЫ В ЯЗЫКЕ ПЕРЕВОДА	
НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК (на материале перевода произведения	
А.С.Пушкина «Капитанская дочка»).....	201

ТАРИХ ИСТОРИЯ HISTORY

Мұқтар Ә.Қ.	
УӘЛИ ХАННЫҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІ.....	208
Ахметова Ұ.Т., Бержанова Г.Е.	
ҒАБДУЛҒАЛИ БАЛҒЫМБАЕВТЫҢ ТОРҒАЙ	
ГАЗЕТІНДЕГІ ҚЫЗМЕТІ.....	220
Ахметова Ұ.Т., Жаркемалиева А.Е.	
ОРАЛ ҚАЛАСЫНДАҒЫ ҒЫЛЫМИ ҚОҒАМ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚЫЗМЕТІ.....	226
<u>ҒЫЛЫМИ ӨМІР - НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ</u>	233
<u>БІЗДІҢ МЕРЕЙТОЙ - НАШИ ЮБИЛЯРЫ</u>	237

АВТОРЛАР ҮШІН МӘЛІМЕТ МАҚАЛАНЫҢ ДАЙЫНДАЛУ ТӘРТІБІ

«БҚМУ хабаршысы» жинағына жариялауға білім мәселелеріне қатысты ғылыми және ғылыми-әдістемелік жұмыстар гуманитарлық, жаратылыстану, экономикалық, өнертану, техникалық ғылымдар, сонымен бірге университеттің құрылымдық бөлімшелерінің қызметі, аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуының мәселелері мазмұнын құрайтын қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде мақалалар қабылдайды.

Журналға бағытталған мақала (компьютерлік мәтін көлемі 8 беттен аспайтын) USB-жинағышы, CD-R дискімен (мәтіннің қолжазба түрінде, 1,0 интервалымен, 11 шрифтісінен кем емес, және бір данасы А4 формат қағазында) берілуі керек.

Суреттегі берілген барлық әріп және сандық белгілер ең басты және сурет астындағы мәтінде түсіндірілуі қажет. Қолжазбадағы суреттері бар беттері мен мәтін беттері нөмірленген болуы керек. Мәтін мұқият тексерілген және редакцияланған болуы қажет. Сканерленген мәтіндер, грамматикалық және техникалық қателері бар мақалалар жинаққа енгізілмейді.

«БҚМУ хабаршысы» ғылыми журналына дайындық кезінде материалдарды жариялауға автор туралы мәлімет көрсетілуі қажет (аты-жөні (толық), ғылыми атағы, дәрежесі, лауазымы, жұмыс орны, мекенжайы, электрондық почтасы, тел.), ƏОЖ нөмірі, ішкі және сыртқы рецензиясы (жариялауға ұсынылған ғылыми жұмыстың ғылым кандидаты және докторларының сын-пікірлері болуы керек); аңдатпа, мақала тіліндегі түйін сөз (10 сөзден артық); Т.А.Ә., мақаланың атауы, түйіндеме, түйін сөз (мемлекеттік тілде жарияланатын мақалаға - орыс немесе ағылшын тілінде, басқа тілде жарияланатын мақалаға - мемлекеттік, орыс немесе ағылшын тілінде), жариялауға төленген түбіртек міндетті түрде болуы қажет.

Мақаланы жариялауға expertтік комиссия бекіткен ғылыми-техникалық Кеңестің expertтік тұжырымдамасы болуы керек.

Материалдар белгіленген тәртіп бойынша сай келмесе, жариялауға қабылданбайды. Қолжазбалар редакция көзқарасын білдірмейді және авторларға кері қайтарылмайды.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Для публикации в «Вестнике ЗКГУ» принимаются статьи на казахском, русском, английском языках, содержащие результаты научных и научно-методических работ в области гуманитарных, естественных, экономических, искусствоведческих, технических наук, посвященных проблемам образования, а также материалы, отражающие деятельность различных структурных подразделений университета, вопросы социально-экономического развития региона.

Статья (объемом не более 8 страниц компьютерного текста), направляемая в журнал, представляется на дисках CD-R, USB-накопитель (с обязательной распечаткой текста, шрифтом не менее 11, 1,0 интервалом и графики на бумаге в одном экземпляре на формате А4).

Все буквенные и цифровые обозначения, приведенные на рисунках, необходимо пояснить в основном или подрисункном тексте. Страницы рукописи должны быть пронумерованы, включая листы с рисунками. Текст должен быть тщательным образом выверен и отредактирован. Сканированные тексты с грамматическими и техническими ошибками не будут включены в сборник.

При подготовке материалов к опубликованию в научном сборнике «Вестник ЗКГУ» обязательным условием является представление сведений об авторе (Ф.И.О. (полностью), ученая степень, звание, должность, место работы, адрес, электронная почта, тел.), номер УДК, внутренней и внешней рецензии (публикуемые в издании научные работы должны быть рецензируемы кандидатами наук и докторами); аннотация, ключевые слова на языке статьи (более 10 слов); Ф.И.О., название статьи, резюме, ключевые слова (статьи, публикуемой на государственном языке, должно быть на русском и английском языках; статьи, публикуемой на других языках – на государственном, русском или английском языках); наличие квитанции оплаты за публикацию.

Решение о возможности опубликования статьи подтверждается expertтной комиссией научно-технического Совета актом expertтного заключения.

Материалы, не соответствующие данным требованиям, к публикации не принимаются. Рукописи не рецензируются и не возвращаются авторам.

АВТОРЛАРДЫҢ ТҮПНҰСҚАСЫНАН БАСЫП ШЫҒАРЫЛДЫ

ОТПЕЧАТАНО С ОРИГИНАЛОВ АВТОРОВ

Редакторы-Редактор:

Р.Р. Құжалиева

Корректоры-Корректор:

С.А. Бекқужиева

Материалдарды

компьютерде беттеген:

Верстка и изготовление

оригинал-макета:

М.Т. Кафизова,

А.Е. Павленко, Б.М. Мустахан

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан

мемлекеттік университеті, 2013

090000, Орал, Достық даңғылы, 162

Басуға 13.06.2013 ж. қол қойылды.

Көлемі 30,3 б.т. Таралымы 350 дана.

Тапсырыс № 171

Подписано в печать 13. 06. 2013 г.

Объем 30,3 п.л. Тираж 350 экз.

Заказ № 171

Западно-Казахстанский государственный

университет им. М.Утемисова, 2013

090000, Уральск, пр. Достык, 162